लेखक

श्री. न. चिं. केळकर.

अनुवादक

श्री. चा. आ. लाटकरशास्त्री

॥ श्रीः ॥

बलिदानम्

महाराष्ट्रधुर्यपदवर्तिना विद्वद्वरेण केळकरकुलोत्पन्नेन चिन्तामणि-सूनुना नरसिंहमहाभागेन महाराष्ट्रभाषायां अभिलिखितोऽयं ग्रन्थः

" काव्यतीर्थ–अनुवादपण्डित–साहित्यविशारद S. T. C. "

इत्यादिभिः विराजितेन, " अहिमहिदननम्, विभक्तिसप्तकादर्शः, पार्वती, अर्भकरामकः, अनंतचरितम्, श्रीशाहुचरितम्, " इत्यादीनां संस्कृतगद्यपद्यपुस्तकानां लेखकेन, मालवणपुरवर्तिनि टोपीवालाविद्यालये संस्कृताध्यापकेन

लाटकरकुलोत्पन्नेन आत्मारामसूनुना वासुदेवशास्त्रिणा गीर्वाणभाषाया अनूदितः ।

स च

'दा. ना. मोघे' इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

१०–११–१९४० तमे ख्रिस्ताब्दे

किंमत ३ रुपये

Printers :
K. H. Sahasrabudhye,
Prop. Shri Dnyaneshwar Press,
Kolhapur.

प्रास्ताविक

प्रस्तुत पुस्तक माझ्या एका मराठी कादंबरीचा अनुवाद आहे. मालवण येथील टोपीवाला हायस्कूलांतील संस्कृत अध्यापक रा. लाटकरशास्त्री यांनीं तो केला आहे व त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. वास्तविक या कादंबरीचें संस्कृतांत भाषांतर करण्याची कल्पना मुळांत मला सुचलेली नाहीं. रा. लाटकरशास्त्री यांनीं माझी मराठी कादंबरी वाचली. त्याचा संस्कृत अनुवाद करावा अशी स्वतंत्रपणें त्यांनाच इच्छा झाली. आणि तो करण्याला त्यांनीं माझी संमति मागितली, ती मी दिली. पण यांत माझा त्यांच्यावर कांहीं उपकार झालेला नसून त्यांचाच उपकार मजवर झालेला आहे. कारण एवढें भाषांतर करणें हे किती श्रमाचें आणि तें छापविणें किती खर्चाचें आहे याची कल्पना कोणासहि येईल.

लाटकरशास्त्री यांना माझ्या या कादंबरीचें संस्कृत भाषान्तर करण्याची इच्छा होण्याचें कारण असें दिसतें कीं, त्यांना संस्कृत भाषा फार चांगली येत असल्यामुळें व त्यांनीं संस्कृतांत इतर अनेक ग्रंथ आधींच लिहिले असल्यामुळें हा आणखी एक ग्रंथ सहज लिहून होईल असें त्यांना वाटलें असावें. त्यांचीं इतर काहीं संस्कृत पुस्तकें विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमात कोठें चालतां आलीं आहेत कीं नाहींत हें मला माहित नाहीं; पण माझ्या बलिदान कादंबरीचें संस्कृत भाषांतर छापलें गेलें, तर हायस्कूलाच्या वरच्या वर्गाकरितां अथवा कॉलेजांच्या खालच्या वर्गाकरिता संस्कृत अभ्यास विषयाचें तें एक पुस्तक म्हणून नेमण्यासारखें होईल असे लाटकरशास्त्री यांना वाटलें असेल आणि तसें असल्यास ती त्यांची कल्पना चुकीची म्हणतां येणार नाहीं. आजकाल दिवसेंदिवस हायस्कूल व कॉलेज यांतील संस्कृत विषयाचा अभ्यास हळू हळू कमी होत चालला आहे. मराठी, प्राकृत, पर्शियन किंबहुना

फ्रेंच, जर्मन या सारख्या भाषांच्या अभ्यासांना वाढतें स्थान मिळूं लागलें आहे. एका दृष्टीनें पहातां हें योग्यच म्हणावें लागतें. परंतु हिंदुस्थानांत संस्कृत भाषेला कोणत्याही विद्यापीठांत आद्य स्थान राहणें आवश्य आहे याविषयीं कोणी शंका घेईलसें वाटत नाहीं. मात्र जुन्या पद्धतीचीं अवघड संस्कृतांत लिहिलेलीं पुस्तकें विद्यार्थ्यांना आवडत नाहींत असेंहि अनुभवाला आलेलें आहे. म्हणून सोप्या भाषेनें लिहिलेलीं संस्कृत पुस्तकें, निबंध, कादंबरी आदि–नवीं तयार झालीं तर इष्ट वाटतात. लाटकरशास्त्री हे स्वतः एका हायस्कूलांत संस्कृतचे अध्यापक असल्यामुळें त्यांना ही उणीव भासली. आणि ते उद्योगी व उत्साही असल्यामुळें ती उणीव दूर करण्याला त्यांचे तेच प्रवृत्त झाले असा या पुस्तकाचा वृत्तान्त आहे.

विद्यालयांतून हें पुस्तक शिकविलें जाण्याला योग्य आहे अशा तऱ्हेचे अभिप्राय त्यावर कित्येक विद्वान संस्कृत प्रोफेसरांनीं दिले आहेत हें पाहातां लाटकरशास्त्री यांची अपेक्षा व अटकळ बरोबर आहे असेंच म्हणावें लागेल.

माझ्या पहिल्या मराठी कादंबरीपेक्षां ही दुसरी संस्कृत भाषान्तराला योग्य आहे असें लाटकरशास्त्री याना वाटण्याचें कारण मला हें दिसतें कीं, बलिदान या कादंबरींतील मूळ विषय म्हणजे कथानक दोन हजार वर्षांपूर्वीचें घेतलेलें आहे. एकवेळ भरतखंडांत शाक्त पंथ बराच रूढ होता किंबहुना त्याची अतिशयोक्तिहि झाली होती. याच वेळीं नैतिक संस्कृतीवर आधारलेल्या बौद्ध धर्म पुढें सरसावला. अशा संक्रमणावस्थेच्या काळीं जो कलह होतो त्यांत ललितवाङ्मयाला अनुकूल असा एक विषय निघत आहे असें पाहून मी कथानकाची जुळणी मनानें केली. आणि बोधहेतु म्हणून मनापुढें हा ठेवला कीं, अशा कलहांत अस्तंगत होणाऱ्या धर्म पंथाचे दोष

बाजवीहून अधिक दिसून पडतात आणि उदयोन्मुख धर्मपथाचे गुण अधिक चित्ताकर्षक ठरतात. हा सिद्धांत सर्वकाळीं लागू होण्यासारखाच आहे. परंतु ललित वाङ्मयाला अगदीं विद्यमान काळातील विषयापेक्षा दूरच्या म्हणजे प्राचीन किंवा भविष्यकाळातील विषय अधिक अनुकूल ठरतात असें मला वाटतें. कोणचीहि गोष्ट अगदीं जवळून पाहाण्यापेक्षा थोडी दुरून पाहिलेली अधिक बरी दिसते. असो. अशा तऱ्हेचें प्राचीन कथानक मी घेतलेंच, पण त्याबरोबर त्या जुन्या काळच्या संस्कृतीला व समाजस्थितीला शोभतील, समरस होतील, अशीं पात्रांचीं नांवें, संभाषणपद्धति, विचारसरणी व प्रसंग हे ठेवतां येतील तितके ठेवण्याचा मीं प्रयत्न केला आहे. आणि हीच गोष्ट या कादंबरीचें संस्कृत भाषान्तर होण्याला विशेष उपयोगी पडली असावी. तज्ज्ञांनी दिलेल्या कांहीं अभिप्रायावरून ही गोष्ट उघड होते. याचेंच एक स्वतंत्र प्रत्तर मिळण्याचा योग असा आला कीं, या बलिदान कादंबरीचें कानडी भाषेंत भाषान्तर करावें अशी एका कर्नाटकस्थ साहित्यिकाला इच्छा झाली, आणि या संस्कृत भाषान्तरापूर्वीच तें कानडी भाषान्तर छापून माझ्या हातीं आलें. माझ्या मराठी कादंबरीग्रंथाला कर्नाटकांत स्थान मिळणें दुर्घट होतें परंतु तिचे कानडी भाषान्तर झाल्यामुळें ती कानडी वाचकांच्या वाचनांत येईल अशी मला निश्चित आशा वाटते आणि कानडी भाषान्तराची अनाहूत कृपा मजवर केल्याबद्दल त्याहि अनुवादकाचा मी फार आभारी आहें. असो, अशा रीतीनें दोन भाषांतून अनुवादित झालेल्या या कादंबरीला मराठीपेक्षा मोठा व निराळा वाचकवर्ग लाभेल या गोष्टीचा मला सहजच आनंद वाटतो. आणि हा कानडी व संस्कृत अनुवाद प्रौढ विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमांत कोठें प्रविष्ट झाला असें समजलें तर माझा आनंद द्विगुणित होईल

—न. चिं. केळकर.

आत्मनिवेदन

"बलिदानम्" ही आमची नवीन कादंबरी संस्कृत स्वरूपात हल्लींच्या काळीं प्रसिद्ध करण्यात आलेली पाहून पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. किंबहुना कित्येकांना वाटतही आहे. सर्वांच्या आश्चर्याचें कारण मात्र एकच नाहीं. पूर्वाचें कितीतरी संस्कृत वाङ्मय अस्तित्वात असून तें वाचण्यास अगर त्यासंबंधीं विचार करण्यासही वेळ मिळत नसता या नव्या पुस्तकाची आज आवश्यकता काय आहे असें कित्येकांना वाटतें, तर जुन्या संस्कृत वाङ्मयात असणारी ओजस्विता हल्लींच्या कोणत्याहि लेखकात येणेंच शक्य नसल्यानें तसा प्रयत्न करणें म्हणजे काहीं तरी करण्यासारखें आहे असें इतरांना वाटतें. नवीन संस्कृत वाङ्मय अस्तित्वात येऊं देणें म्हणजे जुन्या संस्कृत वाङ्मयाचा नाश करणें होय अशीहि कित्येकांची समजूत आहे. नवीन संस्कृत पुस्तक लिहावयाचें तर तें भाषांतर नसून ग्रंथकर्त्याचें स्वतःचेंच लेखन असावें असें कित्येक म्हणतात, तर याखेरीज दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या लोकप्रिय अशा कादंबरीचें भाषांतर केलें असतें तर तें यापेक्षा चांगलें झालें असतें असेंहि कित्येक म्हणतात. पुस्तक चांगलें व उपयुक्त आहे, पण त्यात ठिकठिकाणीं कित्येक मुद्रणदोष राहिले असल्यानें विद्यार्थ्यांना वाचताना त्रास होईल असें काहीं सांगत आहेत, तर पुस्तक मोठें असल्यानें तें सर्व वाचून सपविण्यास विद्यार्थ्यांना कठीण पडेल असेंहि कित्येकांचें मत आहे. या व अशासारख्या आक्षेपक मतांत प्रथमदर्शनी काहीं सत्य भासत असलें तरी थोडा विचार केल्यास बहुशानें तो केवळ आभासच आहे असें हें पुस्तक लिहिण्याच्या उद्देशाच्या दृष्टीनें विचारी लोकांना वाटल्याशिवाय राहाणार नाहीं, अशी आमची समजूत आहे.

हें पुस्तक लिहिण्याचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या अभ्यासास मदत व्हावी व संस्कृत वाङ्मयास सांठलेल्या पाण्यासारखें हल्लीं जें मातुक स्वरूप आलें आहे तें घालविण्याचा अंशतः प्रयत्न करावा हा आहे, व शिक्षणाधिकाऱ्यांनीं आणि शिक्षणप्रेमी संस्कृतज्ञ लोकांनीं

विचारपूर्वक आश्रय दिल्यास थोडक्याच कालात तो आमचा उद्देश पूर्णांशानें सिद्धीस जाईल असा आम्हास भरवसा आहे.

संस्कृत विषयासंबधानें आमच्यातील सर्व शिक्षणप्रेमी अधिकारी मंडळींमध्यें अत्यंत प्रेम व आदर असून सर्व विद्यार्थ्यांत याविषयीं आवड उत्पन्न व्हावी व सर्वांना ह्या विषयाचें ज्ञान व्हावें अशी त्यांची अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे, व ती तशी असणारच ह्याबद्दल शंका नाहीं. पण त्या इच्छेच्या पूर्ततेसाठीं स्वीकारण्यात आलेला मार्ग मात्र टिकाऊपणाच्या दृष्टीनें योग्य नाहीं असें आमचें मत आहे. अस्तित्वात असलेल्या जुन्या वाङ्मयातील कांहीं उतारे काढून तेच मागेंपुढें करून विद्यार्थ्यांच्यापुढें ठेवल्यानें विद्यार्थ्यांत ह्या विषयासंबधानें खरी आवड उत्पन्न होईल अशी जी कल्पना आहे व त्या कल्पनेबरच जो वारंवार ह्या विषयाच्या शिक्षणासाठीं फरक करण्यात येत आहे तो बरोबर नसल्यानें संस्कृत विषयासंबधानें विद्यार्थ्यांत खरी आवड अद्याप फारशी उत्पन्न झालेली नाहीं व होणारही नाहीं. विद्यार्थ्यांत खरी आवड उत्पन्न व्हावयास पाहिजे असल्यास विद्यार्थ्यांच्या आजच्या शिक्षणविषयक परिस्थितीस आणि अभिरुचीस अनुसरून नवीन पुस्तकें लिहिणें व त्या अधिकारी व्यक्तींकडून शिक्षणाधिकाऱ्यांनीं तीं लिहविणें अत्यंत आवश्यक आहे. ही गोष्ट शिक्षणाधिकाऱ्यांना सहजिक घडविता येण्यासारखी असून तशी त्यांनीं घडविल्यास त्यांचा या विषयाची आवड उत्पन्न करण्याचा उद्देश साहजिक रीतीनें व अपेक्षेपेक्षा लवकर सिद्धीस गेल्याखेरीज रहाणार नाहीं याविषयीं आम्हास बिलकूल शंका वाटत नाहीं.

संस्कृतविषयासंबधानें विद्यार्थ्यांत आवड नवीन उत्पन्न करण्याचें फारसें कारण नाहींच; कारण आमच्याइकडील शें. ९० विद्यार्थ्यांत तरी प्रारंभीं ती स्वाभाविकच असलेली आढळून येते. मात्र हल्लींच्या अभ्यासविषयक पद्धतीनें व संस्कृत वाङ्मयाच्या स्थिरस्वरूपानें क्रमाक्रमानें ती कमी होऊन शेवटीं शून्यस्वरूप बनते व कित्येकात तर तीविषयीं द्वेषहि उत्पन्न झालेला दिसतो. ही आपत्ति टाळण्यास विद्यार्थ्यांत स्वाभाविक असलेली आवड कायम राखून तिच्या वाढीची योजना करणें

खरा उपाय असून तो हा नवीन चांगल्या संस्कृत लेखनानें साहजिकपणें साधता येण्यासारखा आहे असें आमचें मत व अनुभव आहे.

आधुनिक व्यक्तीनें नवीन संस्कृत वाङ्मयात्मक पुस्तक लिहिल्यास तें वाईटच असणार व अशा हिणकस संस्कृत वाङ्मयाची वाढ होत गेल्यास तिचा जुन्या चांगल्या संस्कृत वाङ्मयावर अनिष्ट परिणाम होणार अशी जी कित्येक सुशिक्षित लोकांचीही समजूत झालेली आहे तिला आमच्या मतें हल्लीं विद्वान समजल्या गेलेल्या मोठमोठ्या पदवीधर अशा कित्येक व्यक्तींनीं लिहून आवश्यक वशिल्याच्या अनुकूलतेनें विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट केलेलीं काहीं आधुनिक नवीन पुस्तकें कारण आहेत. पण अशा ह्या पुस्तकांवरून नवीन संस्कृत वाङ्मय याच दर्जाचें अस्तित्वांत येईल व कालिदास, भवभूति, दंडी, बाणभट्ट, इत्यादि-कांच्या लेखनासारख्या लिखाणास हें जग आतां पूर्णपणें पारखें झालें असल्यानें आहे तेवढ्याच वाङ्मयाचा सांभाळ करून नवीन कुठें काहीं अस्तित्वांत न येऊं देण्याची पूर्ण खबरदारी घेणें आवश्यक आहे अशा कल्पनेनें नवीन संस्कृत वाङ्मयास आश्रयच द्यायचा नाहीं असें जें युनि-व्हर्सिटीनें आपलें धोरण ठरविलें आहे तें चूक आहे.

युनिव्हर्सिटीनें हें आपलें धोरण बदलून अद्यापही आम्हीं वर लिहिल्याप्रमाणें नवीन चांगल्या अधिकारी लेखकाकडून आधुनिक दृष्टीनें व आधुनिक पद्धतीनें संस्कृत वाङ्मयात्मक पुस्तकें लिहविलीं तर पूर्वीसारखें उच्च दर्जाचें संस्कृत वाङ्मय आजही अस्तित्वांत येण्यास कोणत्याही तऱ्हेची हरकत नाहीं. संस्कृत हा विषय अनेक दृष्टींनीं सर्वप्रकारच्या विद्यार्थ्यांना अत्यंत उपयुक्त, आनंददायक व साहजिकरीतीनें साध्य करून घेता येण्या-सारखा असल्यानें आतांतरी युनिव्हर्सिटी आपलें हल्लींचें धोरण सोडून देऊन नवीन लिखाणास चांगल्या प्रकारचा आश्रय देऊन या वाङ्मयाची साहजिकरीतीनें होण्यासारखी असलेली वाढ व तीपासून होणारे विद्यार्थ्यांचे फायदे विद्यार्थ्यांना मिळवून देण्याचा प्रयत्न करील, अशी आम्हांस आशा वाटते.

श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या मराठी 'बलिदान' कादंबरीची संस्कृत भाषांतरासाठीं आम्हीं जी निवड केली आहे ती विचारपूर्वक केली

असून, विद्यार्थ्यांनीं या पुस्तकाचा अभ्यास केल्यास ज्या उद्देशानें हें पुस्तक लिहिलें आहे तो आमचा उद्देश पुष्कळ अंशानें सिद्धीस जाऊन विद्यार्थ्यांच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या अभ्यासास चांगल्या प्रकारची मदत झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं असें आमच्याप्रमाणें पुष्कळ विद्वानांचेंही मत आहे.

मराठी मूळ कादंबरीच्या चांगुलपणाविषयीं कित्येक वाचकांत मतभेद आहे हें आम्हास माहित आहे. पण आमच्यामतें कांहीं आक्षेप तरी लेखकाच्या लिखाणाचा मूळ उद्देश लक्षात न घेतल्यानें व त्या लिखाणाचा सूक्ष्म अभ्यास न केल्यानें उत्पन्न झाले आहेत. तें कसेंहि असलें व मराठी वाङ्मयात या कादंबरीचें कोणतेंहि स्थान ठरलें, तरी ऐतिहासिक दृष्टि न सोडता व कोणत्याहि तऱ्हेचा अतिरेक होऊ न देता युद्धकालीन सामाजिक परिस्थितीचें इतकें सर्वोत्कृष्ट आणि संस्कृत भाषेस पोषक असें चित्र याखेरीज मराठी भाषेत तरी दुसरें क्वचितच सापडेल असें आम्हास वाटतें. याकरिताच या कादंबरीची संस्कृत भाषांतरासाठीं निवड केली असून हें संस्कृत पुस्तक लहान मोठ्या म्हणजे हायस्कूल व कॉलेजातील सर्व संस्कृत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सूक्ष्म अभ्यासाअतीं भाषा, सामाजिक घडामोडी, राजकारण, वगैरे अनेक गोष्टींचें चांगल्या प्रकारचें ज्ञान करून देण्यास निःसंशय उपयोगी पडेल.

विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठीं हल्लीं जीं पुस्तकें अस्तित्वात आहेत त्यांचा फायदा सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांना चांगल्या तऱ्हेनें घेता येण्यासारखा नसल्यानें पुष्कळांना वर्गामध्यें जें काय संस्कृत शिकवण्यात येईल तेवढेंच तयार करून स्वतःचें समाधान करून घ्यावें लागतें. 'कादंबरीसारा'सारखें उच्च दर्जाचें संस्कृत वाचण्याइतकी पात्रता सर्व विद्यार्थ्यांमध्यें उत्पन्न होत नाहीं व अगदीं खालच्या दर्जाचें पुस्तक वाचण्याकडे विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति होत नाहीं. अशा विद्यार्थ्यांना थोड्याशा प्रयत्नानें स्वतः समजून घेता येण्यासारखें व संस्कृत वाङ्मयाच्या ज्ञानाच्या वाढीस उपयुक्त होणारें असें पुस्तक विद्यार्थ्यांच्या हातीं देण्याच्या उद्देशानें हें पुस्तक आम्हीं तयार केलें असून तशा तऱ्हेचें तें झालें आहे असें पुष्कळ संस्कृतज्ञांचें मत आहे. ह्या मताची सत्यता विद्यार्थ्यांच्या अनुभवानेंच पुढें पटणारी आहे.

हें पुस्तक अस्तित्वात आल्याचें श्रेय श्री. तात्यासाहेब केळकर यानाच असल्याचा उल्लेख करण्याचें कारण दिसत नाहीं. मूळ पुस्तक त्यानीं लिहिलेलें असून त्याच्या भाषांतरासंबंधानें त्यानीं जी आम्हास परवानगी दिली व वेळोवेळीं त्याना विचारण्यात आलेल्या प्रश्नासंबंधीं सूचना काळजीपूर्वक करण्याची त्यानीं कोणतीही उणि दवडली नाही ह्यासंबंधीं त्यांचे मानावे तितके आभार अल्पच होणार आहेत. ह्या पुस्तकाच्या त्याच्या प्रस्तावनेंतच हें भाषांतर केल्याबद्दल उलट त्यानीं आमचे आभार मानले आहेत, हा केवळ त्याचा सर्वांच्या अनुभवाचा असलेला मोठेपणा आहे यापेक्षा जास्त काहीं स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं.

ह्या पुस्तकातील दोषाची कल्पना आतापर्यंतच्या इतर वाचकापेक्षा आम्हासच अधिक आहे; परंतु ते त्यातील दोष अनेक कारणानीं अपरिहार्य म्हणूनच राहिले आहेत व पुढच्या आवृत्तीचा प्रसंग आल्यास ते बहुतेक नाहींसे झाल्याचा वाचकाना निःसंशय अनुभव येईल. ह्यापेक्षा जास्त लिहिण्याची जरूरी दिसत नाहीं.

श्री. बापूजी अणे प्रो. गजेंद्रगडकर, प्रो. वाटवे इत्यादि विद्वान गृहस्थानीं आपल्या कार्यव्याप्ततेंतून काहीं वेळ सवड काढून ह्या पुस्तकावर अभिप्राय लिहून दिले त्याबद्दल त्याचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

शेवटीं आमच्या विनतीस मान देऊन हें पुस्तक प्रकाशित करण्याची हल्लींच्या काळीं क्वचितच आढळणारी तयारी आमचे मित्र श्री. दा. ना. मोघे बी. ए. ह्यानीं दाखविल्यानें त्यांचे व कोल्हापूर येथील लोकप्रिय असलेल्या ज्ञानेश्वर छापखान्याचे मालक श्री. कृ. ह. सहस्रबुद्धे यानींही आपल्या छापखान्याकडून जितक्या सवलती देता येतील तितक्या देऊन हें पुस्तक छापण्याची जबाबदारी घेतली ती शक्य तितक्या कसोशीनें पार पाडली त्याचेहि अन्तःकरणपूर्वक आभार मानून हें जरा विस्तृत झालेलें आत्मनिवेदन पूर्ण करतो.

वा. आ. छाटकरशास्त्री

—०—

' बलिदानम् ' पुस्तकासंबंधीं
काहीं प्रमुख
—अभिप्राय—

M S ANEY, B A B L, M L A (Central)
19, Feroz Shah Road, New Delhi.

18th Feb. 1940

My Dear Vasudeo Shastri Latkar,

On the 4th of January I had been to Poona to attend the opening ceremony of the Commonwealth Insurance Company's building. Tatyasaheb Kelkar showed me your book 'BALIDANAM" and asked me to read it and communicate to you my opinion on the same. He made an express suggestion that I should write to you my opinion in English.

I read 18 Chapters of the book. Your Sanskrit rendering of Mr Kelkar's original Marathi story is extremely happy and fascinating. The style is simple, chaste, idiometic and fluent. The reader who has thoroughly mastered the first two books of Dr. Bhandarkar will find no difficulty in following it. It is comparitively free from long and intricate Compounds which so often arrest the smooth progress of reading of old Classical works like hurdles in the race course. This book of yours is probably the first attempt of its kind made by any scholar in India to

-enrich Sanskrit Literature by the translations of high class literary work in the vernacular written by a modern author. Your choice of the work for translation was also a very appropriate one. Mr. Kelkar's story takes the readers back to the period of the rise of Buddhism and the decline of the cult of Shaktas It was the time when Prakrit languages had not sufficiently developed and attained to the distinction and dignity of a literary language. They were probably in their infancy and the common language of the scholars was Sanskrit throughout India The story of that period told in Sanskrit reads more natural and even becomes more appealing than its original in Marathi. Your success will pave the way for others to follow. I wish that this work should attract the attention

of Sanskrit idiom for easy rendering of all modes and methods of expression used by the modern story-tellers of east and west. We have in this rendering a faithfull picture of all the peculiar and striking qualities of Mr. Kelkar's Literary offort.

I venture to say, that not only the peculiarities of the gifted author have been preserved in their entirety but they have also gained in gracefulness and dignity in being expressed fluently in the Sanskrit language

I hope, that the remaining part of the book must have been printed by this time and the whole book ready for publication. I appeal to all those who are interested in popularising the study of Sanskrit language to extend their patronage to this laudable attempt of Mr. Latkar.

Wishing you success,

I remain,
Yours sincerely,
sd/ M S Aney

I have read the Sanskrit rendering of Mr. N. C Kelkar's Marathi novel 'Balidana' by Shastri V. A Latkar and I am glad to say that

the translation has been very well done. One of the tests of a good translation in my opinion is that, it should not strike one as such, but should read as an independent work. This book completly satisfies that test.

Sanskrit is said to be a dead Language. One of the suggestions of this expression is that it is unsuitable as a vehicle of modern thought. Shastri Latkar has by this book proved that this so-called dead Language is in the hands of a skilful writer capable of infinite possibilities.

The Shastri wields great command over Sanskrit and writes in an easy flowing style. The book would therefore be easily understood by students of High schools and Colleges and also by the general.

A. B. Gajendragadkar,
Professor of Sanskrit,
Elphinstane College,
Bombay.

---

21 New Marine Line
Bombay.

I have read with great interest Shri Vasudev Shastri's Sanskrit version of Mr. N. C. Kelkar's excellent novel entitled " Balidan ". The translator has undoubedly taken great pains over this work which makes a beautiful reading. The

language is simple and lucid The author's command over the language and the store of his vocabulary make the book all the more interesting It should be very useful to students of Sanskrit of the advanced classes of high schools The plot of the story and the atmosphere lend themselves beautifully to the Classical language, and I have no doubt that it will be an asset to the modern Sanskrit prose I wish every success to Shri Vasudev Shastri.

6 April 1940 **Kshama Rao**

It was with very great pleasure that I went through 'बलिदानम्' which is a happy Sanskrit rendering of the Marathi novel written by Mr N C Kelkar. Attempts at giving Marathi works a decent Sanskrit garb—although not altogether rare—evoke admiration. The Late Mr.M. P. Oak-a wellknown Sanskitist of Poona did translate the first six Chapters of ज्ञानेश्वरी into Sanskrit. I can also recollect one or two similar attempts.

But all this presupposes a wonderful command of both the languages—specially of Sanskrit. Mr. Latkar Shastri has now proved to the hilt, that he is

a past-master of the art of Sanskrit translation. To write over two hundred pages in easy, flowing and graceful Sanskrit is no joke He has executed this stupendons task with the skill and ease of an original Sanskrit writer.

It goes without saying, therfore, that he deserves warm welcome and encourageing support at the hands of all lovers of Sanskrit

K. N. Watave, M A

It is a matter of particular pleasure and pride that Mr Latkarshastri, a writer of various Sanskrit books, is a resident of Kolhapur, and is maintaining in his own way its brilliant tradition of enriching Sanskrit literature He is too well known to the lovers of Sanskrit to need any introduction He writes Sanskrit with the grace and facility of the renowned Classical authors, and coins apt Sanskrit expressions to convey modern ideas His Sanskrit translation of Mr N C. Kelkar's Marathi novel 'बलिदान' is an excellent one from the point of view of pithiness of expression, judicious use of Compounds and simplicity It resembles other books like शिवराजविजय of अम्बिकादत्त व्यास, कपालकुण्डलम् of हरिचरण विद्यारत्न, संस्कृत ज्ञानेश्वरी and संस्कृत गीतांजलि, all of which are Sanskrit translations of celebr-

-eatd works in modern Indian languages The idea of translating into Sanskrit the best books in all the modern Indian languages is really commendable as it will help the Indians to cross the barriers of narrow provincialism, and realise that the same current of culture flows throughout the provinces of India This will, perhaps, prove that Sanskrit can be a suitable language to be used by educated Indians for interprovincial communication Attempts such as these will undoubtedly contribute to the cause of popularising the study of Sanskrit in modern times, which are supposed to be uncongenial to its spread The study of this translation side by side with the reading of the original Marathi novel would prove to be interesting and instructive to the Sanskrit students of Schools and Colleges This comparative reading will teach them the 'art of translation' by attracting their attention to the translator's brevity of expression and skilful use of Sanskrit Idioms and Compounds.

S M T T College,
Kolhapur,
6–11–40

G S. Huparikar, M A B T.
(साहित्यभूषण)
Professor of Sanskrit.

ता ८।११।१९४०

काव्यतीर्थ पंडित वासुदेवशास्त्री लाटकर यांनीं 'बलिदानम्' हा शास्त्रादि पयदोष दर्शवून वैदिक संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व दाखविणारा बहुमोल

ग्रंथ मूळ ग्रंथकर्त्यांच्या विचाराशीं समरस होऊन अत्यंत परिश्रमपूर्वक संस्कृत वाङ्मयांत आणवून समाजाची फार मोठी सेवा केली आहे. साहित्यग्रंथ या दृष्टीनें कॉलेजमधून लावण्यास हा ग्रंथ योग्य आहे. शास्त्रीबुवांचे परिश्रम हार्दिक अभिनंदनीय आहेत. सर्वतोपरि साहाय्य झाल्यास संस्कृत वाङ्मयांत उत्तरोत्तर अधिक ग्रंथांची ते भर टाकतील असें त्यांचें संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व या ग्रंथावरून दिसून येतें.

महादेवशास्त्री जुन्नरकर,
मुंबई ऋषिकुल आश्रम, बोरिवली.

विविधवृत्त–७ एप्रिल १९४०—

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या 'बलिदान' या कादंबरीचा हा संस्कृत भाषेत केलेला अनुवाद आहे. आतापर्यंत संस्कृतांतील अनेक ग्रंथांचें भाषांतर मराठींत झालेलें आहे, पण मराठी पुस्तकाचें संस्कृतांत भाषांतर करून त्या वाङ्मयऋणाची अल्प प्रमाणांत फेड करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे. संस्कृत ही आज व्यवहाराची भाषा नसताही त्या भाषेत ग्रंथरचना करण्यांत श्री वासुदेवशास्त्री लाटकर यांचें संस्कृत भाषेवरील प्रेम व्यक्त होतें. श्री. लाटकर यांनीं यापूर्वी "श्रीशाहुचरितम्"सारखी ग्रंथ रचना संस्कृतमध्ये करून तज्ज्ञांचे अनुकूल अभिप्राय मिळविलेच आहेत. आता 'बलिदान' या मराठी कादंबरीचा प्रस्तुत अनुवाद करून त्यांनीं आणखी एक पाऊल पुढें टाकलें आहे.

'बलिदान' कादंबरी ही बौद्धकालीन वातावरणावर आधारलेली असल्यामुळें एक प्रकारें संस्कृत भाषेला तिचें कथानक मराठीपेक्षां अधिक जवळचें आहे. श्री लाटकर यांनीं केलेल्या अनुवादांत लांबलचक समासांचा क्लिष्टपणा शक्यतोंवर टाळलेला असल्यानें त्यांत सुगमताही चांगली आली आहे प्रसन्न भाषाशैलीमुळें संस्कृत भाषा जाणणारांना हा अनुवाद वाचनीय वाटेलच, परंतु हायस्कूल व कॉलेज यांमधून संस्कृत शिकणारांना तर या पुस्तकाचा बहुमोल उपयोग होण्यासारखा आहे. या दृष्टीनें विश्व-

विद्यालयांनी रॅपिड रीडिंगसारख्या अभ्यासक्रमासाठीं मंजुरी देण्यासारखें हें पुस्तक झालें आहे.

सध्या रॅपिड रीडिंगसाठीं मंजूर करण्यात येणारीं संस्कृत पुस्तकें प्राय. जुन्या (क्लासिक) ग्रंथकारांचींच असतात. श्री लाटकरशास्त्री यांच्यासारख्यांच्या प्रयत्नांना विश्वविद्यालयें, शाळाकॉलेजें वगैरेतर्फे उत्तेजन मिळेल, तर आधुनिक काळातही संस्कृतमध्यें वाङ्मयनिर्मिति होण्यास सहाय्य होईल.

हिंदसेवक–मालवण ता. २९–२–४०.

येथील टोपीवाला विद्यालयांतील संस्कृत भाषेचे विद्वान् अध्यापक श्री. वासुदेव आत्माराम लाटकरशास्त्री यांनीं संस्कृतमध्यें अनेक पुस्तकें लिहिलीं आहेत प्रस्तुत पुस्तक हें साहित्यचंद्र श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या 'बलिदान' या कादंबरीचें भाषांतर आहे. कादंबरीचें कथासूत्र शाक्तपंथाचा अस्त व बौद्धधर्मांचा उदय या कालचें असल्यामुळें कादंबरीस मराठीपेक्षा संस्कृत भाषा जास्त अनुकूल व अनुरूप दिसते. आजकाल विद्वान् लोकांचीसुद्धा अशी एक चुकीची कल्पना झाली आहे कीं, संस्कृत मृतभाषा असल्यामुळें आधुनिक कल्पना किंवा विचार त्या भाषेमध्यें परिणामकारक रीतीनें व्यक्त करता येणार नाहींत या कल्पनेला श्री लाटकरशास्त्री यांनीं यापूर्वी अनंतचरितम्, श्रीधरचरितम् इत्यादि पुस्तकें लिहून जोराचा धक्का दिला व तिचा पोलपणा आपल्या सुंदर वाङ्मयकृतींनीं दाखविला आहे.

शास्त्रीबुवांची संस्कृत भाषा सहजसुंदर व अर्थपूर्ण असून ओघवती आहे. मालगाड्यांसारखे लांबलचक समास या पुस्तकांत अभावरूपानेंच दिसून येतील! अशा या पुस्तकाचा समावेश विश्वविद्यालयीन संस्कृत अभ्यासक्रमांत अवश्य झाला पाहिजे असें आम्हांस वाटतें, आणि त्या दृष्टीनें शिक्षणाधिकाऱ्यांनी प्रयत्न केल्यास शास्त्रीबुवांच्या श्रमाचें चीज होऊन विद्यार्थिवर्गास अभिजात संस्कृत वाचण्याचा योग येईल.

अनुक्रमणिका

— बलिदानम् —

प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रायो यौवनवान् न चिन्तयति यत्, सर्वात्मना दूरतो
यस्माद् याति भियाऽप्यमगलधिया सिष्णासत्ति स्पर्शनात् ।
इत्थं यत् पितृकाननं जनमनःसंतापदं तच्चिरं
बाला ध्यायति मोदते स्पृहयते प्राप्तुं सदा किं न्विदम् ॥१॥

आसीद् चित्रानदीसनाथ भैरवपुर नाम नगरम् । उपनदीतटवर्तिनि महति मृत्तिकाचये व्यलसत् तत्र विस्तीर्णमेक तिन्तिडीपादपवन गहनम् । पर्यन्तेऽस्यावसदनेकधेनुपरिवारा निरचितोटजा गोपी नदा नाम । निवासोटजसन्निधिस्थानतताज विशाला गोशाला नन्दाया ।

अथ प्रनहत प्रस्तरस्खलद्वारिणः कर्णमधुरेण रवेण, गभीरेण गोघोषेण, गोगलत्लम्बिनीना कास्यघण्टिकाना च क्वाणेन सततसतर्पित-कर्णयुगुला नन्दा सेदह सानन्दाऽवर्तत ।

न कदाप्यहेतुका निरगमद् वाग् वदनाद् वृद्धायाः । पर तस्याः पाणि. कर्हिचिन्नाभूदव्यग्र । दुग्धादिक्रयव्यवहारा अपि प्रायोऽनया तूष्णीमेवान्नियन्त । किन्तु सुलभकोपा ता निज्ञाय प्रतिक्षण तस्याः कोपमुत्प्रेक्षमाणा भियैव नियोगिन. सर्वदा निजनियोगमशून्यमकुर्वन् ।

प्रतिदिन सायमुपनतायां सध्यायाम तृणवनितरोहितामात्मान मुक्तबन्धना मन्यमाना, दूरीकृतकार्यजाता, प्राङ्गणस्यासिते दारुफलके

निषण्णा, गृहीताक्षमाला नदीजलनिश्चलनिबद्धलोचना सा ध्याननिरताऽजायत ।

ध्यानादरममन्दं तं नदाया मन्दीकर्तुमेकैवाङ्गनाऽक्षमत नारायणी नाम । नीलेत्यपि तां केचिदूचु । अवसितनगरसंचारायामन्तिकोपविष्टाया नीलाया अक्षसंकलनाद् नदा विरमति स्म । नीलाया कुन्तलेषु पाणिना स्पृशन्ती सा सह तया सस्नेहं भाषते स्म । अस्मिन्नेव काले तस्या आनने वात्सल्यमदृश्यत । अस्मिन्नेवाह्नो विभागे विनोदो हास्यं वाऽऽस्यमस्या भूषयति स्म ।

अथ चैत्रो मासः । पूर्णिमा तिथिः । चन्द्रिकाधवलं भूतलम् । कदाचिन्निर्मलात् सरित्तटादागतोऽल्पोऽपि पवनो भृशमतुतुपत् । नन्दा-पादश्लिष्टदेहमुपविश्य किमपि कर्तव्यमिति नीला तृणखण्डेन दशनतति-निष्कोषणमाचरन्ती विश्रान्तिसुखायान्तिकोपविष्टा वत्सतरीं पाणिना स्पृशन्ती तस्थौ ।

नद्याः परतटे प्रतिष्ठितं खण्डपरशोरालयमैक्षत नन्दा । नद्याः पूर्वरोधसि प्रसृते पितृवने चिताया ज्वलन्तं ज्वालामालिनमनिमिषदर्शनं नीलाऽऽलोकयत् ।

किमर्थं चितानलविलोकनसादरं हृदयं नीलाया इत्यसकृत् जिज्ञासमानाऽपि तूष्णीं वर्तमाना नन्दाऽथ जिज्ञासां चेतसि स्थापयितुं न शशाक । तथापि किमपि स्मरन्तीव झटित्युत्थाय पयःपात्रमन्तर्गृ-हादानीय नीलाया पुरः स्थापयन्ती प्रोवाच—“ वत्से, नाद्य मया ते दत्तं पयो विस्मरणात् । क्षमतां मे भगवान् सर्वसाक्षी । यद्यपि मया विस्मृतं तथापि किमर्थं त्वया न स्मारितम् ? । यद्येव मयि परकीयतां धारयिष्यसि तदस्या वृद्धाया कोपपात्रं भविष्यसि ” इति ।

वृद्धाः प्रायो मुग्धाः । परं वृद्धाऽपि नदा न मुग्धा । गोपाङ्ग-नापि नीतिनिपुणा । गृहचराऽपि नगरनिरीक्षणतत्परा बभूव । अवद्व-

दिवसात् प्रागेवासीद्विमुक्ता मर्त्यभूर्वृद्धेन । न कदापि तया प्राप्तमपत्यम् । तयाप्यनपत्यताजन्मा न कदापि तामतीतपत् सताप । सकलदिनानुष्ठेय क्रियाकलाप , धर्मेऽनुराग , परोपकृतौ रुचि , भक्तिरीश्वरे, इत्यादिभिर्व्यतिकरैर्नासौ कर्हिचित् विषण्णा विह्वला वाऽलक्ष्यत । परिचित वनिता काश्चित्तकाय, काश्चिदगदाय, काश्चित् कालातिक्रमणाय मुहुस्ता द्रष्टुमायु । परमुटजेऽस्या न प्रमादतोऽपि कदाचिद् अश्रूयन्त केनाप्युचारिता ग्राम्या परविद्रूपका अन्यविद्वेषपोषका या सभाषा ।

प्राप्तवार्धकयापि नदयाऽऽसन्नया सद्यो मुक्तशैशनयाऽपि च नीलयाऽऽनात्मज्ञयाऽभावीति विचित्रा नियति । पचपचाशद्वर्षाणि जाताया नन्दाया । नीलया तु पंचविंशतिरपि वर्षाणा वयसो नासीदतिक्रान्ता । अखिलेष्वपि व्याहारव्यवहारेषु नदा सर्वदा नैपुण्यमदर्शयत् । नीला पुनरसबद्धप्रलापिनी प्रायो व्यवहारपराङ्मुखी वैराग्यमिवोपगताऽनेकशोऽलक्ष्यत । आच्छादितमनाच्छादित शरीरमात्मन कृत्स्न वसनेन परिहितेनेत्येतावदपि न सा चेतस्यकरोत् । न बुभूषिषया पर कामवृत्त्या सा शिरसि वसनान्ते च भूय पुष्पगुच्छान् स्थापयति स्म । विना हेतु विहसतीयमिति जना अनेकेऽमन्यन्त ।

अवसितनगरभ्रमा नीला घोष निवृत्य यावदितस्ततश्चक्षु प्रक्षिपति तावन्नदा दारुफलके ध्यानमग्ना पश्यति । मा भवतु प्रत्यूहो ध्यानस्यास्या इति नीला निभृतमन्तिके चरणस्योपाविशत् । परमचिरादेव नदा समीपागता नीलामजानात् । निपुणया दृष्टया वीक्षमाणा सा तदैव विलोकितवती—पितृवनज्वलचितानलदत्तदृष्टिर्नीलेति ।

" भविष्यसि वृद्धाया कोपपात्र " इति नदया निगदिते नीला प्रोचैर्जहास । नदया समानीत पीत्वा पय प्रोवाच—वेत्ति वालिशाऽप्येषा नीला धारयति तावद् विज्ञान यावदास्यक कोपस्य वारणाय प्रवेशात्

मनसि मे मातुर्वृद्धायाः । मैवं मंस्था यद् विधाता दानदाने त्वय्येव वृद्धायां पक्षपातीति ।

नंदा जगाद–अहो वैचित्र्यं ते वचनस्य । ननु वृद्धेत्यहं सज्ञानाऽपीति कश्चिन्मया प्रोच्येत ? । सर्वे त्वां बालिशां ब्रुवन्तीत्यहमपि प्रेम्णा तथा ब्रवीमि । परं तेन किं मां विस्मृतत्वद्गुणामवैषि ? । तत्त्वतः कथिते तवेयं प्रभा वैराग्यस्य चक्षुषोर्मे तेजः प्रतिहन्ति । आत्मानुरूपं व्यवहरन्नेव नरो ज्ञानवानिति ज्ञायते प्राज्ञैः । परं परित्यक्तस्त्वया यौवनेऽप्यखिलो व्यवहारः । वृद्धाऽप्यहं त्वया ह्रियं गमिता । बालिशामधिकृत्यैतावती भीतिर्मे मनसि यदहं गभीरमेकं प्रश्नं त्वां चिरं प्रष्टुकामाऽपि नात्मानं प्रश्नकर्मणि योजयामि ।

'साधु निगृहीतासि स्वैरेव वचोभिर्मातः' इत्युक्त्वा नीला प्रोच्चैरहसत्–'संप्रत्येव मामधिकृत्य यत् त्वया प्रोक्तं तदेव मया ते कथ्यते । यदीत्थं मयि परकीयतां धारयिष्यसि तदियं बालिशा त्वयि कोपं करिष्यति । पृच्छ संप्रतीमामात्मनो बालां बालिशां गभीरमगभीरं वा स्वेच्छया यत् प्रष्टव्यम् । नात्र हृदये किमपि प्ररोहति यत् त्वत्तोऽपिप्रच्छादनमर्हति । यदि मामन्यदीयां गणयिष्यसि तदहमाधाऽधः-स्थितां नदीं प्रवेक्ष्याम्यथवा पितृवनप्रज्वलितायां तस्यां चितायामात्मानं प्रक्षेप्स्यामि' इति ।

नंदाऽभापत–न वेद्मि कथमेतादृशीममंगलां वाचं मुहुस्ते जिह्वा प्रसूत इति । सदा त्वं पितृवनमुद्गिरसि, पितृवनं पश्यसि, पितृवनमेव चिन्तयसि । किमेवं त्वां विमोहयतीदं पितृवनमित्येव जिज्ञासते मे चेतः । तद् यदृच्छैवावयोः संभाषणविषयतां गतमिमं विषयं भवती व्याख्यातुमर्हति ।

नीला उदगिरत्–अहो माधुर्यमनुयोगस्य ते, मातः । किमन्यदवशिष्टं मदर्थमिह जगति संप्रति पितृवनात् केवलात् ? । पितृवनदर्शन-

तृष्णयैवात्र ते गोशालामधिवसामि । तदर्थमेव मयाऽत्र मे वास स्थैर्यं प्रापित । किं नगरे मे निवासार्हाणि न सन्ति स्थानानि । मामेव मोर्ख्येऽनुकरोति सा भवानी । पुत्राणामिनिंदान तस्या उन्मादस्य । पर सोऽपि चित्तविप्लव एव । भ्रान्तचित्ता सा सतत पीडयति मा सुतराम् । अनिश मामनुनयति सा स्वनिलयनिवासाय । पर स्वीकृतेऽस्या अनुनये कथमिद पितृवन मे प्रत्यह दर्शनपथमेष्यति मात ?।

" वत्से, न त्वया सम्यक् प्रत्युत्तरीकृतो मे प्रश्न " नदा सकौतुकमवादीत् ।

सम्यक् प्रत्युत्तरम् ? किमन्यत् स्यात् सम्यगुत्तर ते प्रश्नस्य ? तस्माद् दिनादारभ्य विनष्टमात्मना मे शरीरगतेन । सप्रत्यवशिष्ट केवल-मिद कलेवरमजीवम् । प्रेषणीय मयैतद् द्रागेव पितृवनम् । अन्यथा पूतिगन्धोऽस्मिन् पद कुर्यात् । परमकालहीनमेवाधुना तन्मयाऽनुष्ठीयेत । अथेन नगरे स मे पाप प्राप्तो दृष्टिपथम् । अपश्यमहमद्य मे त पितृवनप्रस्थानसखम् । विना सखायमङ्गीकृते पितृवनप्रवेशे न किमह मातर्भिया विह्वलीभवेयम् ? " ।

इति वादिनी नीला विकट विहस्य तालिका वादयितुमारेभे--आगत सखा । सपत्र अभ्यवसितम् । चलत ' श्मशान मे स्थान नहि किमपि हीन निमुवनम् ' । कियच्चिर सहेयास्य मे विनष्टस्य पूतिगन्ध कायस्य ? इति भाषमाणा नीला नदाया पादौ दृढमापीड्योद्भ्रान्त-नयनाऽजायत ।

एवमसमग्रश्रुतवृत्तान्ता नदा सवर्धितकुतूहला भीविह्वला चासीत् । पर प्रमत्तेन प्रजल्पनपरेण सहान्यैव भाव्य समापणपरैरिति विज्ञाय विचेतनतामिव गता ता तथैवोद्धृत्यामनो वक्षसि स्थापितवती । क्षणेनैव चेतना प्रतिपद्य समाश्वस्तचित्ता नीला न्यगदत्--क्षम्यता मात ।

क्षणमासमहमुद्भ्रान्तचित्ता । न मयाऽतः पारितं ते प्रत्युत्तरं वितरितुम् । विहाय त्वादृशीं मातरं कस्याः पुरो व्याख्याय मया हृदयभारोलघयितव्यः । पुरस्ते वर्णयन्त्यखिलं मे वृत्तान्तं नयेयं सह्यतामंशतस्तापं चेतसः । श्रूयतां कथा मे जन्मनः । किमर्थं मे प्रियं पितृवनं कश्चमे सहचरस्तत्रेत्यपि भवती ज्ञास्यति ।

इत्युक्त्वा समुत्थाय यथास्थानस्थापितोत्तरीया नंदाया अन्तिक एव दारुफलके निषण्णा नीलाऽभापत–अपि सज्जाऽसि श्रोतुं मातः ? । अवहिता भव । श्रूयतामस्यास्ते कन्यकायाः कथा मन्दभाग्यायाः—

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः।

तातो मृतोऽद्य मम, तात, सुता मृता ते
याह्यञ्जसाऽर्चय चिरं तव चण्डिकां ताम्।
कार्यं त्वया मम न चण्डिकया तया वा
वैश्वानरे पितृवने तनुमाजुहोमि ॥ १ ॥

स्वयमेवानुयोक्त्री नन्दा न नीलां निषेद्धु प्राभवत्। दुःखपूर्णाया अपि नीलाकथाया श्रवणं नासीत् सा क्षमा सम्प्रति परिहर्तुम्। अपि चासह्यमपि सह्यतां याति दुःखं स्निग्धजनसंविभक्तमिति नासीत्तस्या अविदितम्। एतावदेव तयाऽत्र प्रतिविहितम्—नीलां नेदीयसीं विधाय तस्याः परिकरं मूर्धानं च पाणिना प्रेम्णा परामृश्य कथमपि निरुध्य वाष्पावेगमगादीत्—वत्से, वेद्म्यहं जगल्लीलायितमशातं। तथापि त्वदानननिर्गतान्येव वचनानि शुश्रूषते मे चेतः। सज्जीकृतं मयेदं हृदयं श्रवणाय। तत् कथयतु भवती सम्प्रति कथामात्मीयाम्।

नीला—नन्दामातः श्रूयतां सावधानम्। 'धनकोटि' नाम ग्रामः स्थलं मे निवासस्य।

नन्दा—किं स एव ग्रामो ■ शाक्ताना देवताऽधितिष्ठति यत्र च भद्रा नदी जलानि वहति?।

नीला—अथ किम्। स एवामद्रो भद्रानदीसनाथो ग्रामः। नातः परं मातर्भूयस्तं ग्रामं तां देवतां वा दृष्टिपथेऽपि स्थापयिष्ये।

नन्दा—किं तेन ग्रामेण तया वा देवतया तेऽपराद्धम्?।

नीला—तद् येनान्येनापराद्धम्। केनान्येन मे जन्म श्मशानीकृतम्?।

नन्दा—वत्से, शुभमशुभं वा सर्वं जन एवाचरति । तत्रापि तस्य बुद्धिरेव निदानं कर्मणः । देवः केवलं धियो दाता ।

नीला—तदेव मया कथ्यते । मम ताताय तस्मै चान्यस्मै चाण्डालाय कुमतिः प्रदत्ता देवेन । तस्मै च देवायाश्रयः प्रदत्तो ग्रामेण ।

नन्दा—अयि मुग्धे, अनया विचारपरंपरया निखिलमपि जगद् गर्ह्यं स्यात् । भवतु तत् । कथय परं भागं कथायाः । अन्वयागताः पूजका मे पितरस्तस्या देवतायाः । अत्यशेत मे तातः भक्त्या पूर्वजान् देवतायाम् । आसीत् स सुतरां मुग्धः प्रकृत्या । बाल्य एव पञ्चत्वं गताया मातरि पितैव मां प्रेम्णा प्रयत्नेनापूपुषत् । मद्वतं पितुः प्रेमाणं प्रेक्ष्य यथा स कथमपि दुःखभाङ् न भवेत् तथा मयाऽस्थीयत । परं नेश्वरेणावयोरभिन्नानि वितीर्णानि मतानि धर्म्याणि । नासीत्तस्य कोऽपि प्रतिकारो मदायत्तः ।

नंदा—युक्तमेतत् ? । कस्त्वां तत्कृते दोषपक्षे स्थापयति ? । ईश्वरनिर्दिष्ट एवाश्रयणीयः पंथाः सर्वैर्धर्मविषयेऽपि ।

नीला—अपि सत्यमेतत् । परं पिता मे शाक्तपथानुयायी शक्त्यभिनिविष्टमना दृढभक्तिः । अहं पुनः शक्तिविद्वेषिणी पूजनगर्हिणी विशेषेण बलिकर्मद्रोहिणी चाभूवम् । अकुप्यदसकृत् मह्यं स तत्कृतेऽवादीच्च—हताशे, किमेवं निरयमनुधावसि ? । नैतादृशं भाग्यमन्येषां यद्वयमन्वयागता देव्याः पूजकाः । आत्मनो हितं समाधायानेनान्येषां साधयितव्ये कथमेवं धर्ममात्मीयं हिंसितुमुद्यतासि ? ।

अहमपि तमन्तरान्तराऽप्राक्षम्—यद्येवमनुकम्पिनी देवी वशेऽस्मदीये तत् किमिति नानया जननी मे रक्षिता मरणादकालात् । किमर्थमिदं काननीकृतं तया नो भवनम् । किमर्थं द्वयमेवावयोरवशिष्टम् । किमर्थं चानया मयि निरमीयत रुचिर्भिन्ना । परं पुरुषेष्वेव केवलं देवी धियं वितरतीति तातो मन्यते स्म ।

■ न नारीषु ?" नन्दा विहस्याप्राक्षीत् ।

कीदृशी मतिर्नारीणाम् । किमिव च प्रयोजन धिया तासाम् । कौमारे पितुर्यौवने च भर्तुर्वचनेन वर्तनमेव तासा धर्म । पिता पतिश्चे-तैद् द्वितयमेव तासां दैवतम् । नावश्यकी बुद्धिर्जनानामाज्ञानुविधायिनाम् । न केवल नोपकारिणी धीर्विधेयाना प्रत्युतापकारिणी । धीमान् हि विधेयो न धारयति विधेयता कात्स्न्येन । पिता मा कथयति स्म—ऊर्ध्वं परिणयाद् भर्तुगृहं गता त्वामेषा देव्येव पृष्ठगामिनी भूत्वा रक्षिष्यति । अहमप्यने-कश पितर प्रत्यवोचम्—नैवविधया कार्यं मे पृष्ठगामिन्या भर्तृगृहे । भृश समर्थाऽस्म्यह परिरक्षितुमात्मनाऽऽत्मानम् । दिनेऽपि यन्मुख मनसि मे भिय जनयति सय स्वीयमेवालयमत्रैव भूषयतु भगवती । मात , तत्त्वतो विचारिते पितु परितोषाय देव्या मूर्ध्नि दूरतश्चितुराणा पुष्पाणा प्रक्षेपण केवल मे नासीदतितरा दुष्करम् । पर दृष्टैवैताऽह द्रागचेतना भुवमापतम् । एतद् विज्ञाय यथा नेवैवो बलिदान वा ममाक्ष्णोर्लक्ष्यता मापतेत् तथा प्रयेण तातो घटयति स्म । पर बलिहेतोर्देवालयमामानीतस्य निजमरणमुत्प्रेक्षमाणस्य तस्य पशो करुणमाक्रोशमाकर्ण्याह मुहु श्वासन एव चेतनामन्याक्षम् । तदा मम समाश्वासन नैवेद्यार्पण वा गुरुतरमिति चिन्तयन् चिर दोलायितमति पर्याकुलचेता अतिष्ठत् तात ।

पर ■ मत्कृते तात पैतृकीं वृत्तिमात्मीया हारयितुमुद्यतोऽभूत् । अत स्वस्तन दुहितु परिणयमङ्गलमधैव कृत स्यात् साधुतरमिति स चेतसि धृतवान् । मनोहरमासीन्मे रूपम् । परमनेन चरितेन मे सर्वत प्रासरदयश सावेगम् । नैव सा शाक्तकन्या या बलिदर्शनान्मूर्च्छति । एतादृशीं धन्यका परिणीय को नु दूषयेदात्मीय कुलाचारम् ?" । इति सर्वेऽप्येकमत्येनोदगिरन् नरवरा । सहैव मे वयसा पितुश्चिन्ताऽवर्धत । यौवनवती कन्यका नाम वक्षस्थापितं ज्वलदङ्गारपात्र पितुरिति लोकवादस्य याथार्थ्यमन्वभवन्मे तात ।

देवालय एवासीन्निवासस्थलमस्मदीयम्। तेन देवालयोपगतो न कोऽपि नरोऽदृष्टमदाननोऽवर्तत। तथा च मुग्धमतिनाऽपि मे तातेन के तत्त्वतः के च कामतो देवालयं प्रविशन्तीत्यंशतोऽज्ञायि। परमदत्त विचारान्तरावकाशं मौग्ध्यं मानुषाणाम्।

नन्दा–तत् कथमिव ?

नीला–तदेवम्। प्राविशदेकदा देव्यालयं युवा कश्चिच्छाक्तः। अनुपममासीत्तस्य रूपम्। न निखिलेऽपि धनकोटिनगरे तादृशोऽन्योऽभूल्लावण्यवान् पुरुषः। हैमो वर्णः, वृश्चिकपुच्छानुकारिणी वक्रपर्यन्ता हृदयहारिणी श्यामा श्मश्रुराजिः, चिबुकावलम्बि सुतरां कृष्णकान्ति कूर्चम्, प्रान्तकौशेयानि वस्त्राणि काषायाणि, काञ्चनावभासः कर-कलितः सतेजाः पित्तलकमण्डलुः, मध्यविलसत्सिन्दूरतिलकं ललाटं चेत्येतैरन्यैश्चैतादृशैर्बाह्यभूषणैराचकर्ष स न चिरात् तत्र तत्र मानसानि मानुषाणां विशेषतश्च मानुषीणाम्।

न तथा तस्य रूपं यथा तस्य यशो नरानिव नारीरपि द्रागमूमुहत्। "द्वादश वर्षाण्यनन्येन मनसोपास्यमानया विन्ध्यवासिन्या मह्यमेकोऽदृश्य-रूपः खड्गः प्रसादीकृतः" इति स सर्वान् कथयति स्म। दूरीकर्तुमवनतिं शाक्तधर्मस्य देव्यैव प्रेषितोऽयं दूत इति जना ऊचुः। यत्र यत्रासौ गच्छति तत्र तत्र नास्तिकानां नवमतानां खंडनं शाक्तानां च पुरातनानां मण्डनमसौ लीलया घटयतीत्येकेऽब्रुवन्। महान्तोऽपि पण्डिता वादे जिता द्राग् विनम्रीभवन्त्यस्य पुरः। केचिदस्य शिष्यतामुपगताः स्थाने स्थाने स्थापयन्त्यस्य नाम्ना मठायतनान्यनेकानि, नराणामिव नारीणामप्यनेकासां गुरुतामुपगतोऽसौ तां धर्मं प्रवर्तयति। स्पर्शमात्रेणास्य बहवः सामया भवन्ति निरामयाः। आत्मानं दूरीभूतमदान् मन्यमाना बह्व्यो प्रौढा भूयः स्वीकृतशाक्तदीक्षा बभूवुः। कस्य नु मर्त्यधर्मणो मनो न स्याद्विमोहितमेतादृशेनास्य दिने दिने वर्धमानेन यशःपटलेन।

कियदिव वच्मि, मात. । कथितपूर्वमेव ते मया यन्मुग्धमतिरासीन्मे तात इति ।

नन्दा साधु स्मराम्यह तद् वत्से । यशोऽयशो वा मानुषस्य-मुग्धतामुग्धता वाऽवलम्बतेऽस्मिन् जगति सर्वत्र । भवतु । कथय किं तत. परमनुष्ठित ते तातेन" एव पृच्छन्ती नन्दाऽतीव कथारसहृत-हृदयाऽलक्ष्यत ।

नीला—दिवोऽवतीर्णं त सुपर्वाणमेवागणयन्मे तात । स मुहु-र्मुहुरनुनीय त तत्रैव देवालयमावासयत् । यथा न किमप्यस्य परिहीन स्यात् तथा सर्वमक्रियत । प्रारभत धर्मतत्त्वाना व्याख्यानमसौ युवा दिने दिने पुरो देव्या । अवर्धतेन प्रतिदिन दिदृक्षुगणो नरनारीणाम् । अनेकशो भोजनार्थमस्मद्गृहमागतोऽसौ मामनेकविधमैक्षत । तदानीं नेत्रमार्गेण तद्धृदयमीक्षमाणाऽहमज्ञासिष यत् प्रतीपाकृतिनाऽन्तरङ्गे-णाश्लिष्टमस्य हृदयपुटम् । अशुद्ध तदीक्षण, सानुनय भाषण, बलाद-बलाभिरालपन, धर्मकर्मविडम्बन, वृथाशाक्तधर्मसस्थापनाघोषण, इत्यादि-भिरचिरादनादरेण मद्धृदये पदमकारि । तत्पुरो गमनमपि न मह्यमरोचत । ग्रस्त मे मनो भयेन । पर मे पितर स खलस्तथा विमोहितवान् यथा तदुक्त शुभमशुभ वा देवीप्रसादमिव सर्वं शिरसि कृतवान् मे तात । मत्परिणयमधिकृत्योभाभ्या किमपि मिथो मन्त्रितमासीन्नेति न वेद्मि । पर पितैव मा बलात् पुन पुनस्तत्पुर प्रेषयती यहमन्ततोऽगच्छम् ।

अथैकदा सह पित्रा गृहान्निर्गतेष्वखिलेषु गृहजनेषु मामेकाकिनी विज्ञाय स युवा गृह प्रविश्यागादीत्—"नीले, कियच्चिर पर मामाकलयसि । यथाऽह सखा जगतो निखिलस्य तथा किं मा न गणयसि त्वम् । मन्ये देव्यैव कृपयाऽहमत्रानीत । प्रसीदतु सा भगवती त्वया सहावैव मां स्थिरीकर्तुम्" इति

युवा, चरणान्तिके च ग्रामवासी कोऽपि शाक्तभिक्षुरुपविष्ट आसीत् । करकलिततीर्थकलशावयोऽपि मुखेन मन्त्रान् पठन्तो बिल्वदलेन माम-भ्यषिञ्चन् । लब्धचेतनाऽहं यावद्यथास्थितं वसनं यथास्थानं स्थाप-यामि तावदेव तातो मामवादीत्—अलं भयेन वत्से, । अवसितं श्रीवक्र-समारम्भोऽद्यतन । अनुगृहीतास्यद्य देव्या कालिकया । उत्तिष्ठ । पत देव्या पादयो इति । एतदाकर्ण्य कोपस्य परां कोटिमुपगताऽहं व्याघ्रीव सर्वान् साधिक्षेपमीक्षमाणा निर्भर्त्सयन्त्यब्रवम्—धिक् ते धर्म-मूढता, पित । अधिरूढोऽसि शिखरं मौर्ख्यगिरे । न मे प्रयोजनमनया ते देव्या त्वया वा । अयेहि मां मृतामद्याहमपि च त्वामवसितं मन्ये । नाद्य प्रभृति जीवति ते सुता न चापि मे पिता । यदि स्वयं देवोऽ-प्यक्षमो रक्षितुं मे सतीत्वं तत् कथं त्वं क्षमः स्यास्तथा कर्तुम् । पश्यैषाऽ-हमाश्रये पन्थानं पितृवनस्य—

इत्याभाष्य सह तेनैकेनापूततमेन वाससा सावेगं गृहान्निर्गतया मया न भूयो नयनगोचरतामनायि निलयोऽद्य यावन्मे तातस्य । तस्मिन् क्षणं एवाहमभ्यलप पितृवनम् । परं मद्ग्रामसंश्लिष्टे पितृवनेऽपि ज्वलिताया चितायामात्मनं प्रक्षेपणं पापायेत्यज्ञासिषम् । आसादित-स्ततोऽद्य ग्राम । प्राविशं पितृवनम् । किन्तु मदीयं सतीत्वमपहरतं तं नराधमं पूर्वं पितृवनं सम्प्रेष्य ततः स्वयं तत् प्रवेष्टव्यमिति कृतं मे हृदि पदं विचारेण । कालमेतावन्तं तं प्रतिपालयन्त्यहमद्य नगरेऽस्मिन्, मात , सहसैवाद्राक्षम् ।

इति निगद्य नन्दाया स्कन्धे मूर्धानमात्मनो निधाय नीला प्रोच्चैरोदितुमारेभे । अगदत् च—मदृत्तखि, ब्रूहि किमिव भवेदन्य-न्मतिविकारात्मे भागधेयं व्यतिकर एतादृशे । किमन्यदवशिष्टं मे जगति श्मशानात् । घोषेऽस्मिन् भवानी, ग्रामे च सा भवानी तस्याश्च स मे हृदयहर सम्पूर्णरात्रिमियेनाय मात्रैव समाश्वासनं मे मातः । परमद्य

तस्य पशोर्दर्शनादारभ्य त्यक्तसकलबन्धनाऽहं कथं तं दुरात्मानं सहात्मना पितृकाननं प्रेषयेयमित्यनन्यहृदया चिन्तयामि।

एवं भाषमाणाया नीलाया: कायस्तया वेपथुगृहीतोऽभूद्यया नन्दाया अपि शरीरं तेन समाहन्यत। सफेनमाननं दधाना सा नंदाया देहे निपत्य चेतनामत्याक्षीत्। तथैव तत्र तां भूमौ शाययित्वा खोटजात् पानीयमानीय नीलाया मूर्धनि मुखे च निक्षिप्य वसनान्तेन तां वीजयन्ती पाणिना च पुनः पुनः शिरः स्पृशन्ती नन्दा शनैरवादीत्— नीले, अलं संतापितेन। समाश्वसिहि, सकृदेवार्थाः संपद्यन्ते। अलमत्यर्थमात्मानं तत्कृते खेदितेन। विस्मर तत् सर्वं यत् संपन्नम्। यं देवं त्वा निस्मृतं मन्यसे तस्यैव चोदनया जन्तुरेकस्मिन्नेव जन्मन्यनेकान्यासादयति जन्मान्तराणि। त्यक्तं त्वया भवनम्। जगति च जीविताधारभूतं पितरं दूरीकृत्योरीकृतोऽस्त्रोटजे वासः इत्यनेनैव विनाशितं पापं ते देहसमासक्तम्। त्याग एव स्मशानं तात्त्विकम्। तत्र संस्फुरद्भिरर्चिर्भिः पावितासि। अतो नाधुना त्वं धनकोटिसमुत्पन्ना नीला नारायणी। तदुत्तिष्ठ। समाश्वसिहि इति।

नन्दयैवमुपचरिता नीलाऽञ्जसैव प्रकृतिमापन्नोत्थायोपाविशत्। तद् लोक्य मनागिव प्रीतिमुपगता नन्दा तामप्राक्षीत्—किमभिधानः स युवा येनेव ते जन्म निरर्थकतां नीतं यश्च ते सद्यो दृष्टिगोचरतां गतो नगरे?।

'रुद्रभट' नीलया सावज्ञमभाणि। तदभिधानव्याहरणात् पाप्मनेवातिमहीयसाघ्मातमात्मानं जिह्वां मन्यमाना नीला तच्छेदसमुद्यतेवालक्ष्यत।

एवमाभाषमाणयोस्तयोर्निकषैव घोषं शनैः संचरतः कस्यापि नरनारीयुगलस्य चरणरवोऽश्रूयत। तुल्यवर्णेन विनिर्मितेन पीतवाससा परिवेष्टिताङ्गावुभावपि तावन्योन्यस्कन्धस्थापितकरौ किमपि मिथ:

तस्येमं विनयातिक्रममालोक्य समाक्रान्तं मे हृदयं कोपेन । अथ तद्भर्त्सनमनीषयाऽहमगदम्—किं जामातृपदमधिरोढुमेवं मे तातं प्रतिदिनं प्रसादयसि ? । मन्ये निःसारयितुमेव मां गृहात् त्वं मे गृहं प्रविष्टोऽसि । निपुणं मयाऽस्ति निरूपितं ते शीलमखिलम् । पश्यामि प्रत्यहं ते तानि तानि लीलायितानि सह परेषामङ्गनाभिः । परं स्थीयतां त्वया सावधानम् । मा मामन्याङ्गनासदृशीमाकलय । सर्वतो ग्राममाघोष्याघोष्य ते चेष्टितमपयशस्ते विस्तारयेयम् । न कार्यं मेऽनया ते देव्या न वाऽनेन शाक्तानामाचारेण । तवैव भवतु फलदा सा देवी स चाचारः । अपेहि भवनान्मे यथागतम् । नोचेदुच्चैराक्रन्दनपराऽहमाहूय प्रातिवेशिकाननेकानुपहासास्पदं करिष्यामीति भावय दृढं चेतस्यात्मनः । निर्ह्रीक, गृहं प्रत्यागतं तातमद्य साग्रहमनुनीय तेन त्वां प्राग् देवालयान्निस्सारयेयम् इति । परं प्राक् तस्य निर्गमनादेवं भाषमाणाऽहमेव भवनान्निरगमम् । नासीदेवं ज्ञातपूर्वं तेन मे मनः । मदीयां तां रौद्राकृतिमालोक्य वैलक्ष्यमुपगतः स नराधमः स्तंभितजिह्वो निष्क्रामन्नेतावदवोचत्—भवतु । प्रातिवेशिकानां निमन्त्रणे तेऽभिलाषः । अञ्जसाऽवाप्तमनोरथा स्याः इति ।

सत्यमेव तेन खलेन कौटिल्यनिपुणेनाभावि । त्रिचतुरैरवाहोभिः सहसैव विविधव्यापारव्यग्रसकलजनमालोक्यत तद् देवीस्थलमखिलम् । विविधवस्त्रविभूषणैः सविशेषं विभूषिता देवी तत्र। एकैकशास्तस्मिन् दिनेऽदृष्टपूर्वा अपि जना देव्यालयमविशन् । 'किमेतदद्य' इति मया पृष्टेन मे तातेन प्रत्यभाणि—शाक्तधर्मसमुपदिष्टः श्रीचक्रसमारंभोऽद्यालये देव्याः । न मयाऽज्ञापि किं तेनाभाणीति । परं सुतरां गरीयस्यभूत् संख्या पशूनां देव्याः पुरो हतानां तस्मिन् दिने । आनीयन्त मद्यपूर्णा घटा देवालयं बहवः । समचीयन्त फलपुष्पाणां करण्डका विविधाः । उपाविश्यत मण्डलाकारं चित्रवासोवेष्टिताङ्गैः शाक्तैरनेकैः । आरभ्यत तारस्वरेण सनादघोषं देव्या जयघोषणं सर्वैः ।

'मात , दुर्गे, भवानि, चण्डिके ' इत्यादिभिस्तदानीं प्रोच्चैरारटितै सर्वतो निनादितमासीत् मन्दिर देव्या । भियाक्रान्तहृदयाऽहमाश्रयायालयस्थित तातमयासिषम् । स पुन स्वयमेव मदिरापाननष्टचेतनोऽयथातथक्षिप्तसर्वावयवो निश्चलगात्रोऽलक्ष्यत। ततो यावदह तमाश्वासयितुमुपाय चिन्तयामि तावदेव स युवा सहान्यै कतिपयैर्युवभिर्भवन प्रविश्य '—एषाऽद्यतनश्रीचक्रसमारमपूजनीया दिव्यकन्या ' इति निदिश्य मा हस्ते धृतवान् । अन्यो युवा सुगन्धिना मद्येन पूर्णं चषकमेक म पुरो धारयन् पानपराङ्मुखीं मामालोक्य तस्य पूर्वयूनोरादेशेन मामनिच्छन्तीमपि बलाद् अपाययत् । केनापि विमोहकेनासीदौषधेन मिश्रित त मद्यम् । अचिरादेव हि क्रमेण मा मूर्च्छा परवशामकरोत् । तथाविधामसमग्रचेतनामेव मामुद्धृत्य ततो बहि सभागृहमानीय तत्र देव्या पुर प्रोच्च स्थापित आसनेऽस्थापयन्। देवीमिव मा केचित् पूजयितुमारभ त । चर्चित मे ल्लाट सिन्दूरेण । अर्पिता कण्ठे रक्ता पुष्पस्रजोऽनेका । लेहिता कैश्चिदङ्गुलिभिर्बिन्दिनो मधुन । अथ यथाक्रम भक्ता कचित् कालं प्रोच्च सतालनृत्य देवीस्तोत्राण्यपठन् । अन्तत सर्वैरेकदेव ' जय कालिके ' इति तारस्वरेणोक्ते स युवोत्क्षिप्य मा स्कन्धेनादाय वेदमवर्तिन्येकस्मिन् कोष्ठभागेऽशाययत् । हस्तपादादिकम्पनैर्निषेध दर्शयन्त्यह किमतीमपि चेतना दध मामुहु पितरमीश्वर च साहाय्यायाह्वयन्त्यपि वाचा वक्तुमक्षमा प्रक्षीणशक्ति काममप्यवर्णनयोग्यामवस्थामन्वभवम् । अचिरादेव चापेतचेतनाऽह न मनस्यपीश्वर ध्यातुमशासिष कुत पुनः शरीर परिरक्षितुम्। पर यदि स ईश्वर समर्थस्तत्र किमासीदावश्यक तस्य परिरक्षण मे पूततायाः । अहनि तस्मिन्नेव, मत , स्वीकृत शाश्वतो विनाशो ते मन स्थितेनेश्वरेण ।

कियताऽपि कालेन प्रकृतिमापन्नाऽहमीर्णवसनवेष्टित,वासनशायिता देव्या पुरो वर्तिनीमात्मानमद्राक्षम् । शिरोभागे तात , पार्श्वे स

सानन्दं शनैः कूजन्तावास्ताम् । परिचितत्वात् दृष्टिपथमुपगतावेव तावाहूय नन्दयाऽभाणि—आगच्छतु महाभागः शमधनो भगवती मृणालिनी च । पतितमलसे गङ्गया । दिष्ट्या युष्मत्परिचयार्होऽन्यो जनः कोऽपि वर्तते । सह तेनाद्य ते परिचयमुत्पादयामि ।

नीलयाऽनुपजातपरिचयस्यास्ययुगलस्य सहसा तत्र संप्रापणं सुतरां यथावसरमगण्यत नन्दया । आगमनमस्य यास्यति परिपन्थितां वृत्तान्तकथनस्य नीलायाः । विषयान्तराक्षिप्तचेतसा दुःखिना जनेन निस्मृतदुःखेन जायते । अन्ये विचाराः सङ्क्रामन्ति तस्य हृदये । अन्यमारभते स विषयमभिधातुम् । निनायासमुपनतोऽसौ व्यतिकरो नेयो नीलाया दुःखापनयनहेतुतामिति मन्यमानया नन्दयाऽद्य बलादेव दर्शितसविशेषादरमेतावुभावप्याहूतौ ।

आगतयोस्तयोः सह नीलया नन्दोदतिष्ठत् । अनिस्तीर्णतया फलकास्य सर्वेऽपि ते गोमयनिर्मलीकृतेऽङ्गण एव भूमावुपानिशन् ।

नन्दा प्रोवाच—वत्से नीले, अपि दृष्टं त्वयैतद् युगं यूनोः । न महान् कालः इदं नगरं प्राप्तयोरेतयोः । अन्तरान्तराऽस्मिन् निभागेऽपि पर्यटनादेतयोर्ममाप्येताभ्यां सह समुत्पन्ना परिचितिः । तत्राप्यद्य परिचयं कारयामि । अतीव मां मोदयति दर्शनमेतयोः । एष महाभागः शमधन इयं च भगवती मृणालिनी । पश्य वेषमेतयोः । उभावपि महाकुलसम्भवौ धनिनौ च । परं परित्यज्य सुखानि गार्हस्थ्यसम्भवान्यङ्गीकृतमात्मनीव बौद्धधर्मप्रचारकार्यमेताभ्याम् । इह वैदेशिकतामुपगतावुभावप्येनावभिन्नमतं सर्वदा व्यवहरतः । तेनैनैतयोरपि दर्शनं मामतितरां प्रीणयति । तदर्हति भवती भाषितुं सद्युगेनैतेन ।

नासीदेतदविदितं नन्दाया यदप्राप्तपरिचया मानवा न प्रभवन्ति प्राप्तपरिचयानिव मिथो मन्त्रयितुम् । तथापि परित्यक्तौदासीन्यया नीलया भाव्यं भूयः सानन्दयैव नन्दयैवमभिचिन्त्य किमप्याच-

रितम् । परं नाघाप्यखिलेन नीलामनस्तापेन परित्यक्तमभून्मनस्तस्याः । अपि च युवयुवतीयुगमेनमवलम्बितपरस्परकर चरद्धर्मप्रचारमाचरतीति तयोराकर्ण्य वर्णनमभिविष्टचित्ता सा साशङ्कमुभयोराननं क्रमेण पुन पुनरवलोकयन्ती तस्थौ ।

विदिततद्धृदया नन्दा स्वयमेव वक्तुमारेभे । प्रथम ' स्त्रीगुरुत स्तोक गोक्षीर ' इति सनिर्बन्धमनुनीते नन्दया मृणालिनी बभाषे " ऊर्ध्वमस्तात् सवितुर्नास्माभि· सलिलमपि पीयते किं पुन क्षीरम् । यत्र कुत्रापि स्थितानामस्माकमचलैव वृत्ति परिपाल्ये नियमानामाश्रमगतानाम् । तदेतत्तिष्ठतु । किन्तु मात., कथमद्यापि नोत्पादयसि परिचयमनया ते कन्यया सहास्माकम् । आलोक्यैनां सुतरा पर्युत्सुकमावयोर्हृदयमनया सह भाषितु परिचय च जनयितुम् " इति ।

नन्दा जगाद—" आम् । उत्पादयितव्य· परिचयोऽनया मे कन्यकया सह युवयोरिति विचिन्त्यैवाकारितौ युवा मयेह । एषा मे धर्मपुत्री । शाक्तधर्मानुयायिनावस्या पितरौ । पर विद्वेषिणीय तस्य धर्मस्य । अत सुलभ सह युवाभ्या सख्यमस्या । इयमेव सा नीला नारायणी " इति ।

श्रुतनीलावृत्तान्ता मृणालिनी सुतरा मुमुदे । धर्मान्तरोद्यतजनावश्यकेन समुत्कटमनोनिग्रहेण निलयीकृतमासीत्तस्या हृदयम् । शाक्तधर्मविद्वेषिणीमाकर्ण्य नीला स्फुरति भगिनीप्रेम्णा मनसि मृणालिन्या । जल्पनप्रकृति. सा स्वयमेव वक्तुमारभत । शमधन पुन सकुतूहल केवलमनिमिषपक्ष्मणेक्षणेन नीलामुखमीक्षमाणस्तूष्णीं तस्थौ ।

मृणालिनी प्रोवाच—हन्त मात , मन्ये प्रसन्न भगवता बुद्धेन यदेतादृशी तुल्यानुभवा वनिताऽस्माकमक्षिपथ समानीता । यचैव तत्किमर्थमियमकालहीन नाङ्गीकरोति नूतन धर्ममस्मदीयम् । परिव्राजिकागणोऽ-

स्माकमक्षिस्रशमनयाऽलङ्कृतः स्यात् । सहानया वयं सस्नेहाः समुन्मूलयेम शाक्तधर्ममनर्थकरम् । मन्ये नारीभिरेव करणीयं प्रसरणं प्रवर्तितस्य धर्मस्याभिनवस्येति समीहते भगवान् बुद्धः । अत एव भिक्षुगणादपि परिव्राजिकागणो गरीयान् विहाराश्रमेऽस्माकम् (एवमाभाषमाणया मृणालिन्या सदृष्टिक्षेपमीक्षितः शमधनः) गृहीतदीक्षेषा महाभागा सुतरां प्रीणयेद् भगवतीमवलोकिताम् । अपि नामेयं नः कृतार्थयेत् ?—

'अथ किम्' । प्रत्युत्तरपराङ्मुखीमालोक्य नीलां नंदैव मृणालिनीं-प्रत्यवोचत्–' अर्हतीयं साकल्येनाश्रमविहारवासं वः । त्वादृशीमेव धारयतीयं त्यागवृत्तिम् । किन्तु—

साशङ्कं प्रतिवचनं नंदाया आलक्ष्य तथाविधमसुखोत्तरं प्रश्नं परिपृच्छन्ती मृणालिनीमपराधिनीमेव मन्यमानेन शमधनेन सहासं निषेधधियाऽभाणि–"मातः यत्र कुत्रापि शोभनं समीक्ष्य मानुषमञ्जसैव शाकुनिकायते नो मृणा । मन्ये लुब्धकानामेव जातावासीदियं निक्षेप्तुं निर्मिता पूर्वं वेधसेति" ।

नंदा–यद्येवं तदार्योऽप्यनयैव निरुद्धः स्यात् स्वजाले । मुनिपुणेयं परीक्षणे मानुषाणाम् ।

यदृच्छयैतदासीत् प्रोक्तं नंदया । परं लीलया प्रोक्तमपीदं वाक्यमस्पृशत् हृदयमर्म तयोः । यत एतदाकर्ण्य तावुभावपि परस्परमुखमीक्षमाणौ विहस्य मनागिव व्रीडां जग्मतुः ।

कथमप्यसमर्थितेन विधिना तथात्वमुपगते वाक्प्रस्तावे नीला मौनमपाक्षीत् । एवं युवयुवत्योरन्योन्यसहवाससंश्रयेण क्रियमाणे धर्मकार्ये धर्मादपि गरीयान् संभवोऽधर्मस्येति तद् युवयुवतियुगल–समीक्षणेनोत्प्रेक्षमाणा नीलाऽऽरपत् "मातः,स्वीकृतबुद्धधर्माऽहमेतदाश्रम-विहारवासमङ्गीकुर्याम् । परं विधिवैशस्यादस्या मृणालिन्या इव काम्नि मे सहचरः ? । आदावेव मादृशीनामुत्सर्पणाविधः सहचरस्तनः

प्रेष्टव्य एतेषा सघ । सष्टत् समर्पित मे धर्माचारे फल सहवासस्य सहचरेण । स्थापिताऽह सहचरेण मे पितृवने । न मनागपि मे रोचते युवयुवत्योराश्रमे विहारे वा सहवास. । युवयुवतिसहवासाद्धि सह धर्मेणाधर्मस्यापि सचयो न परिहार्यः " इति ।

मुक्तमौनयाऽपि नीलया यदभाणि तेन केवल तदीयमन्तर्गत दु.खमेवाविष्कृतम् । अपि च स्वयमाहूतस्यातिथिविशेषस्य कार्यं धार्मिक तन्मन खेदकरैर्वचोभिर्विदूषित तद्विज्ञाय नदया स्वयमेवैव सलापः सद्धतः । साऽवादीत्—आर्ये मृणालिनि, मुग्धाया अस्या भाषणेन न मनागप्यात्मा खेदयितव्य. । केनापि सविशेषेण दु खाग्निना सततदह्यमाना अस्या आननान्निर्गता वाग् पुरोगत श्रोतारं सर्वदा दहत्येव । शाक्तधर्म-विद्वेषिण्यपीय मादृशी धर्मान्तरस्त्रीकरणपराङ्मुख्येव । अमुकनाम्नो धर्मस्याहमनुयायिनीति कथनाद्विनाऽपि मानुषो मोक्षमाप्तु क्षम एव । शाक्त, बौद्ध, सनातनी वेति शुद्धमनसः सर्वं सममेव । अस्या मे गोशालायामेका श्वेताऽन्या च कृष्णेति द्वे धेनू वर्तेते । समान एव प्रेमा म उभयो । अपि च ते अपि मयि समानस्वादमेव नितरत. पयो मधुरम् ।

नदाया एतेन वाक्येनाश्वसितप्रायोऽभूत् तेषामालाप. । अथ सन्ध्याया प्रसरत् तम समालोक्य शमधनो मृणालिनीमधिकृत्योवाच—" मृणालिनि, चिरमावाभ्यामत्र स्थितम् । तत् किं त्वन्मार्ग-दत्तदृष्टि स्याद् अवलोकिता मातेति ते कथनीयमेव ? " इति भाषमाण एव स उत्थाय चलित ।

" अहो अतिक्रान्ता वेला । नदया सह समालपन्त्यह न कर्हिचिदवेम्यतिक्रम कालस्य । परमयतनोऽयमतिक्रम कालस्य नाफल । भूयोऽप्यहमागमिष्यामीह सह नीलया सख्य दृढतरतामुपनेतुम् " इत्युक्त्वा समुत्थाय सत्वरगतिर्मृणालिनीसमीपमुपगता शमधनस्य पाणिं

पाणिनाऽवलम्ब्य द्वावपि तौ पूर्ववदन्योन्यं किमपि निःशब्दं कूजन्तावाश्रमविहारं प्रति प्रातिष्ठेताम्।

नीला नंदामवादीत्—"मातः, पश्य भूयोऽप्यवलंबितकरं समारब्धमाभ्यां संचरणम्। एतदेवैतयोः पारमार्थिकं धर्मकार्यम्" इति।

नंदा—शान्तम्। बाल्यादारभ्य सह पांसुक्रीडितौ सहसंवर्धितावेतावबलंबितकरौ भ्रमतः। तथाप्येताभ्यामपि न किं त्वयेव गृहं परित्यक्तम्। त्यागिनं भोगिनं वा वीक्ष्यमानवं तेनैव वत्सया वेदितव्यं तस्य शीलम्। भवतु। अतिक्रान्ताऽर्चनवेला देवतानाम्। तदधुना देवता नीराजयामि।

इति द्वितीयः परिच्छेदः।

तृतीय· परिच्छेदः ।

> क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
> पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ —कालिदास

शमधनोऽप्यानमुल्लङ्घयन्ननोचत्—मृणालिनि, सर्वैरपि रुद्धगतिभिरेव स्थेयं ते पुरं । ननु धर्मप्रसारकार्येऽपि । न शोभतेऽतिक्रान्तमर्यादं समुत्साहः ।

आविष्कृतविस्मया मृणालिन्यमाणीत्—किमतिक्रान्तमर्यादं मयाऽऽचरितम् । विषण्णाननाऽलक्ष्यत सा नवा बालिका निरुत्साहा शाक्तपथद्वेषिणी । उपदिष्टमतोऽस्यै मया धर्मान्तरस्वीकरणम् । न वेद्मि कथमेवं कुर्वाणा मामपराधिनीं गणयसि । भवतोऽपि भिक्षुदीक्षास्वीकरणे मदाग्रह एव निदानम् । सर्वदा समुद्घाटिताननैर्भाव्यं धर्मप्रचारकैः । नान्यथा भवेयुस्ते सिद्धिमन्तः ।

शमधनो विहस्योवाच—भाव्यं समुद्घाटिताननैर्धर्मप्रचारकैः । परं यथा स्वानननिर्गता न वैफल्यमियाद् वाग् यथा च नामुयाद् आनने बाह्यं कृमिगणं सप्रवेशं तथा तैरवधानपरैरपि भाव्यमेव ।

कथमङ्गीकृतभिक्षुदीक्षौ स्वेच्छयैव जातौ मृणालिनीशमधनौ बौद्धगणगुम्फिताविति कुतूहलिनां वाचकानां कौतुकापनिनीषया तद्वृत्तं वर्णयाम —

आसीत् पुरं हेमकुटीरं नाम । एतदेव निवासस्थलमुभयोरपि मृणालिनीशमधनयोः । अन्वयागतेन विभवेनोभयोरपि पितरावनल्पधनौ । गङ्गाप्रवाहवहत्प्रवहणव्यवहरणतत्परोऽभवत् पिता मृणालिन्याः कृषिकुसीदादिव्यवहाररञ्जितमनाश्च जनयिता शमधनस्य । प्राग् वर्ष-

त्रयात् विनिश्चित पितृभ्या परिणय एतयो । परमननुकूलता ग्रहाणामुत्प्रेक्षमाणेन गुरुणा मृणालिन्या मासचतुष्टय यावद् विलब प्रापिता तिथिर्विवाहस्य । नैतदतुतुपदुभयोरपि तयोः । परमुपागमता विषादमुभो । अन्वयागतस्नेहतया समुपारूढ-परिचयावुभावपि तो परस्परबद्धभावो परिणयदिनानुपालनपरौ समुत्कण्ठितमानसावास्ताम् । कार्तान्तिकनिर्मितेनामुनाऽन्तरायेण द्वयो-रपि तयो सहस्रधा दीर्णं मनोरथैश्चिरकृते । किन्तु कुलीनतया न पारित ताभ्यामतिक्रमितु शासन तातस्य । एवमतिदु सहमवस्थान्तरमु-पगतेऽस्मिन् व्यतिकरे केनाप्यतर्कितेन विधिना भूयो वर्षचतुष्टय व्याक्षितः स परिणयोऽन्ततोऽविनिश्चितसमयतया सततमदीदहन्मानस पित्रो ।

एव व्याक्षिप्तमुहूर्तीदेन परिणये बौद्धभिक्षूणामेको महान् गण परिभ्रमन् धर्मसाधनाय हेमकुटीर पुरम यात् । अदृष्टपूर्वतये-तादृशस्य धार्मिकप्रवरपूर्णस्य नरनारीणा गणस्य सर्वेऽपि सकुतूहला . समजायन्त हेमकुटीरनिवासिनः पौराः । आवसद् भिक्षुगणो बहिर्न-गराद् रम्यमाम्रपादपवनमेकम् । आरभन्त नागराः प्रतिदिन प्रात सायमपि च गन्तु तस्य दर्शनाय । अवर्धत दिने दिने दिदृक्षूणां शिशु-नारीप्रचुराणां गणो नागराणाम् । सर्वेऽपि तद्दर्शनप्रीतमनसो-विमोहितहृदया अलक्ष्यन्त सश्लाघ निवर्तमानाः ।

पीत परिधान, सविनय वचन, धर्मतत्त्वानामुदाराणां व्याख्यान, परित्यक्तलोभमालपन, विशेषेण चास्मास्वदृश्यमान नरनार्योरविभमत्ये-नान्योन्यतुल्यभावेन व्यवहरण इत्येतानि चान्यानि चैवंप्रायमदृष्टपूर्वाणि भिक्षूणां लक्षणानि न चिरादाचकृषुर्नागराणां मानसानि । तथा च न येषामेको नासन्नवकारिण परमभूवनतितरां परोपकारिण । परपल्लितरमण्डलान् यान्तिमन स्त्रीपुरुषाणां गणान् दूरी-भूतस्पृहान् निरहङ्कारान् मोक्षमार्गानुधाविनो विलोक्य विस्या

सक्तचेतस कस्य ग्रामवासिनो मानसेन न भूयते समुपारूढगौरवेण । अत्राप्येवमेव कथमपि सवृत्तम् । अन्योऽप्यत्रासीज्जनानामयमतितरा विस्मयावहो व्यतिकरो यदसौ महानपि भिक्षुगणोऽवलोकितया नाम कयापि कान्तिमत्या यतिवेषधारिण्या मनोहारिण्या सद्यो मुक्तयौवनया विगतनाथया वनितया सर्वतो नियन्त्रितोऽवर्तत । भिक्षुसघस्थिता आसन्नवार्धका पुरुषा अपि शिष्या इव भुजिष्या इव वा तदाज्ञानुवर्तिन सर्वे तामुपासत । श्रुतिपथमुपगतेन भगवतो बुद्धस्य यशसा समाक्रान्तपूर्वाण्यासन्नेव नागराणामवस्थाना मानसानि । परमनेन बुद्धप्रमाणपूर्वं धर्मतत्त्वान्युपदिशत पीतवाससो भिक्षुसघस्य दर्शनेन धर्मदोपापनिनीपोरीश्वरस्यैव शासनात् प्रवर्तितनवमन्वन्तर मुवस्तलमधुनेति मेनिरे जना नागरा ।

अणुरूपमपि कारण मोदस्य प्रबोधस्य वा विषादविह्वलीभूतस्य मनसो धारयति गरिमाण हृदय विषण्णस्य प्राणिन । विषण्णमानसौ मृणालिनीशमधनावतोऽतितरामुपकृतौ दर्शनेनैतेन भिक्षुसघस्य । एकदा साय प्रतिदिनप्रोच्यमानस्यावलोकिताप्रवचनस्य शुश्रूषयाऽऽव्रवन स्वेच्छयेव पृथक् पृथगुपस्थितौ विधिवशात् परस्परसगतावजायेताम् । अवसाने प्रवचनस्य मृणालिनीमुपेत्य शमधनोऽभ्यधात्—मृणालिनि, अतीतकालमधसितमद्य प्रवचम् । वर्धतेऽनुक्षण बहिरपि तमो बहुलम् । तत् सहचरीभूय प्रापयाम्यह भवतीं स्वभवनम् । 'तथा' इत्याभाष्य मृणालिनी सहचरीकृतेन सहैव तेन प्रस्थानमतिक्रमितुमारेभे । पर चिरेणाप्यकृत भाषणा तामालोक्य शमधनेनाभाणि—" मृणे, भिक्षुसघाश्रमान्निवर्तमानया त्वयाऽद्य, मन्ये, नानीत मन सहात्मनेति । भगवत्या अवलोकिताया हस्ते न्यासीकृत्य तत् त्वमद्य निवृत्ताऽसि । अत एव शब्दमात्रेणापि न मा प्रीणयसि " इति ।

एतदाकर्ण्य दीर्घं नि श्वस्य "कदाचित् तथापि स्यात्" इत्याभाष्य यथापूर्वमवनामितवदना भूयोऽपि पथा प्रयातुमारेभे ।

कञ्चित् कालं तूष्णीं स्थित्वा शमधन पुनरवादीत्—सत्यमेव, मृणे, त्वयाऽद्य पृष्ठतो निहितं ते मन । स्व एवाश्रम प्राप्य तत् त्वया प्राप्येत । परं प्राक् प्रोक्तेस्तस्य किमेव सह स्वजनेनापि त्वं मूकतामेवाश्रयिष्यसि ? ।

'स्वजन' इति निर्देशेनैव किमपि स्मरन्ती मृणालिनी क्षणं ध्यात्वा प्रोवाच—शमधन, विवाहविलम्बमानयोरधिकृत्यासीन्मया कुपितमुपरि तातस्य । परमद्यतनादवलोकिताप्रवचनश्रवणादारभ्य मया तर्क्यते यत् स्वामिनाऽहंस्त्वत्र यथोप न तात इति ।

शमधनोऽब्रवीत्—तत् सर्वथा सम्प्रति प्रत्यानीतचित्ता भवती ।

"बाढम् । परं चेतसा सदैव प्रत्यानीतप्रवचनाऽपि ।"

"क पिण्डितोऽर्थोऽद्यतनस्य प्रवचनस्य ?"

"वासनैव तु समूलमिह जगति । वासनानिर्मूलनमेव सुलभमितिमम् । त्वया सह कृतपरिणयाऽहं सुखिनी भवेयमिति यो मया प्रदत्तो हृदयेऽवकाशो वासनायै स एव मे प्रमाद "।

"परमावयो. परिणयवासनायै न केवलमावाभ्यामेव दत्तोऽवकाशः किन्तु तव ममापि च गुरुणापि । अन्यच्च महतां प्रातिकूल्यमुपेक्षमाणेन यत् तव तातेन तु प्राक् अनुष्ठितं व्याक्षेपणं परिणयस्य तदपि न किमावयो सुखाय कल्याणाय च ?"।

"अभिन्नमात्रयोर्गुरूणां च निदानं तु यास्येत्यत्र मे नानैकल्यम् । परं दूरीकरणाय तु मत्पापमनो मत्परिणयसूर्देव त्वया हातव्येत्यहमद्य एतद्यानि गृहगत्वा कथयितुं मे ताताय ।"

एतदाकर्ण्य शिरस्पन्दनेनेवाहत शमधन क्षणं स्तम्भित इव भूत्वाऽवदत्—"मृणालिनि, न सम्यक् गृहीतोऽर्थस्त्वयाऽद्यतनस्य

प्रवचनस्य । सैव वासना दु खमूला यामासक्तिरावसति । अत आसक्त्यदूषिता वासना न कोऽप्यर्हत्याकलयितु दु खमूलाम् । स्वाभाविकतया सा क्षम्येव । तस्यामपि परित्यक्तायामय ससार शून्यतामियादित्यपि न किमन्ततो विशदीकृत मतमात्मनो भगवत्या ? "

" शमधन, न क्षमाऽहमतिशयितु त्वा युक्तिवादेन । यथा रूपादिषु तथा मतिमत्त्वेऽपि मामसशय त्वमतिशेषे । तथाप्येतावदेव वाच्य त्वया याथार्थ्येन यद् येयमावाभ्यामुभाभ्यामप्यनुभूता मनोव्यथा मासचतुष्टयव्याक्षेपेण परिणयस्य तत्र किमासीद् निदानमन्यद् आसक्ते । किमस्मदीया सा सुखस्पृहा पानाशनादिवदेव केवला स्वाभाविकी ? । उतान्यादृशी ? "

" यदि वासनाक्षय एव निदान दु खनिर्मूलनस्य तदद्य याव-दावाभ्या स समाचरित एव । न किमावाभ्या स्थित निर्णये गुरूणाम् ? । यदि नौ वासना स्यादनिवार्या समासक्तिरूपा तदतिक्रम्य पितृशासन-मन्य एवाङ्गीकृत स्यादावाभ्या पन्था । अवलम्बनीया वासना प्राणिभि । पर भाव्य तया सनियन्त्रणया । अभिन्नो वासनाक्षयो वासना नियन्त्रणात् आवयोरय सयमो न चिरात् स्यात् सफल परिणयेन । ' अहो शालीनता पुत्रयो ' इति पित्रो असशय प्रशसापात्रमपि भवेवावाम् " ।

" पश्याद्यापि भाविमोदस्पृहयैवावेष्टित वर्तते चेत । सैव च स्पृहा निदानमनुभूतपूर्वस्यावयोर्दु खस्य । सुखाशासमाचरितोऽय वासनाक्षयो नैव वासनाक्षयो यथार्थ " । " तत् किं मन्यसे मृणालिनि, मया शाश्वतिकमेव नैराश्यमवलम्बनीय परिणय आवयो । एव च कृते प्राप्येत मया मोदो यथार्थ इति ? " ।

" न केवल हेया त्वया वासना परिणयस्य पर सर्वस्यैव वस्तुजातस्य । परित्यज्य प्रोत्सृष्टामात्मीया वासना सुखासुखसमोदरहिता

या मध्यमानुभूयते नैरवस्था तदेव साध्यं देहिनाम् । भगवतो-बुद्धस्यानुशैयतदेवानुदिनमुपदिश्यते भगवत्याऽवलोकितया । अन्योन्य-प्रेम्णाऽऽवयोः किमिति परिणय एव पर्यवसितव्यम् । विवाहात् पुत्र-स्पृहा । ततः पुत्रसुखस्पृहा । एवमनवसानेयं वासना जनानाम् । प्रेक्षतां भवान् चरितं भगवतो बुद्धस्यैव । किमसौ परिणयति सर्वास्ता वनिता यासु स स्निह्यति ? । किं बहुना यया भार्यया सह स सानन्दोऽवर्तत या च प्राणेभ्योऽप्यस्य प्रेयसी सा न किमनेन स्वयमेव परित्यक्ता ? "

" परं न किमेतत्तस्य चेष्टितं स्थापितं दोषपक्षे जनेन निखिलेन ? । किमिव वराक्या तयाऽस्य तथाविधमासीदपराद्धं यत्कृतेऽनेनैतादृशं दण्ड-मनुभाविता । मृणालिनि, नीतिमाचरताऽपि जनेन देयमाद्य पदं न्यायधियै " ।

"अवितथं ते वचनं, शमधन । परं न त्वया व्याख्यातो न्यायशब्दः । अनुरागिण्या भार्यया सह कंचित् कालं सानन्दं व्यवहरता भगवता बुद्धेन स्थापिता सा मातृपदे पुत्रसंपादनेन । ततः परमपि यावदायुः यदि स भार्यानुरक्तचेता विस्मृतविश्वोऽवर्तिष्यत ततः कथं तन्न्याय्यम-भविष्यत् । ऋणप्रत्यर्पणं देयसमर्पणमेव वा न्यायः । ऋणानुबंधपरि-पालनमेव न्यायो यथार्थः । यथा स ऋणी भार्यया तथा जगतापि । यथा तेनांशतोऽनुष्ठितमृणशोधनं भार्यायास्तथा जगतोऽपि । किं नेति कर्तव्यतामपरं तस्य कार्यजातम् ? " ।

" एवमेतत् । सर्वस्यापि क्रमेणाक्रमणेन समुचितम् । परं यौवनप्रान्ते वर्तमानायास्ते चेतसः कथमियं वैराग्यधीः स्वदुचिना । अतिदेशे स्वं बुद्धमार्गो विचारेण । अत ऊर्ध्वं विवाहात् संभवति विश्व-कर्तव्यदीक्षास्वीकरणं त्वयि यथाकालम् । अहमपि च यद्यपि न

बुद्ध इव कर्तव्यकर्कशस्तथापि न त्वद्हृदयबाधकोऽपि । अपि च भगवत्यवलोकिताऽपि पूर्वं बुद्धवदङ्गीकृतविगर्हदीक्षैवासीत् । तथैवावामपि पूर्वं परिणीय पश्चाद् यथाकालमङ्गीकृतविश्वकर्तव्यदीक्षौ धर्मसाधनाय निर्गच्छेव "।

शमधनेनैव युक्तिवादवागुरागृहीता सा पूर्वमात्मानमुन्मोचयितुमजानती तूष्णीमेव पदानि प्रक्षिपन्ती कञ्चित् कालमूरीकृतमूकभावा पुरो वव्राज। 'जित मया' इति धिया शमधनः सुतरा तुतोष। परं निम्नाभिमुख निर्झरोदक मृत्तिकाचयनिरुद्धतया कञ्चित् काल कुण्ठितगतिप्रसरमपि न चिरान् मृत्तिकाचयमुल्लङ्घ्य भूय स्व पन्थानमवलम्बते । एवमेवानुष्ठित मृणालिन्या ।

साऽब्रवीत्—"शमधन. क्रमेणैव कार्योऽखिल कर्तव्यकलापो मनुजेनेति यदुच्यते त्वया तन्न समतं मे । अकृतविलम्बमेव कार्यं कर्तव्यमात्मनो मनुजेनेति नीतिवचनम् । 'श्व. कार्यमद्य कुर्वीत' इत्यत्युक्तिर्नीतिविदाम् । उत्प्लवनाक्षमैरेवाक्रमणीयाऽधिरोहिणी क्रमेण । चपलननवस्तु मानवा निर्वैवाश्रयमधिरोहिण्या न किमासादयन्ति परभागमुत्प्लवनेनैव । धर्मसाधनस्य सुखमुच्चे प्रदेशमारुरुक्षूणा समुल्लङ्घनक्षमाणामपि जनाना किमिति रोद्धव्योऽध्वा प्रत्यूहकारिण्याऽधिरोहिण्या। काममधिरोहिणीमवलम्ब्य प्रोच्चैर्नभस्तल्मासादयन्ति पतत्रिण । पक्षसामर्थ्येनैव न किं प्राप्यतेऽभीष्टमुपरितन स्थलमेतै ? "।

" चक्षुरगोचराऽपि वर्तत एवाधिरोहिणी पक्षिणामध्वनि नभ स्थले । क्रमेणैवाक्रम्यते वियत् गरुत्मता । क्रमपरित्याग सर्वेषामेवानुशयाय । एक द्वौ वा क्रमावुल्लङ्घयितु क्षमस्यापि न शक्यमखिलपदलङ्घन मानवस्य । आत्मनश्चपलताया सामर्थ्यस्य वा प्रत्ययेन ये विहाय क्रममुत्पतन्ति ते स्खलितपदा अन्ततो भग्नदशनचरणा जायन्ते । अतिमोहकारिणीव वासना धर्मसाधनस्य । क्रमश एवाराधितैषा बहुफला ।

अन्यथा बाल्यं, कौमार्यं, यौवनं, वार्धक्यं चेत्यादयो न स्युर्विनिर्मिता मानवेष्ववस्था ईश्वरेण । किमुपदिशत्यस्मानाश्रमव्यवस्था सनातन्यस्मदीया?। अवसान एव कौमार्यस्य सहसा निर्विचारमङ्गीकृततापसव्रतैरनेकैर्भग्नोद्यमैरनायासेनैव परेषामुपहासास्पदतामस्ति स्वात्मा नीतः" ।

भूयः कुण्ठितवागभून्मृणालिनी । परं प्रोत्कटया ध्येयवासनयाऽन्यमेव युक्तिवादमासीत् सा शिक्षिता । साऽवादीत्— "शमधन, न वितथं ते वचः । निजसामर्थ्यप्रत्ययात् उत्पत्य प्रस्खलद्भिः प्राप्य समतोलनक्षमं सखायं शक्यमासादनं ध्येयस्य । तदेवं कृते कः प्रत्यूहः ?"।

ज्ञातो मृणालिन्या आशयः शमधनेन । तथापि तन्मुखेनैव स्फुटतरतां नीते वाच्यविषये कदाचिन्मन्दतां यास्यति ध्येयवादो मृणालिन्या इति मन्यमानः शमधनोऽप्राक्षीत्— "स्वीकृत्य परसाहाय्यमुत्पतिष्णुभिः क्रमातिक्रमणस्पृहैव न हृदये स्थापनीया । अन्यथा सदैवात्मना ते सखायमपि साहाय्यकरं वृथा दन्तभग्नतां प्रापयेयुः । परं मृणालिनि, अलमधुनैतादृशेनास्फुटालापेन । स्फुटमेव मे कथय । कमिव विक्रमं चिकीर्षति ते चेतः । कश्च धर्मकार्येऽस्मिन् सखा ते साहाय्यकृत् "।

मृणालिनी विहस्यावदत्—"न त्वया क्रियताम् कोपः, शमधन । त्वयैवाहं मयापि त्वं वृतपूर्व एव साहचर्याय । तत् कथं मां पृच्छसि 'कस्ते साहाय्यकृत्' इति । कथ चिकीर्षितं मे धर्मकार्यं विक्रमशब्देन गर्हयसि । अरुन्धतिकाप्रवचने दत्तकर्णाऽहं सर्वदा त्वामेव मत्समीपगतमज्ञासिषम् । प्रवचनश्रवणेन येऽङ्कुरिता मे चेतसि विचारास्तैरेवाकीर्णं ते मन इत्यासीत्तर्को मदीयः । न मे त्वं दृष्टिपथमुपगतो यः श्रोतृषु । परमद्य त्वां श्रोतृष्वीक्षमाणया मयाऽज्ञायत यत् वर्षचतुष्टयेनैव पीयत उपदेशामृतं भगवत्या अरुन्धतिकायाः इति । तदेहि उभाभ्यामावां संप्रति विहाय विचारं विवादस्य, परित्यज्य भवनं स्वीयं भगवत्याऽरुन्धतिकया दत्तदीक्षौ भिक्षुसंघमेनं प्रवेक्ष्यावः " इति ।

एवमभिदधाना सा सप्रणय शमधनस्कन्धनिहितपाणिस्तमवादीत्—शमधन, विवाहादूर्ध्वं यदि त्वमेव पूरयिता मे मनोरथाना तर्हि किमिति त्वया ते प्रागपि परिणयान्न पूरणीया । बलवद् स्पृहयति मे मनो भिक्षुसघप्रवेशाय । नाह पारयामि वारयितु बलीयसीं मे स्पृहा धर्मसाधनस्य । कथ भवान् रमेत विना मया गार्हस्थ्ये । तद् भवतु मे मौर्ख्यं, दुराग्रहो विक्रमो विजय पराजयो वा । सर्वथा त्वमेव तत्र मे शरणम् । त्व भोक्ता मे श्रेयस सर्वस्य । त्व मे परिरक्षिता स्वजाया । तव साहचर्यमेव मामनुभावयेत् ससारसुखम् । आत्मीयामेव मनोदीपिका प्रज्वाल्य पथि पर्यटन्त्यन्ये धर्मसाधनाय । आवा तु तत्कृते दीपद्वय लभेवहि । अपि नाम भवाननुवर्तेत मन्मतम् ?।

एव ब्रुवाणा मृणालिनी समीपतरमेत्य शमधनस्कधसमर्पितमस्तका तस्थौ । सोऽपि तदा पुलकाङ्कितततनुरजे । तच्छ्रवणसमीपसमर्पितानन. स उदगिरत् । " मृणालिनि, सत्यमह हीनस्त्व च धन्या " इति । नाधिक वक्तु स शक्तोऽभूत् । अन्ततो बाष्पोपरुद्धकण्ठ कथचिदुच्छ्वस्य वृतनतद्धृदयप्रवेशया तयाऽज्ञायि 'सञ्जीवितमनोरथपूरणसमारतव्' इति । अचिरादेव प्राप्तौ तौ भवनान्तिक मृणालिन्या । अथ तामापृच्छ्य शमधनो निजनिकेतन जगाम । तत कांश्चित् दिवसान् उभावपि तौ प्रतिदिन विना प्रमादमवलोकितव्याख्यान श्रुत्वा गृह प्रतिनिवर्तमानौ व्याख्यानविषयमधिकृत्यैव प्रोचतु । उभयोरपि चेतसि सम एवासीद् विद्वेष उपरि हिंसाप्रधानस्य शास्त्रधर्मस्य । तेन व्याख्याननिस्सृता नवविचारा उभयोरपि तयो सममेव मोदमजीजनन् । शास्त्रधर्मसमुद्धारावश्यकतामधिकृत्योभयोरपि तयोरासीदैकमत्यम् । को विभागो बुद्धोपदेशस्य स्वधर्ममुपकुर्यादित्यत्र विषयेऽपि तयोरमून्मनमभिन्नम् ।

परिणीत विधिना लौकिकेन। पर यदि प्रेमधारणैव स्याद् यथार्थो निधि परिणयस्य तदावा परिणीतानिति वाग् यथार्थैव।

मार्मिकमेतदाकर्ण्य वच शमधनस्य सहृदयया ऽऽलोकितया सहास व्याचख्ये–' वत्स, एकमेवैतद् वाक्य प्रत्युत्तरीकुर्वता त्वया स्फुटीकृता सूक्ष्मता मतेरात्मन । सूक्ष्मतैवैवविधाऽऽवश्यकी विनिर्णेतु धर्ममधर्म वा '। अथ मृणालिनी मुखनिहितदृष्टिस्तामवादीत्–वत्से, प्रत्युत्तरे तूष्णीं भावमुपगतयाऽपि त्वया नात्मा दूषितोऽसत्येन। यस्मिन् कस्मिन्नपि हि कृच्छ्रे भाव्य वल्लभया वल्लभ एव कृच्छ्रपरिहाराय विश्वस्तचित्तया सर्वदा। भवतु। भवद्विधान् वत्सलमानसानेव-मानुपानवलम्बते कार्यसिद्धिर्भगवतो बुद्धस्य। पर न बहुफल विना विचारमूरीकृत भिक्षुव्रत मानुषाणाम्। य कमपि प्रवेशयितु भिक्षु-सघमहमत्र सर्वदा समुद्यतैव। किन्तु न कोऽपि स्वीकरोति भिक्षुव्रत-मविचारेणेत्यत्र विषयेऽपि भाव्य मया नि शङ्कया। अतोऽद्य गत्वा गृह श्वोऽत्र समागन्तव्य येन युवयोर्भिक्षुदीक्षा निर्वर्तेत। ' एहि भिक्षो ' इत्याहूय मया समर्पितेषु पीतवस्त्रेषु प्राप्तेव भवेद् भिक्षुदीक्षा भवद्भ्याम्। पर यस्मादावश्वीकृतो विचारो न पश्चादनुताप। अत उपदिश्यत एव मया न युवयोरवज्ञया इति।

इत्युक्त्वा स्वासनादुदतिष्ठदवलोकिता तदानीम्। मृणालिनी शमधनश्चापि तस्मिन् दिने समुत्थाय स्व स्व भवन न्यवर्तेताम्। पर स्थिरतया निश्चयस्य पुनरपि परेद्युराश्रममभ्युपेत्य तावुभावपि यथाविधि भिक्षुदीक्षां स्वीचक्रतु। पीत पट परिधाय पित्रो पुर प्राप्तौ तौ यदा नयनगोचरता गतौ तयोस्तदा कीदृशीमन्त्रभवदवस्थां हृदय सर्वस्यापि गृहवर्तिनो जनस्येति वर्णयितुमक्षमा वय वाचमानेव तत्कृते स्वीया विय व्यापारयितुमनुनयाम।

इति तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

(भैरवपुरगतो बौद्धाश्रमः)

अक्षैर्दीव्यति, गायति प्रतिदिनं, चैपोऽङ्गनां ध्यायति
गन्धं जिघ्रति नित्यमेष सुमनःशय्यामसौ सेवते ।
ऊढाऽनेन सुगूढमद्य रमणी, स्तेयं करोत्येष धिक्
इत्थं निह्नुवतेऽन्यदूषणपराः स्वं पातकं भिक्षवः ॥१॥

अङ्गीकृतभिक्षुदीक्षौ मृणालिनीशमनाविति विदितपूर्वमेव नो वाचकमहाभागानाम् । परं नाभूदभिन्ना वृत्तिरुभयोः । मृणालिनी सर्वदा सोत्साहा शमधनश्च कर्तव्यदृष्टिः कार्यान्तरनिवृत्तमनाः । अचिरादेव मृणालिनी सर्वविश्रम्भस्थानमभूदवलोकितायाः । स्वयमेवैकैकशः स्वीकृत्याश्रमगतान् व्यापारान् विविधान् अञ्जसा पूर्णतां नयन्तीं तामालोक्य तुष्टमानसयाऽवलोकितया सा प्रधानमन्त्रिपदं प्रापिता । मृणालिनीशासनमभूद् ततः सर्वेषां प्रमाणं व्यवहरणे । सर्वेऽपि सस्पृहं प्रायतन्त कृपापात्रतां नेतुं तस्याः । सततजागरूकतयाऽऽश्रमव्यवहारेषु नाल्पेऽपि भिक्षवः प्राभवन्निह्नोतुं स्वल्पमप्युल्लङ्घनं धर्मस्य नियमस्य वाऽऽश्रमगतस्य । न कस्मिन्नपि भिक्षौ भिक्षुण्यामिति वा दर्शितवती सा कर्हिचिदण्वीयसीमपि कृपां क्षमां वा । तेन समुत्पन्ननिर्वेदा बहवस्तां हृदि दिद्विषुर्भिक्षवः ।

एतद्विपरीतवृत्तिनाऽभूयत तत्र शमधनेन । विहाय कार्यं स्वीकृतं नाणीयसीमपि पक्षपातितामदर्शयत् स कर्हिचित् कार्यान्तरे । न मृणालिनीव कदाचिदपि स पुरोगामितामभ्यपद्यतावलोकितायाः । सूक्ष्मतया मतेः सततं तस्य नयनपथमापतन् दोषा नवधर्मस्य व्याजवृत्तिश्च भिक्षूणां बहूनाम् । दयाशान्त्यादिभिः शुनिभुरात्मानमारोप्य नामभि. शिथिली-

भावनाप्रधानाऽभवत् प्रकृतिर्मृणालिन्याः । अतो नवमतप्रशंसां शाक्तमतगर्हणां चाचरन्त्यास्तस्या आननादविचारितप्रमाणा एव निरगमन् वाचः सर्वदा शतशः । विवेकी स्थितप्रज्ञश्च शमधनो ग्राह्याग्राह्यतां विचार्यैव वस्तुनो निन्दास्तुतिपराङ्मुखः स्वीकृतमध्यस्थभूमिक एव याथार्थ्यसिद्धान्तान् सततं प्रत्यपादयत् । नवमतगुणैर्मुदितमपि मनस्तस्य नासीदखेदितं दोषैस्तद्गतैः । बहुफलाऽपि धर्मशुद्धिर्न केनाप्युपयोक्तव्याऽऽस्मन एवस्वार्थाय किन्तु सर्वेषामेव शाक्तधर्मानुयायिनां तया साधयितव्यं हितमिति मन्यमानस्य तस्य क्वचित् भिक्षुसघवर्तिभिर्नवैः किन्तु शाक्तैरेव बहुभिरभवन् मुहुर्बहवो विवादाः । नासौ स्यात् समुत्सुकः स्वीकरणे भिक्षुदीक्षाया यदि मृणालिन्या स सनिर्बन्धं न स्यादनुनीतः । परमयस्कान्तमणिशलाकयेवायो मृणालिनीप्रेम्णा समाकृष्टमतिरयं समृद्धतया धनार्जननिःस्पृहः सह तया भिक्षुसघप्रवेशं निश्चिकाय ।

आत्मनो वचनगौरवाद् वल्लभेन निश्चितं भिक्षुदीक्षास्वीकरणमिति विज्ञाय दिवमिवारूढमात्मानं मन्यमाना मृणालिनी सुतरां तुतोष । पुरा पितृकृतेन परिणयनिश्चयेन यामनुबभूव मनसि मुदं मृणालिनी ततोऽप्यधिकां दधौ हृदि साध परिणयपराङ्मुख्येन स्वकृतेन । गर्भधारणसमयादप्यधिकतरेण ध्येयधारणप्रभवेन तेजसाऽधाशोभत मुखं तस्याः । गर्भधारणमिव ध्येयधारणमपि हि स्त्रीणां मनसि जनयत्यननुभूतपूर्वामतिसुखदां परंपरां मनोरथानाम् । उत्साहसभवेन च तेजसा न कर्हिचिछक्यते स्यातुमस्फुटीभूतेन ।

ऊर्ध्वं गर्भधारणात् भाव्यं पुत्रेणैवागमनो गर्भेणेति कल्पनां करोति पदं हृदि योषितः । पुत्रप्रसेश्चानंतरं किं किं स स्वयमाचरिष्यति, किं किं मया कार्यं तद्धने, कानि कान्युद्भवेयुरेताभ्यां सुखानि, कथं चानेन

यास्यत्सा नाङ्गनार्थतामित्यादीना कल्पनाकामिनीनिर्मितानामागामिना चित्राणामनेके पटा यान्ति सतत गोचरता चक्षुषोस्तस्याः ।

ध्येयप्रादितया मृणालिनी न चिरात् चित्रितवती भाविन चित्रपट स्वायुष । न पुनरेवमनुष्ठित शमधनेन । सर्वथाऽनुभववादी स न कर्हिचिददूपयदात्मन पाणि वृथा चित्रपटसभृतैर्वर्णैर्विविधै । यद्यत् सपद्येत तत्तदालोक्य पूरयितव्याऽनुभवकल्या स्वीयेत्यासीन्मत तस्य । मृणालिनीसाहचर्यसभवादेव भिक्षुदीक्षास्वीकरणमतुलपद् शमधनम् । 'भावनाप्रकृतिर्मृणालिनी । अत सत्कार्यकरणप्रवृत्तमप्यसहन मनस्तदीय कदाचिदात्मान नयेत् वृथा लक्ष्यता परपराया विपद । तेन स्वसदृशस्य परीक्ष्यकारिणोऽनुरागिण सान्निध्य भवेदुपकारक तस्या ' इति कल्पनयाऽङ्गीकृतवान् भिक्षुसघप्रवेश शमधन ।

'न प्रथममभ्यन्तरीकरणीयौ पितरो भिक्षुदीक्षास्वीकरणस्यात्मन । गृहीतभिक्षुदीक्षौ भिक्षुवेषावेवावा तौ विदितसकल्पौ करिष्याव ' इत्यभूद् विनिश्चितमुभाभ्या पूर्वम् । तदनुसारेण तावुभावपि मातरमवन्तिकामभ्युपेत्य ता भिक्षुदीक्षा दातु प्रार्थयेताम् । भिक्षुदीक्षावितरणमासीत् तयाऽऽरब्धपूर्वम् । परमेव दीप्तिमत् युवयुवतियुग भिक्षुदीक्षास्वीकरणसमुत्सुक न तयाऽभूत् कदाचिदिह दृष्टपूर्वम् । अतोऽस्पृशदव हृदय तस्या विस्मय ।

प्रमोदेन क्षणमात्र केवल त मुखमीक्षमाणया तयाऽमाणि—वत्सौ, कृतार्थाऽस्मि युष्मद्याचनाश्रवणेन । अपि युवा भ्रातरौ येनैव सदैव स्वीक्रियेते भिक्षुव्रत युवाभ्याम् ।

'नावा भ्रातरौ ' उभाभ्यामपि झटिति प्रत्यभाणि ।

'अपि युवा दपती ? ' अवन्तिकया पुनरप्राक्षीत् ।

किमपि प्रत्युत्तरीकर्तुमक्षमावुभावपि रुद्धकण्ठौ क्षण तूष्णीमास्ताम् । प्रत्युत्पन्नमतिर्मृणालिनी व्रीडारञ्जितकपोलयुगला निरुत्तराऽवर्तत । शमधनो मनाग् विहस्य प्रत्युवाच—मात , नावाभ्यावाभ्या

कृतधर्मबन्धनान् स्वेच्छाचारिणो दुर्बलान् दुराचारानालोक्य भिक्षूननेकशः स उपाहसत् पुरोऽवलोकितायाः। स्वयं हि सोऽभूत् धीरः क्षात्रवृत्तिः। अतः सूचिकादोरकन्यायेन मृणालिनीप्रेम्णा स्वीकृतभिक्षुदीक्षोऽप्यसौ प्रियापरिपालनादन्यत्. किमपि कार्यमाश्रमेऽङ्गीकृतवान्।

प्रतिदिनं प्रातः स्वाश्रमस्य पुरो घटिकामात्रमुपविश्यावलोकिता भिक्षुगणानाश्रमकार्याण्याज्ञापयति स्म। विनाऽऽज्ञां न केनाप्यागन्तव्यं पुर इति कमपि भिक्षुभृत्यमग्रतोऽस्थापयत्। एवमेवाश्रमाद् बहिरुपविष्टायास्तस्या दक्षिणे पार्श्वे मृणालिनी वामे च शमधनोऽप्युपविष्ट आसीत्। आचारविचारविहितानामाश्रमवर्तिनामाक्षेपदोषादीनामन्योन्यसूचितानामनुकूलप्रतिकूलानामपनयनमाद्यमवर्तत कार्यं तत्रत्यं प्रतिदिनम्। "विमुक्तसंसारसुखानां विरागिणां भिक्षूणामाश्रमेऽप्येवंविधानां कलहानां कुतः संभवः" इति न भाव्यं विस्मयोत्फुल्लनयनेन केनापि मानवेन। यतोऽतितरामासन् दुश्चरा विधिनियमा आश्रमवासिनां भिक्षूणाम्। अतः साकल्येन परिपालनं तेषामवर्तत सुतरामायासकरं बहूनाम्। अपि चैतादृशा आश्रमा अतीवोपकारिणो जनानां कतिपयानाम्। भिक्षुवेषेण प्रभवति मानवो निह्नोतुमात्मनो दोषाननेकान्। विनाऽऽयासं प्राप्यते माहात्म्यं भवन्ति च जनाः सादराः। स्वयमुपसर्पन्ति साधनानि जीविकायाः। किं च संसारिणो नरादपि स्वच्छन्दानुवर्तिषु तमःप्रकृतिषु विरागिष्वेव नरेषु प्रायेण भूयस्यसहिष्णुता पदं निदधाति।

आसनमधिरूढायामवलोकितायां प्रारभत मृणालिनी न्यायकार्यम्। स्वयमालिखितं दिनक्रमं संदर्श्य मृणालिन्यै भिक्षुभिरेकैकशः प्रथमं प्रापितानि तत्रामाक्षराणि पत्रेष्वात्मनः। यैरासीत् स्फुटं लिखितमाश्रमनियममङ्गपातक्रमायीयं ते स्थापिता एकतस्तया पार्श्वभागे। परं यैर्नासील्लिखितं किमपि त एवं तया सर्वेऽप्यदूष्यन्त शब्दैः—"यदमरैरेतद्

चेतसि सर्वेषां यत्र कोऽप्यलेखनेनापनयेद् दोषान् स्वकृतान्। अल्पीयानेव समुचितो दण्डस्तेषां ये न निगूहन्त्यपराधानात्मनः। अनुतापो हि तेषां मनःकृतो दण्ड एव। परं निह्नुतापराधानामपराधिनां भिक्षूणां यदि कस्यचित् क्षोदीयानपि यायात् प्रकाशतामपराधस्तर्हि ज्वल्लोहशलाकादग्धभालं तं विधायाश्रमान्निष्कासयेमेति न कदापि तेन विस्मर्तव्यम्" इति। मृणालिनीमुखनिर्गतामिमामाकर्ण्य वाणीं बहूनां पाणिभिर्धावितं ललाटं प्रति विना हेतुम्।

यैरासँल्लिखिता अपराधा भिक्षुभिस्तेऽपि न तया विमुक्ता अगर्हिताः। तानुद्दिश्य तयाऽभाणि—" प्रीणयत्याश्रमदेवतां दिनचर्यालेखेष्वपराधलेखनमात्मन इति विज्ञाय बुध्यैव कैश्चिद् भिक्षुभिरकृता अपि गौरवलिप्सया लिख्यन्ते दोषाः स्वीया इत्येतद् विज्ञायतेऽनया देवतया" इति। एवमुभावपि तौ भिक्षुगणौ विगर्ह्य बहिः संप्रेष्य च प्रापितः पूर्णतां दिनचर्यापरीक्षणमात्मनो मृणालिन्या। तदानीमनन्यसममेव तामालोक्य प्रकटितमन्दहासा भगवत्यवलोकिता सस्नेहमुवाच—' अहो वैचित्र्यं ते न्यायस्य। यतस्त्वया लिखितापराधा अलिखितापराधाश्चोभावपि दोषास्पदं नीयन्ते। कथं तर्हि वर्तितव्यं भिक्षुभिराश्रमे भवत्याः ?" इति।

मृणालिनी—मदाज्ञानुरोधेन वर्तितव्यं तैः, एतावदेव काङ्क्षते मे चेतः। आश्रमे च तस्मिन् मृणालिनीत एव भियं दधुर्भिक्षवः सर्वेऽपि। शाक्तधर्मनिर्मूलनाय सज्जीभूतां तां समुत्सुकमानसामनेकशो निवारयन्ती चेष्टितादवलोकिताऽऽमानं हीनशक्तिमजीगणत्। भिक्षुसंघेऽपि च बहवोऽभवन् भिक्षवो दुराचाराः। आचरितेनात्मनः पापेन ते बौद्धधर्मं विशेषेण च भिक्षुगणमदूषयन्। अतस्तन्निवारणाय कठोरीकरणमासीदावश्यकं हृदयस्य मृणालिन्याः।

ऊर्ध्वं दिनचर्यापरीक्षणात् प्रत्यहमन्योन्याक्षेपान् पर्यैक्षत मृणालिनी भिक्षूणाम् । अतोऽग्रतः संप्राप्तस्यान्यस्य भिक्षुगणस्य सा समारभत परीक्षणमेवम्—

पंडुकस्य नाम भिक्षोर्दोषमुद्दिश्यासीदेव निवेदितम्—"भिक्षार्थं पर्यटताऽनेन मुषितं किमपि महार्हं वस्तु वर्तते स्थापितं निवासस्थल आत्मनः" इति । स पृष्टोऽवदत्—"सत्यं वच्मि । नैतन्मया मुषितम् । भिक्षार्थं भ्रमन्तं मामीक्षमाणा काचिच्छाक्त्युवतिः प्रत्यहं विहस्य प्रक्षिपति कन्थायामनिवेद्यैव मे वस्तून्येतादृशानि । किमत्र मे प्रतिविधानम् ?"

"दृष्टानि निवासेऽस्य चौर्यानीतानि शस्त्राणि । निशायां चासावनेकशो वञ्चयित्वान्यानाश्रमाद् बहिः परिभ्रमति" इत्यभूद् दूषितो लोहितकः । सोऽब्रवीत् "प्रागाश्रमप्रवेशात् आसमहं महाधनः प्रथितयशाः स्तेनः । भगवतो बुद्धस्य प्रसादात् ततः प्रविशन्मे हृदयमनुतापः । परं दुस्त्यजा प्रकृतिः । अन्तरान्तरा पिशाचीव बलात् सा मां मोहयति । क्रमेणैव शनैर्मुक्तं मुञ्चति व्यसनं व्यसनिनम् । अन्यथा जनयति तदनर्थान् महतः । प्रोत्कटीभूतचौर्यस्पृह एवाहं कदाचिन्निर्गच्छाम्याश्रमात् स्वास्थ्याय मनसः । परित्यक्तफलस्पृह एवाहमाचरामि स्तेयं सर्वत्र । लब्धमपि चौर्यधनमनुपयुज्य स्वयं नितरामि सर्वं वयस्येषु । भित्तिभेदं कुर्वन्नपि नाहं संप्रति व्यापारयामि शस्त्रं गृहजनेषु । तथैव भित्तिभेदोऽपि न मया क्रियते चौर्याय परं निजकौशल्यदर्शनाय । प्राक् सप्ताहात् एकस्मिन् भित्तिभागे तथाहं निर्मितवान् मनोहरं विवरं यथा चौर्यान्वेषणागता राजपुरुषा विद्यायान्वेषणं विवरविलोकनविमोहितास्तच्चित्ररेखाविलेखनव्यापृता एवावर्तन्त" इति ।

अन्यौ द्वौ दूषणः संगीतेनैव यात्रा स्थापितौ दोषपक्षे । तावूचतुः—"प्रशंसनीयावां मधुरस्वनौ । तथा च न केवलं गीते किन्तु नृत्येऽ-

पि कृतपरिचयावावाम् । ग्रामाद् ग्राम परिभ्रम्य गायन्तो शिवशिवापद्यानि नटनर्तनेनैव ग्रामीणान् पुराऽऽयामवुतुपाव । अद्यापि सन्स्यावयोस्तत्र तत्र सुहृद परिचिता । स्वीकृतभिक्षुदीक्षा वर्ततेऽत्र वाराङ्गना चित्रा नाम । मनोहर तस्या मन्दिरमत्र नगरे । प्रतिदिन पुरा स्वगृहमागच्छतो वह्वभानेनेकान् श्रावयित्वा गीतादिकमस्माक सा प्रीणयति स्म । तया स्ववृत्ति परित्यक्तेत्यावाभ्यामपि परित्यक्तैव । पर प्रकृतिजा नोज्झति कला प्राणिनमामृत्योरित्यानामशरणाग्र नियमे । तथापि सम्प्रति गीयमाने गीते ' शिव ' इति वक्तव्ये ' बुद्ध ' इत्येव कथचित् पद मुहुर्योजयाम " इति ।

मृणालिनी सरोष पप्रच्छ—" किं बधिरा श्रोतार सर्वेऽपि । गीयमाने पद्ये शिव, शिवा, भगवान् बुद्धो वा क स्तूयत इति न किं ज्ञायेत श्रोतृभि "।

द्वितीय —न ज्ञायेत । सन्स्यत्र केचिच्छ्लोका द्व्यर्था । यथा ते हर स्तुवन्ति तथा हरिमपि । अतो हरस्येव हरेरपि भक्तास्तदेव पद्य पठन्त सममनुभवन्ति तोप स्वहृदये । आवाभ्यामप्येवमेव शिवबुद्धसबद्ध द्व्यर्थमस्त्येक पद्य निरचितम् ।

मृणालिनी—नैव शक्येत कर्तुमेवम् । यदि नकया कामिन्या करकलित कङ्कण प्रभवति धारयितुमन्या तर्हि कथमेकमेव पद्य देवद्वय प्रीणयेत् ?

प्रथम —किमिति न प्रीणयेत् ? । शृणोतु भगवती । अह गायामि ।

अवलोकिता विहस्यावदत् "अयि, तव परीक्षणेनैतादृशेन किमिममाश्रम गीतशाला चिकीर्षसि ? । अलं पद्यपठनेन " इति ।

द्वितीय —देवानां पद्यानि गीयमानानि जनेन मौनस्थैर शुश्रूषया श्रूयन्त नैवार्थजिज्ञासया ।

प्रथमः—अपि चावसाने पद्यस्य प्रेक्ष्य परितो बुद्धभिक्षून् प्रोच्चैर्वदामि — नमो बुद्धाय, बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि।

एवं यदेताभ्यां व्याख्यातं तदङ्गीकृतमवलोकितया। अथ रैवत-सुमनौ नाम भिक्षुद्वयं स्थापितं पुरो भगवत्याः। 'अक्षान् दीव्यत एतावाश्रमे' इत्यासीत्तयोरारोपितो दोषः। रैवतो न्यवेदयत् "अवसर एवाश्रमप्रवेशस्य परित्यक्तमावाभ्यां देवनम्। परं भिक्षायै पर्यटन्तौ नौ पृच्छन्ति सस्पृहं जना बहवः—'कदा करिष्यति वर्षं मघवा, कदा प्राप्स्यति जननीपदं भामिनी मे, कस्मादारभ्य दिनाद् भवेन्मयि भर्ता बद्धभावः, कदा लभ्येत मया धनमनल्पम्, कदा संभवो राज्यक्रान्तेः' इति। सर्वानेवंविधान् प्रश्नान् नागराणां प्रत्यहं पत्रे विलिख्याश्रम-विहारमुपगता वयं स्वस्थेन चेतसा बुद्धप्रणतिपूर्वमक्षान् प्रक्षिप्योत्तरं निश्चिनुमः। परेद्युश्च तदेव निवेद्य पृच्छकेभ्यो धनं—यदि नहि—भिक्षामाप्नुमः।"

मृणालिनी—विक्रीयते भवद्भिरेवं भविष्यज्ञानमात्मन इति न किं विदितं युवयोः ?।

सुमन—विदितं तत्। परं नैतदावाभ्यामनुष्ठीयते स्वलाभाय स्वालाभस्य वा विनाशाय। भिक्षाऽपि धर्मसाधनमित्येव स्वीक्रियते। एवं स्थितेऽपि मान्यं दात्रा प्रत्युपकृतेनेति कथमपि स्पृहा नो हृदये करोत्यत्र पदम्। अक्षमा वयं तां निर्मूलयितुम्।

विमोहयति यथा ते मुग्धधियो मन्यन्ते स्वीकृताभिक्षुदीक्षा सर्वेऽपि बुद्धानुयायिन समर्था दातु परेभ्य सुख परिहर्तुमपेषा दु ख, प्रापयितु च सर्वान् निर्वाणमिति ।

अवलोकिता—मृणालिनि, कृतमधुना विस्तरेण । किं वृथा पीडनेनैतेषाम् ? । अवगतैतेषा मनोवृत्ति । नैतानुज्झति धृतस्पृहा चिराभ्यस्ता । अतो व्याजात् परोपकृते कथचिदात्मानमेते विनोदयन्ति । काल शोधयेदाचारमेतेषाम् । तद् गच्छतामेतो स्वगार्याय ।

अथ कश्चिद भिक्षुरन्य कमपि भिक्षुमेव दोषपक्षे स्थापितवान् ।— 'धारयत्यसौ स्वसमीपे गन्धतैल सततम्' इति । सोऽपि पृष्ट प्रत्यवदीत्—"आसीदसौ ह्य शयित शय्यायां सुमनसाम् । कदाचिदह तन्निवेदयेयमिह पुरो भगवत्या इयता पूर्वमेव मामारोपितापराध चिकीर्षति । अस्ति मया स्थापितो लघीयान् गन्धतूल कर्णरन्ध्रे । मदीयमेव घ्राण मनागप्याययति तस्य गन्ध । कथ नु स पीडयेदन्यान् गन्धेन । अनेन पुन शय्याया तावन्त्यासन्नास्तीर्णानि कुसुमानि यन्निखिलमपि नो निवासस्थल सौरभसपूर्णमगण्यत ।

मृणालिनी—अपि तेन पीडित वो हृदयम् ? ।

भिक्षु —अथ किम् । भग्नोऽनेन नियम इति दु खित मे मनसा । घ्राण तु नाम मानवानामिन्द्रियमेव । प्राप्तस्तेन क्वचित् कालमुपनतो गन्ध । किमन्यच्छरण तस्य वराकस्य ।

एवमवसित नियमोल्लङ्घनावेक्षणमाश्रमस्य दिने तस्मिन् । आरभ्यत ततो ह्रस्वनवितीर्णानां विचारणोपायनानाम् । केनापि सामन्तेनासीत् सम्प्रेषित निष्कशतम् । एवमभूत्रिवेदित पत्रसदेशेन मन्त्रिणा राज्ञ —" मध्याह्नेऽद्य स्वापसुख सेवमानेन महाराजेन स्वप्ने समीक्षित किमप्यशुभम् । तदनिष्टपरिजिहीर्षया प्रेषितमिद निष्कशतो पायन स्वीकृत्य क्रियता प्रसाद " इति ।

द्वितीयमुपायनमासीत् क्षेत्ररूपम् । समीप एवाभवदाश्रमस्यानतिविस्तीर्णो विभागो भुवः । चौर्ये लब्धकीर्तिस्तस्य भर्ताऽवर्तत कोऽपि महान् पाटच्चरः । न प्रायः स्वयं सनिरगच्छत् कर्हिचित् स्तेयाय । बहवो अभूवंस्तस्य समीपे तदाज्ञानुवर्तिनः स्तेनाः । नियुज्य तान् पोषणकर्मणि सर्वदा स तैरपाहारयद्धनानि धनिनामघातयच्च पथिकाननेकान् । अन्यैर्ग्रन्थिभेदकैरानीतानि महार्हाणि वस्तूनि मुषितानि क्रीत्वा स्वल्पमूल्येन सततं तानतोषयत् । आश्रमोपान्तवर्त्यसावुपायनीकृतो भूभागः शिलासंघसंकुलो नासीदुपयुक्तो जनानाम् । तथाप्युपायनेनाश्रमसाहाय्यकर्तॄणां दातॄणां नामपङ्क्तौ प्रविष्टनाम्नो मेऽभिधानं यास्यति गोचरतां राज्ञो मंस्यन्ते च मां जनाः पुरस्कर्तारं बुद्धधर्मस्य । तथात्वमुपगते नामनि लब्धकीर्तिरहमुपायान्तरैः परिचितैः प्राप्नुयां सहस्रगुणं दत्तपूर्वस्योपायनस्येति निश्चितमभून्मनसि तेन ।

अन्यदुपायनमासीत् प्रेमिनमुल्ल्या नाम कयापि पण्याङ्गनया । हीनमात्मनः कुलाचारमधिकृत्य संप्रति प्राप्तवैराग्यया तया प्रच्छन्नं परिणीतः कोऽपि बौद्धः । ततश्च प्राक् परिणयात् देहपण्येन प्राप्तं धनं विभागशः समर्प्याश्रमायात्मा भूयः पावयितव्य इत्यभूदुत्पन्नं चेतसि तस्याः ।

अन्ततः संघप्रविविक्षया संप्राप्ताः सप्रशस्तिपत्रास्त्रिचतुरा भिक्षवः संप्रविष्टसंघा अक्रियन्त ।

नासीद् दुश्चरो विधिः संघप्रवेशस्य । आश्रमाधिपतिना निश्चिते प्रवेशे यस्य कस्यापि दूरं गतः सोऽतिष्ठत् पुरः प्राञ्जलिः । आह्वयदाश्रमाधिपस्तं ततः ' एहि भिक्षो ' इति । एवमुक्त एव तेन स संप्राप्ताश्रमप्रवेशोऽगण्यत । पूर्वमाश्रमप्रविष्टैर्भिक्षुभिः सह स तत आरभ्यैव वस्तुमारभते स्म ।

एवमासीत् प्रत्यहं विधिः प्रभाते । अवसिते विधावध्यतने सह मृणालिन्या समुदतिष्ठदवलोकिता । तत एकैकशो भिक्षुगणो मृणालिन्या निर्दिष्टपूर्वां दिशं प्रति प्रायात् । येषां नासीदद्य भिक्षाक्रमस्ते तत्रैव स्थिता अन्यस्मिन् स्वे स्वे कर्मण्यभिरता बभूवुः । प्रथमविधेरवसानं द्वितीयविधेश्च समारम्भं सूचयितुं सततमाश्रमसन्निहिता श्रुतिभैरवमकार्षीद्रवं घण्टिका प्रत्यहम् ।

प्रातर्भैरवपुरनिवासिन्या देव्या महाकाल्या आलयगता बलिदानकालपिशुना, आम्रवेणुवनविहारवासिनां बुद्धानुयायिनामहिंसोपदेशिनां भिक्षूणां धर्मसाधनाय बहिर्गमनसूचिका च घण्टिकैकदैव प्रायेण प्रतिदिनं निनदति स्म ।

— इति चतुर्थः परिच्छेदः ।—

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

अग्निवर्णो रुद्रभटश्च।

—:*:—

देवीदर्शनलोलुपैरिह जनैः सङ्ख्यातिगैः सङ्गतै-
र्नायुः प्राक् सुचिरं भुवस्तलमहो भक्त्याऽर्पितास्तण्डुलाः।
विश्रान्तिं लभते मुहुः पशुशिरश्छेदाऽद्य यः सौनिक-
स्तेनाजह्म मसृक्सम्पितपदं तस्थे दिनं चाखिलम् ॥१॥

देवी तुष्टा किं न दद्याच्च, रुष्टा
किं नो हन्याद् यस्य कस्यापि जन्तोः।
मुक्त्वा शङ्कां ब्रूहि तत् काङ्क्षितं ते
प्राप्तुं देवीं प्रीणयित्वा यतिष्ये ॥२॥

सुतरां प्रत्नमासीन्नगरं भैरवपुरम्। तत्रत्यस्तु कालिकालयः प्रत्नतम एव। प्रथममुद्भवत् कालिकामन्दिरं ततः समन्ततः क्रमेण प्रारोहद् भैरवपुरम्। एवमेवेह प्रायेण प्ररोहन्ति तीर्थक्षेत्राणि सर्वत्र। विहाय नरनिवासस्थलं दूरे वनवासं स्वीकुर्वत् दैवतं न कर्हिचिद् बिभेति वन्यादालोकाद् भीषणात्। तस्य च तु जनयित्रा भक्ततरेण प्रायो निर्भीकतरेण विद्विष्टजनसहवासेनैकान्तप्रियेण वा भूयते। स च प्रथमभन्विष्य दैवतं भाषते " भगवन्, जनसहवासनिर्विण्णोऽहमिह वसेयमेकाकी सह त्वया। न मे प्रयोजनं जनरन्यैः " इति।

परमकालहीनं प्रसरति पुष्पाणामिव दूरत एव गन्धो भक्तैर्भक्तानामेवनिधानाम्। तेन च चिन्त्यते भक्तिमार्गिभिर्ग्रामीणैः कतिपयैः — " अहो ग्रामवर्ती स नरो विहाय सांसारिकानखिलान् दुःखपाशान् वनगतो वैराग्यसुखं सेवते प्रसादादैवतस्य। प्रभवन्ति हि दैवतमेव सुपर्यितुं

जनान् भक्तिभाज । वयमपि च भवेम भाजनमशतो भक्तिप्रणता वन-गता " इति। एव केचित् तत्र पारलौकिक लाभ मनसि कुर्वाणा उपेत्य दैवतमुपासते । वैराग्यपराङ्मुखा ससारसुखाभिलाषिणश्चान्ये. स्वर्ग-सुखदानक्षमेयं देवता भक्त्यर्चिता लीलयैव वितरेदस्मासु सुख सासारि-कमिति मन्वानास्तत्र सगच्छन्ते । कदाचित् कथमपि च पूर्णमनोरथास्ते सवर्धितभक्तिगुणा प्रत्यह प्राप्य सोत्साह भजनपूजनादीन् विधी-नारभन्ते ।

अथ विपुलीभूतानालोक्य भक्तगणान् अर्हणार्हवस्तुविक्रेतारो वणिजो नयन्ति निजनिवासस्थलता तत् स्थलमनेकश । बहिर्नगराद् विनिःसृत्य केचित् ततो रचयन्ति तत्र गृहाणि चारुगवाक्षाणि । एव पूर्वं निर्जनमपि तत् स्थान नरपरिवेष्टित न चिराद् क्रमेण ग्रामता नगरता चायाति । प्राङ्निर्वाणाद् बुद्धस्यानेनैव विधिना तद् भैरवपुर सुचिरमासीद्राजधानीपदमुपगत कस्यापि शाक्तपथानुयायिनो नरनाथस्य ।

अभितो देवीं वर्तमानस्य जनगणस्यैव देव्या अपि रूप क्रमेणाऽभूत् परिवर्तितम् । प्राक्तदेवीरूपेऽस्मिन् प्रस्तरे न ज्ञायते किं प्रथम स ज्ञातवानाद्यो भक्तवर । पर शन शनैरन्ये जज्ञिरे यत् स्वयमेव देव्याकृतिमुपगता सा शिलाऽकर्तृकेति सकर्तृकाया अकर्तृकाया-मधिकादर प्रकृत्यैव हृदय जनानाम् । एवमेवात्रत्यैव कालिकामूर्ति-रप्यासीदादरदमादरस्य जनानामनल्पनाम् ।

नभोगतेषु नीरदेषु नर कल्पनया कल्पयति काममप्याकृतिम् । तथैव मातिमानानप्यक्षीणि प्रस्तरचयेऽपि प्रवृत्ते स्फुटायया देवाकृ-तिमीक्षन्ते । एव कालिकाङ्गभूतेऽस्मिन् प्रस्तरचयेऽपि प्रथम कालि कायाः शिर ,ततो हस्तपाद,ततश्चाभरणानि,भक्ताना च-क्षुषोर्लक्ष्यतामीयु । क्रमेण च केचिद् महिषासुरमर्दिनीहतस्य तस्य महिषासुरस्य शवमपि सद्यो विगलन्नीर देवीचरणतलसंसक्त दद्दृशु । केचिच्च परितो देवीम-

भिलिखितमखिलं पौराणिकं कालिकाख्यानमाचख्युः । एवं देवताया देवतोपासकानां चावर्धत क्रमेण माहात्म्यं प्रत्यहम् ।

अल्पैरेवाहोभिरमितं कालिकामधिकारिणां समगच्छन्त सधाः पूजकानाम् । भक्तवरैर्देव्याः पुरः स्थापितस्य धनस्य केन कियान् ग्रहीतव्यो विभाग इत्यधिकृत्य तेऽन्योन्यमनेकशोऽस्पर्धन्त । सकामैरकामैरपि च सहस्रशो भक्तवरैरनुदिनमर्पितानि धनानि न चिरादस्पृशन् कोटिसङ्ख्यामपि प्रतिमासम् । अतः समर्प्यन्त देव्यै राजभोगाः, समर्प्यत च सा समुपचारैः राजोचितैः । स्त्रीभावे वर्तमानाऽपि कालिका पुरारातिपत्नीपदप्रतिष्ठिता विशेषेण पुरुषसदृशविक्रमेणेति नारीणामिव नराणामप्युपास्यतामागता नरनारीवस्त्रालङ्करणादिभिरुपचारैरुपाचर्यत । गजाश्वडिण्डिमान्दोलिकाछत्रचामरादीनि पर्यचारयन् देवीं राजचिह्नानि । नगरनिवासिनो नराधिपस्योपास्यतामुपगततया च देव्याः परां भुवमुपागमद् विभवः । बलिरूपेण नरा अप्यहन्यन्त मुहुः पुरो देव्याः । एवं भुगतानां मानवानां कृते सुखसम्प्राप्यं स्वर्गकवाटमुद्घाटितं कालिकामन्दिरेणानेन भैरवपुरे । परं राजविभव इव देवीविभवोऽप्यस्थिरजनमनोधिष्ठितोऽचिरस्थाय्येव ।

अत ऊर्ध्वं भगवता बुद्धेन बलादारभ्यत दूरोत्सारणं शाक्तधर्मस्य । परप्राणापहारिणो वैदिकान् यज्ञादिविधीन् विगर्ह्य तथा तेनान्तरान्तरोपादिश्यन्त शाक्ता यथा ते ज्ञातदोषा अनुशयान्विता अचिरेण स्वाचारपराङ्मुखमानसा बभूवुः । नीत्वा पुण्यं शान्त्या च मोक्षमीक्षमाणैस्तैस्तीर्थक्षेत्रोपासनाबलिदानादिकात् व्यरम्यत कर्मणः कष्टफलात् । महिषासुरमर्दिनीहतो महिषासुरो नासीदतिनरां विदितो जनानां प्राङ्मरणात् । मरणमेव कारणतामयात् तस्य प्रथायाः । गौतमोऽपि बुद्धो मरणादूर्ध्वमेव 'भगवान्' इत्यभिधामवाप । तस्यैव प्रेम्णा जैनैरेव तत्र तत्र न्यषिध्यत हिंसाप्रधानो धर्मः शाक्तानाम् । अथज-

निषिद्धोऽपि हिंसाधर्मोऽधर्मधियमजीजनन्मनसि मानवानां हिंसाविद्वेषिणाम्। अतः कालिकालयेऽनुदिनं परिक्षीणतामवाप वधः पशूनाम्। किमधिकम्। परिवर्धमानदेवीद्वेषेण देवालयपरिसरसंगता विपणिरपि क्रमेण क्षयिणी जायते स्म।

पुराणपरिपाटीप्रकल्पित आसीत् स आलयः कालिकायाः। अपङ्कसुधासंयोजिता महाशिलाबलिविनिर्मिता बभूवुरभितो भित्तयस्तिस्रः। पाषाणचयविरचितं व्याराजतैकं शिखरं शिरोभागे मन्दिरस्य। तमोबहुलेऽन्तर्भागे न कर्हिचिदवाप्तुं शेकुः प्रवेशं रविकिरणाः। अन्तर्गतेन तमसा न नश्येतेति धिया भित्तिभागेषु कथमपि विषमविरचितात् सुषिरत्रयात् अन्तः प्राविशन् कदाचिदेव वाताङ्कुराः। ईषद् विस्तृते पुरः स्थिते सभागृहेऽपि तावन्तमेव प्रकाशं जनयितुं प्राभवच्चण्डधामा यावता तत्र संगता जनाः कथमप्यन्योन्याननमीक्षितुं प्रबभूवुः। नासन्या भित्तयोऽभवन् धवलिताः सुधाभिर्नापि वा समलङ्कृता विविधवर्णाभी रेखाभिरनेकाभिः। सुधाधवलिम्नो हि पङ्कमालिन्यमेवैवंविधानां प्राचीनालयानां प्रीणयतितरां भक्ताननेकान्। एषु दिवसेषु निर्गतजनसंचारेऽस्मिन् मन्दिरे यदृच्छाजातास्तरुवीरुधस्तत्र तत्र पन्थानं रुरुधुः। जनानवेक्षितः प्राकारो बद्धमूलैस्तरुगुल्मकैः क्वचिदुत्पादितकुहरः क्वचिच्च प्रभ्रष्टशिलोऽलक्ष्यत।

न कदाचिददीप्यत प्रायो दीपः सभागृहे। अन्तर्भाग एव दिवानिशमद्योतत खद्योतानुकारि दीपोऽद्वितीयः। तेन च सर्पादिदंशमुत्प्रेक्षमाणा जना न सहसा संप्रवेशसमुत्सुका अभूवन्। प्रोत्कटभक्तिगुणश्च यदा कश्चित् प्राविशद् भक्तस्तदान्तश्चिरोषितस्य भीत्या निर्गच्छतः कपोतस्यान्यस्य वा पक्षिणः पक्षाणां स मुखे चपेटामन्वभवत्।

प्रातरेवाल्पीयान् यामद्वयमलक्ष्यत संमर्दो भक्तपूजकानां मन्दिरे मृडान्याः। निकटवर्तिन्यां नद्यां स्नानं, देव्या दर्शनं, पूजनं, बलिदान-

समर्पकाणां नराणां गणे स्वासनक्रमं स्थिरीचक्रुः । समागृहविष्टरोपविष्टाः केचिद् विप्राः प्रोच्चैर्देवीस्तोत्राणि पेठुः । कदाचिद् बलिहेतुना हन्यमानस्य पशोः सौनिककरसंताडितस्य वा खड्गस्य रवः समुदभवत् । परमचिरादेव स " जय मातः, जय चण्डिके, जय भवानि, जय जगदम्ब " इत्यादिषु भक्तजनगर्जितेषु व्यलीयत ।

घटिकाद्वयमवर्तत देव्या महापूजाविधिः । परं तावत्येव काले रुधिरसिक्ततया सोपानपङ्क्तेः कालिकालयस्य तदारोहणकृतदेवालयप्रवेशानां भक्तानां रक्तैश्चरणैः सर्वोऽपि वर्तुलाकृतिः स देव्याः प्रदक्षिणापथो रुधिरमय इवाभात् । शाक्तानां तावदद्योत्सवदिनमेव । परमन्येऽपि नागराः समधिकोत्साहा अदृश्यन्त ।

अस्मिन्नेवावसरे उत्साहहीनमानसौ द्वौ शाक्तनरौ कालिकालयाभिमुखमापेततुः । चरणनिहिताक्षियुगलौ मन्दगतिकौ तावुभावपि परस्परकूजनपरावास्ताम् । यथा यथा ते परितो मन्दिरं दृष्टिं निचिक्षिपतुस्तथा तथा तौ संवर्धितविषादावेवावर्तेताम् । आमहाद्वारसंप्रापणं तावुभावन्योन्यं किमप्यविरतमभाषेताम् । परं तत्र संप्राप्तौ तौ द्वारदेशस्थितं कमपि पुरुषमभिसमीक्ष्योभावपि समुपारूढमन्युनेवावलक्ष्येताम् ।

द्वारस्थाने स्थितोऽसौ पुरुषो निश्चलोऽतिष्ठत् । जीर्णमन्युरभिधानमेतस्य । निमीलितार्धनयनः, नासाग्रनिहितदृष्टिः, आकूर्परबद्धपाणिः परिहितलघुपीतवासोयुगलः, आगलानुष्ठितमुण्डनः, यातायातजनप्रार्थनाव्यापृताननोऽपि गौराङ्गनागमनसमुन्मीलिताक्षोऽसौ वृद्धभिक्षुः कालिकालयसंगतानखिलान् शाक्तजनानुद्दिश्य विरचितामिमां प्रार्थनां प्रोच्चैः पपाठ—

– प्रार्थना –

दयाधर्ममूलं वचः सत्यमेतत्
पशून् घातयन्तीह धर्माय किं तत् ॥
पशुप्राणघातात् ध्रुवं स्वर्गलाभो
भवेदित्यहो ज्ञायतेऽज्ञानतः किम् ॥
अधर्मः स्फुटं " धर्म " इत्येव मत्वा
वृथा पापमातन्वते किं भवन्तः ॥
शमेनासिना कामकोपौ निहत्य
बलिं साध्नुत द्राक् स वो मोक्षदः स्यात् ॥
स्पृहां दुःखमूलं हता चेत समूलं
नरो मोक्षभाक् स्वर्गभाग् वा ध्रुवं स्यात् ।
स्पृहाया विनाशादिह स्वर्गलाभः
स्पृहानाश एवात्र मोक्षो न चान्यः ॥
जगत् सर्वमीशस्वरूपं सुरूपं
जगज्जीवजालं स ईशोऽस्ति नान्यत् ॥
अतो जीवसंरक्षणं शक्तिपूजा
विनाशेन तुष्यन्ति मोहाद् भवन्तः ॥
जडान्धादिदीनोद्धृतौ बद्धभावाः
सयत्ना जना जन्मभाजो यथार्थाः ॥
अतः प्रेमयोगात् जगत् जेयमेतद्
विजित्याचिराद् राजता प्रापणीया ॥

प्रोन्कटतया गायकस्वनमाधुर्यस्य गन्तृकागन्तुकेषु तेषु शाक्तेषु न कोऽपि गीतशुश्रूषासुखं यदृच्छाप्राप्त मिना स्वादनात् प्राभवत् परित्यक्तुम् । अतः सर्वेऽपि कंचित् कालं संनर्पितकर्णपुटाः पन्थानमसेवन्त । उपरि

मित्यादीना विधीनामनुष्ठानायायमेवानुकूलोऽभूदवसरः । दर्शनपूजनादिषु विधिषु प्रामुख्यपदं भेजे बलिदानविधिः । अस्यैव हेतोः पुरतः सभागृहस्य प्राङ्गणे पार्श्वयोरास्तां स्थापितौ वधस्तम्भौ । सरन्ध्रमभवच्छीर्षमस्य स्तम्भयुगलस्य । मेषग्रीवाग्राहकमेकं लघु महिषग्रीवाग्राहकं चान्यत् पृथुतरमभूत् । स्तम्भस्थापितं मेषस्य महिषस्य वा शिरो विहाय कलेवरं यथाऽसिप्रहारेणैकेनैव भुवमापतेत् तथाऽऽसीदत्र सर्वं सुविहितम् । बलिदानहेतुना समानीतपशुर्भक्तो न चिरं प्रतिपालनपीडितः स्यादिति तत्कर्मनियोजितः सौनिकः करकलितनिशितकरवालः सर्वदाऽवहितः पुरस्तस्थौ । तत्साहाय्यकारिणी च सहधर्मचारिणी तस्य खड्गान्तरशाणनतत्पराऽन्तिकं एव तं सततमसेवत ।

नासीद् बहुभोजिनी देवी कालिका । बलिहतस्य पशो रुधिरेण स्तोकं सिञ्चन् हतस्य पशोरल्पीयसो मांसस्य दूरात् सङ्कलिनिवेदनमेव देवीमपिप्रिणत् । एतावत् समर्प्यावशिष्टस्य स्वेच्छयोपयोजने न कर्हिचित् किमपि परिपन्थितामयात् देवीभक्तस्य । भक्तोऽपि प्रायोऽल्पतुष्टः स्वल्पं स्वीकृत्य शिष्टं सौनिकसात् करोति स्म । मांसाहारनिर्विण्णः सोऽपि स्वेच्छयाऽल्पमुपयुज्यान्यदखिलं क्वचिदापणे विक्रयार्थं प्रसारयति स्म । ऊर्ध्वं मध्याह्नात् अविक्रीतानि शवानि संगृह्य स सौनिकः समीपस्थितायाः अग्निवर्णोद्यानकुल्यायां प्रक्षाल्य मांसमात्रमादायावशिष्टमुद्यानकोणे स्थापयति स्म । तदेवान्नमुपभुञ्जाना उद्यानपादपाः सदा विपुलफलपुष्पधारिणो भवन्ति स्म ।

फलपुष्पविक्रयाद् विपुलं धनमलभतोद्यानभर्ताऽग्निवर्णः । उद्यानविकसितानां कुसुमानां प्रतिदिनं कालिकार्चनायार्पणीयोऽग्निवर्णेन हार इत्यासीत् विहितं समयं स्वामिना देवस्थानस्य । विना प्रमादं प्राप्नुवन् हारमग्निवर्णात् स देवस्थानपतिर्धर्मधिया सुतरां मुमुदे । बलिहतः पशुः स्वर्गं लेभे । पशुसमर्पकः पूजकः पशुघातकश्च सौनिकः

स्वर्गदानकल्पनयाऽऽत्मान धन्य मेने । बलिहेतो पशुक्रयासमर्था केवल भक्ताः स्वर्गसाधकमेतत् 'पुण्यमवाप्तुमक्षमा वयमिति मनसि सुतरां विषेदु । पर तेऽपि भूनिहितजानुचरणा वधस्तम्भप्रणामपरा हन्यमानस्य पशोः कतिचित् रुधिरबिन्दून् आत्मन शिरसि धारयन्त पूताभिषेकधिया धन्यतमानात्मान मेनिरे । सिन्दूरचर्चितभ्रूमध्यभाग कालिकालय प्रविशन् प्रत्येक शाक्तो विना स्खलन बलिरुधिरतिलक-निभूषितभालो निर्जगाम ।

एव पुरातनेऽस्मिन् कालिकालये बलिदानसमासादनीयानि पुण्यानि शतशो वत्सरान् समचीयन्त भक्तैरसङ्ख्यै । न कोऽप्यलक्ष्यत पशुस्तत्कृते परिवादकर । करवालकर्त्यमानग्रीवस्य पशो कण्ठनालनि-सरन् घोष समुद्घाट्यमानस्वर्गकपाटार्गलाहरणरव एवेत्यगृह्यत सर्वदा शाक्तैरखिलै ।

इत्थ तत्र यथाविधि स्वाचारतत्परेषु शाक्तेषु भगवतो बुद्धस्या-नुयायिनोऽनेके हिंसाप्रतिकूलरुपदेशैर्जनाना बुद्धिभेदमजीजनन् । सम्प्रति चैतेषामुपदेशास्तेषामस्पृशद् हृदयमर्माणि जनाना यथा पूर्वमजीर्णबाधिता पूजकसौनिका अधुनाऽन्तरान्तराऽनशना दिनान्यत्यवाहयन् । अग्निवर्णो-द्यानगता पादपा अलब्धदोहदा यथापूर्वं नाभवन् फलपुष्पधारिण । सङ्कुचित विक्रयेण फल्गुकुसुमानाम् । निगूढश्चान्तरान्तरा द्वारार्पणस्य देव्या व्यवहारः ।

अथाष्टमी तिथि । विपुलमभवद् बलिदानमष्टम्या कालिकालये । तत्र च मगलविधिमस्योर्ध्वदृष्टया निनीषवो बहवो भक्ता भक्तिभाजो नयनफल लभन्ते स्म । प्रात सूर्योदयादारभ्यैव प्राङ्गणवर्तिनी महती घण्टा कर्णभैरव ननाद । केचित् शैवा शाक्ता वा नदीजले कृतस्नाना देव्या दर्शनार्थमाजग्मु । बलिदानाक्षमा केचिद् द्वारदेशसमुपविष्टात् पुष्पविक्रेतृगणात् क्रीत्वा कतिचित् रक्तकुसुमानि बलिसमर्पणादूर्ध्वं पुण्य-

समर्पकाणां नराणां गणे स्वासनक्रमं स्थिरीचक्रुः । सभागृहविष्टरोपविष्टाः केचिद् विप्राः प्रोच्चैर्देवीस्तोत्राणि पेठुः । कदाचिद् बलिहेतुना हन्यमानस्य पशोः सौनिककरसंताडितस्य वा खड्गस्य रवः समुदभवत् । परमचिरादेव स "जय मातः, जय चण्डिके, जय भवानि, जय जगदम्ब" इत्यादिषु भक्तजनगर्जितेषु व्यलीयत ।

घटिकाद्वयमवर्तत देव्या महापूजाविधिः । परं तावत्येव काले रुधिरसिक्ततया सोपानपङ्क्तेः कालिकालयस्य तदारोहणकृतदेवालय-प्रवेशानां भक्तानां रक्तैश्चरणैः सर्वोऽपि वर्तुलाकृतिः स देव्याः प्रदक्षिणापथो रुधिरमय इवाभात् । शाक्तानां तावदयोत्सवदिनमेव । परमन्येऽपि नागराः समधिकोत्साहा अलक्ष्यन्त ।

अस्मिन्नेवावसरे उत्साहहीनमानसौ द्वौ शाक्तनरौ कालिकालया-भिमुखमापेततुः । चरणनिहिताक्षियुगलौ मन्दगतिकौ तावुभावपि परस्पर-कूजनपरावास्ताम् । यथा यथा ते परितो मन्दिरं दृष्टिं निचिक्षिपतुस्तथा तथा तौ संवर्धितविषादावेवावर्तेताम् । धामद्वारसंप्रापणं तावुभावन्योन्यं किमप्यधिकतमभापेताम् । परं तत्र संप्राप्तौ तौ द्वारदेशस्थितं कमपि पुरुषमभिसमीक्ष्योभावपि समुपारूढमन्युवेगावलक्ष्येताम् ।

स्वस्थाने स्थितोऽसौ पुरुषो निश्चलोऽतिष्ठत् । जीर्णमन्युरभि-धानमेतस्य । निमीलितार्धनयनः, नासाग्रनिहितदृष्टिः, आकूर्परबद्ध-पाणिः, परिहितस्वल्पपीतवासोयुगलः, आगुल्फानुष्ठितमुण्डनः, यातायातजन-प्रार्थनाव्याघूर्णमाननोऽपि गौरीद्वारगमनागमनमपुन्मीलिताक्षोऽसौ युद्धार्थिभुः कालिकालयसंगमनानभिज्ञान् शाक्तजनानुद्दिश्य विरचितामिमां प्रार्थनां प्रोच्चैः पपाठ—

– प्रार्थना –

दयाधर्ममूलं वचः सत्यमेतत्
पशून् घातयन्तीह धर्माय किं तत् ॥
पशुप्राणघातात् ध्रुवं स्वर्गलाभो
भवेदित्यहो ज्ञायतेऽज्ञानतः किम् ॥
अधर्मः स्फुटं " धर्म " इत्येव मत्वा
वृथा पापमातन्वते किं भवन्तः ॥
शमेनासिना कामक्रोधौ निहत्य
बलिं साधुत द्राक् स वो मोक्षदः स्यात् ॥
स्पृहा दुःखमूलं हता चेत समूलं
नरो मोक्षभाक् स्वर्गभाग् वा ध्रुवं स्यात् ।
स्पृहाया विनाशादिह स्वर्गलाभः
स्पृहानाश एवात्र मोक्षो न चान्यः ॥
जगत् सर्वमीशस्वरूपं सुरूपं
जगज्जीवजालं स ईशोऽस्ति नान्यत् ॥
अतो जीवसंरक्षणं शक्तिपूजा
विनाशेन तुष्यन्ति मोहाद् भवन्तः ॥
जडान्धादिदीनोद्धृतौ बद्धभावाः
सयत्ना जना जन्मभाजो यथार्थाः ॥
अतः प्रेमयोगात् जगत् जेयमेतद्
विजित्याचिराद् राजता प्रापणीया ॥

प्रोच्चटतया गायकस्वनमाधुर्यस्य गन्तृकागन्तृकेषु तेषु शाक्तेषु न कोऽपि गीतशुश्रूषासुख यदृच्छाप्राप्त विना स्वादनात् प्रामवद् परित्यक्तुम्। अतः सर्वेऽपि कंचित् कालं संनर्पितकर्णपुटाः पन्थानमतीनन्त । उपरि

वर्णितावपि शाक्तौ न शेकतुरात्मनः शुश्रूषा क्षण नियन्तुम् । पर श्रुतिसुभगमपि गीत न तोषाय तीव्रविकाराक्रान्तस्य मनस. । भिक्षोश्चास्य गीतध्वनौ हिंसाविगर्हण, अहिंसानिरूपण, भगवतो बुद्धस्य च श्लाघन समाकर्ण्य सजातकोपौ तौ मुक्तशुश्रूषौ न चिरात् अश्लीलवाग्वृष्टिमस्मिन्नवाकिरताम् । सार्वजनिकतयैव तस्याध्वनो न तावेन पाणिपादप्रहारै सचक्रतुः ।

अन्ततोऽन्यदेवायतनमायमात्मीय कार्यमिति दर्शयन्तौ तावुभावपि महाद्वारमार्गेण प्रविश्य मन्दिर वधस्तम्भान्तिके तिष्ठता सौनिकेन सह "कति हता अद्य पशवः, कति भूयो हन्येरन्" इत्यादीनि पृष्ट्वा तत्कथितया वार्तया विषण्णतरामेव मुद्रा धारयन्तौ तावन्योन्यमुच्चैरभिभाषितु प्रावर्तेताम् ।

एतयोः पुरुषयोरासीदेकः शाक्तोऽग्निवर्णो नाम । आसन्नचत्वारिंशदासन् वर्षाण्यस्य जातस्य । देहपरिहितैर्बहुमूल्यैर्वासोभिरन्वमीयतास्य वैपुल्य वित्तस्य । आसीदेव स तथा धनवान् । भैरवपुरश्रेष्ठिवर्गेण न कोऽप्यन्योऽभवच्छक्नस्तुलयितु विभवेनात्मन. । कालिकालयनिकटवर्तिनोऽग्निवर्णोद्यानस्य बहुफलस्यासीदसौ भर्तेति कथितपूर्वमेव वाचकवराणाम् । नास्याकृतिरासीदभिधानसदृशी भीतिदा । स्थूल शरीर, सौम्य मन., स्नेहला प्रकृति, परेच्छानुवर्तनप्रवृत्तिश्चासानवर्तत । द्युतिमद्धीरकसयोजितेनाङ्गुलीयकानां पञ्चकेन भूषिताङ्गुलिपञ्चकतया भूषणलोलुपतास्मिन्नशङ्क्यत । कर्णविवरप्रवेशिताङ्गुलिरय सगन्धद्रव्यगन्धतैलो मुहु सौरभ जिघ्रति स्म ।

अन्यः पुरुषो रुद्रभटो नाम मध्यमवयाः, तनुगात्र, दृढगात्र, श्यामोऽपि तन्मन., अशुभदर्शनश्चाभूत् । यद्यपैस्तस्य वार्तामि स यन्निगूहत्यो येनि न कोऽप्यद्य विनिश्चेतुम् । तस्य हि तरलयनी-

निकेन नेत्रयुगलेनानुक्षणमुद्भवन्न्यस्य चेतसि केऽपि विचारा नवनवा इति स्फुटमन्वमीयत । यथाग्निवर्णस्तथा रुद्रभटोऽपि भैरवपुरे श्रेष्ठतरोऽ गण्यत नागरिकः । अय हि तत्रत्यस्य शाक्तधर्माधिकृतमडलस्य सप्रत्ये-याध्यक्षपदे नियुक्त आसीत् ।

सर्वेषु धर्मकार्येषु कालिकालयव्यवहारनिरूपणमप्यासीदेक गुरुतर कार्यं रुद्रभटस्य । तच्च कार्यमनुतिष्ठताऽनेनाज्ञायि यथा कालि-कालये बलिदानविधिर्धनागमोऽपि च दिने दिने क्षीणतरता प्रयाति, न यथापूर्वं सर्वेऽपि देव्या सादरा नागरा , अस्खलितप्राधान्येऽपि शाक्त-धर्मे बौद्धधर्मोऽपि क्वचिदङ्कुराभिमुखो भवति, अनुज्झितशाक्तधर्माणोऽपि बहव श्रुतबुद्धभिक्षूपदेशा हिंसाप्रधान विद्विषन्ति धर्मं शाक्तानाम् इति । अनेन च व्यतिकरेण क्रोधपारवशतस्ततनु स कथमिय परि-हार्या विपदिति सप्रति विचारनिवशीभूतचेता एव दिवानिशमवर्तत ।

अद्याष्टमीति कालिकादर्शनाय गच्छन्तमालोक्याग्निवर्णं तामेव दिश प्रस्थितो रुद्रभटो मार्गे सगम्य सह तेन तौ बुद्धधर्मातिक्रमविषय-मेवैकमधिकृत्येवमूचतु —

रुद्रभट—अष्टमी तिथि अद्य, अग्निवर्ण । अष्टम्या पुरा प्रवेशोऽप्यासीदसुलभ कालिकालये । सत्यामप्यष्टम्यामद्य तु सुख विशन्ति निर्गच्छन्ति चाल्याद् विरलतयाऽप्राप्तशरीरस्पर्शा भक्तगणा । प्राङ्गणगतयोर्वधस्तम्भयोरेको महान् माहिषरक्तधारार्द्र एव । अन्यस्मिन्नपि वधस्तम्भे तथा समर्प्यन्तेऽद्य मेषा यथा स तत्राधिकृतः सौनिकोऽन्तरान्तरा काम विश्रान्तिसुखमपि सेवितु प्रभवति । एतदेव विशदयति यन्नास्तिक्यधियाऽङ्कुरितमस्मिन्नगर इति । कथमियमधर्मवृत्तिर्निर्झ्क्ष्यति कथ च भूय शाक्तधर्मप्रवणानि भवि-ष्यन्ति जनानां मनांसि नागराणामखिलानामिति विचारैर्निशायामप्य-

प्राप्तनिद्रस्यैषु दिवसेषु दिवानिशं ताम्यति मे चेतः । दिष्ट्या न भवन्त बाधते धर्मविचारणैतादृशी । तथापि किमर्थं भवानप्यहमिवालक्ष्यतेऽद्य पर्याकुलः ? । व्यापणव्यवहरणे द्रष्टव्ये किमिति भवताऽस्मिन्नवसरेऽत्रैव क्वचिद् विषण्णाननमस्यते ? । धर्मकार्यावेक्षणे विनियुक्तेन मयाऽधुनेऽत्र स्थेयमित्युचितमेव । परं नगरश्रेष्ठिवरेण भवताऽस्मिन् काले केनचिन्नि-रुद्यमिनेवात्र वर्तितव्यमिति नूनं कौतुकावहं जनानाम् । तत् किं निरुद्धास्ते लाभा अपेक्षिता प्रत्यूहैः ? । परं न प्रायेणोद्वेगकरी लाभहानि-र्भवत इति पृच्छामि किं ते निदानमुद्वेगस्यायतनस्येति ।

अग्निवर्णः—सम्यग् भाषितं भवता । प्रसन्नस्ते तर्कः । धर्मा-धिकारिणि वर्तमाने भवति किं मे प्रयोजनं धर्मानिरोधविचारणया । व्यवहारे च यथाऽहं संप्रति भाग्येन दत्तहस्तस्तथा न पूर्वं कर्हिचित् । बलिदानपरिक्षेपेणोधानधनमशतो गत न्यूनतामित्यवितथम् । तथापि सुसमर्धितैरन्यलाभैरयमलाभो न कदाचिन्मे मनोभुवमभ्यन्तरति ।

रुद्रभट—एवं स्थितस्यापि ते समाकीर्णं मनो विषादेनेत्यस्यन-काशो मे तर्कस्य ? ।

" कथमिव ? "

मन्ये गृहिणी ते भवानी भवने भवति बद्धकोपायेति । मान्या सर्वे व्यवहारा भवदधीनाः परं भवान् भार्याधीन इति सर्वत्र बहुली-भूतमेव । तन्नूनमद्य प्रान्ते गृहमध्यवर्तिनि भवानुत्पादितश्रोत्रयुगलो मे प्रजावत्या । अथवा क्वचिदपराधमधिकृत्य शासितुं त्वां न प्रयच्छितस्ते यथासमयं प्रातराशः । धनानां हानेरपि मानिन्या विमानना पीडयतितरां मनो भवादृशस्य ।

" रुद्रभट, मैव तां स्थापय दोषपक्षे । यथा सा सस्नेहा तथा विधेयाऽपि । प्रथमं तावन्न सा कुप्यति कर्हिचिन्मे । अन्यच्च कुपितापि सा न परिहरेत् कदापि सेवनं म इति निश्चयः । नाथ यावसाद्रूदपि

तयाऽह विमानित । परमेतादृशी सा गुणखनिरित्येन तस्या खेदो मामतितरां खेदयति । ”

“ किं पीड्यते सा केनाप्याधिना शारीरेण ? ”

“ न तस्या दु ख शारीर पर मानसम् । ”

‘ तत् किं भवान् न युनक्त्युपाय तस्य परिहाराय ? ”

“ स्वयमुपायमीक्षितुमक्षमोऽइ त्वामेव प्रष्टुकामो गृहान्निरगमम् । देवीदर्शनादूर्ध्वं स द्रष्टव्य इति मनसि भावयन्नह यावत् पर्यटामि तावत् त्वमेव मार्गे मे चक्षुपोर्लक्ष्यता यात. ” ।

“ भवतु । एहि, देवीं प्रणम्य त्वदीय गृहमुपगतौ तत्रैव स्वस्थेन मनसा विचारयाम ” ।

एव भाषमाणावेव तौ यावद् देवालय प्रविशतस्तावदेव कश्चिदग्निवर्णभृत्य समुपसृत्य बहि स्थिते वधस्तम्भे घातितस्य कस्यापि मेपस्य स्रवद्रुधिर कौशेयवसनावेष्टित शिर सविनय समानीय स्वामिनोऽग्निवर्णस्य पाण्यो समर्पितवान् । तथैव कतिचित् पुष्पाणि पत्राणि दक्षिणायै सुवर्णनाणकानि च द्वित्राणि समर्प्य स निरगात् । अग्निवर्णोऽपि मेषमस्तकक्षरता रुधिरोदकेन देवीमभिषिच्य तेनैवाभिषेकासृजा भाले ललाम विधाय समर्पितपत्रपुष्प पुर स्थापितसौवर्णनाणक सहैव तेन रुद्रभटेन भूयो देवीं प्रणम्य देवालयदक्षिणद्वारमार्गेण बहि प्रातिष्ठत । तमनुसरन् रुद्रभटोऽपि देवाल्याधिकारिप्रवर इति तत्रत्यान् भूलपूजकान् किमपि किमपि माभिनयमादिशन् अग्निवर्णेन सह समुल्लङ्घितमन्दिरप्राकार शनै तद्भवनाभिमुख चचाल ।

इति पञ्चमः परिच्छेदः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

(कलहबीजम्)

प्रागागमनादुभयो रेतयोरग्निवर्णाङ्गना भवानी सह नीलया प्राङ्गणप्ररूढस्य कस्यापि महामहीरुहस्याधश्छायायामुपविश्य किमप्याभाषमाणाऽवर्तत । अन्तराऽन्तरा तयोः संलापं प्रतिबध्नन् वत्सो मुरारिरात्मानं प्रीणयति स्म । तस्मिन्नेव दिने नीलया तत्रैवाभावि । वक्ष्यमाणेन विधिना प्रायेण साऽत्यवाहयद् दिनमखिलम्—

महति प्रत्यूषे मुक्तशय्या सा निर्मलीकृताभीष्टगोयुगलशाला, गङ्गाजलकृतस्नाना समानीतैकपानीयकुम्भा पूजितकुटिकागतनिजदैवता यामं यावद् बहिः पर्यटति स्म । नासीत् कदाचिदपि विनिश्चितं स्थानं तस्याः पर्यटनस्य । न केनापि कर्हिचिदज्ञायि कदेयं क्व गमिष्यत्यागमिष्यति वेति । परं यत्र कुत्रापि गताया अस्याः पक्षिण्या इव सायं घोषनिलयनिवासः प्रायो न व्यहन्यत । एकमेवासीद् गृहं नवलपुरे यत्र नीलया निशायामपि कदाचिदस्थीयत । तच्च नगरश्रेष्ठिनोऽग्निवर्णस्य । तस्य भार्या भवानी नीलाया अकारणसखी जज्ञे । क्रमेण तस्याः स्नेहो वत्समुरारिहेतोर्दार्ढ्यमापन्नः । तस्य चैवं कथाऽकथ्यत समासतः—अबहुदिवसात् प्राक् सह नद्याः स्रोतसा वहन् कोऽप्यनपगतजीवितो त्रिलोटालको बालको नीलयाऽऽलोक्य झटिति समादाय भवान्यायदीयत । तस्यैवाभिधानं मुरारिरिति । अग्निवर्णगृहे भवान्याऽनुपजातसंतानया स्वपुत्रनिर्विशेषं परिपालितोऽवर्धत । नैकमपि दिनमदृष्टमुरारिमुखया प्रायोऽस्थीयत नीलया । अतः कदाचिद्भवान्या निर्बन्धेन कदाचिच्च मुरारेर्वात्सल्येन मुहुस्तत्रैव सा निशामतिवाहयति स्म । एवंविधमेव कमपि व्यतिक्रममधिकृत्याथ

भवान्या निलये निवसन्ती नीला रुद्रभटाग्निवर्णयोरागमनसमये सह सख्या भवान्या सलपन्ती प्राङ्गणे तस्थौ ।

दूरादेव रुद्रभटाग्निवर्णयोरागमन विज्ञाय झटिति समुत्थिते ते अन्तर्गृह प्राविशताम् । तावपि चोभौ सोपानमार्गेण शिरोगृहमारुह्य घटितकपाटौ तत् स्थल निर्जनमुत्प्रेक्षमाणौ मिथो वक्तुमारभेताम् । तदानीमेव भृत्यसाद् विधाय मुरारिमपरेण सोपानमार्गेणाकृतशब्द-मधिरुह्य पक्षद्वारयोरन्तिकोपविष्टे ते उभे विश्रब्ध शृणुत आलापमात्मन इत्येताभ्या नाशतोऽप्यशङ्कयत ।

रुद्रभटो वक्तुमारेभे—"मादृशे सुहृदि ते सख्यभुवि वर्तमाने त्वया नि शब्द सोढव्या दुःखावेगा इति न मे समुचित प्रतिभाति । निषण्ण ते मुखमालोक्य नाह पारयामि निरोद्धु दुःखमात्मन॰ । अन्योन्य-चिन्तापनयनमेव यथार्थ कर्तव्य मित्राणा यथार्थानाम् । अन्यथा कोऽर्थो मित्रेण स्नेहेन वा ? । अतो नि शङ्केन मनसा ब्रूहि मा निखिल ते निदान दुःखस्य "।

अग्निवर्णः प्रोवाच—श्रूयता सखे, कथयामि ते । प्रभूता दिवसा एव मे दुःखितस्य । सप्रति प्रात॰ समुत्थित एवाह मे भार्या च प्रतिदिन नगरे सर्वत सचरता तेषा बौद्धभिक्षूणामभद्राणि तानि मुखानीक्षावहे । तेन चामङ्गलदर्शनेन सकलमप्यावयोर्दिन सपरिताप जायते ।

रुद्रभटः—अमङ्गल दर्शन बौद्धभिक्षोरित्यवितथम् । पर किमर्थं ते परितापः ? ।

अग्निवर्णः—विदितपूर्वमेवैतद् भवतो यदनपत्यतासमनेन सतापेन सततक्षदयया मे भार्यया भवान्या प्रायेण सर्वदा शयनतल्कीलितयैव स्थीयत इति । केनापि नूतनेन विधिना भवानीं पुत्रहेतोः प्रीणयितु प्रत्यह चिन्तयन्ती सा प्रातरेव बौद्धभिक्षोर्दर्शनमनिमित्तपिशुन विज्ञाय भूयो

विषण्णमानसा संकल्प परित्यजति । तस्या विनोदाय नवनवां युक्ति प्रतिदिनं प्रयुञ्जानोऽप्यहमेतेषा बुद्धभिक्षूणा दर्शनेनालब्धफल एव । अपहरतीव निखिलामपि शरीरगता शक्ति मे भार्याया दर्शनं भिक्षूणाम् । दर्शनानुपदमेव सकलमपि दिनं तस्या दुःखायते । तस्याश्च दुःखेन ममापि चेतसा सविषादेन भूयते । न ज्ञायते कथमियं संतीर्यैतापन्मयेति ।

रुद्रभटः—अग्निवर्ण, वयमेवात्र दोषिणस्तत्किमन्येषामुपालम्भेन ? ।

अग्निवर्णः—कथमिव ? ।

रुद्रभटः—वार्धक्यव्याकुला सम्प्रति मतिर्नो महाराजस्य धर्मध्वजस्य । अनेनैवैतेषु वितीर्याश्रम सनातनवैदिकशाक्तधर्मस्य समुच्छेदनं समारब्धम् । राजाज्ञयैव पूर्वमासीन्निषिद्धः प्रवेशोऽत्र नगरे भिक्षूणाम् । सम्प्रति पुनः सकलमपीदं भैरवपुर बहिरन्तर्व्याप्तमिवालक्ष्यत एभिः । 'राजा कालस्य कारणम्' इति यदुच्यते तदवितथमेव ।

अग्निवर्णः—को गुणः केवल राज्ञ उपालम्भेन ? । न राजोपालम्भः परिहरेदापदमस्मदीयाम् । तद् वयस्य, ब्रूहि कमपि प्रतिकारमनुरूपम् ।

रुद्रभटः—किं प्रतिकारम् ? । अस्त्येवात्र प्रतिकार. । न केवलं तव कृते पर निखिलस्यापि शाक्तधर्मस्य कृते मया ऽस्ति संकल्पितः । कथमिव मादृश. शाक्तधर्माभिमानी समीक्ष्य समुच्छेदनं शाक्तधर्मस्य शयानो वर्तेत । वाक्प्रसङ्गेनैव ते निवेदयामि यदहमपि गृहीनबौद्धधर्मसमुन्मूलनदीक्ष एव । केवलं मयाऽपेक्ष्यते साहाय्यं भवतः ।

अग्निवर्णः—परं कथमावां शक्नुयाव प्रतिकूलमाचरितुं राज्ञो धर्मध्वजस्य ? ।

रुद्र०—नामैव स केवल धर्मध्वजः । बौद्धधर्मपक्षपातिना सनातनधर्मविध्वंसकेनानेन नगरेऽत्र सन्ति निर्मिता असङ्ख्या रिपव इति नास्य विदितम् ।

अग्नि०—रिपवोऽपि किं प्रतिकूलमाचरितुं राज्ञः शक्नुयुः ?

रुद्र०—यदि स साम्ना स्वारंभान्न निवर्तेत । ततस्ते राज्य-क्रान्तिमाचरेयुः ।

अग्नि०—(सभयम्) किं राज्यक्रान्तिम् ? ।

रुद्रभटः—आम् । राज्यक्रान्तिम् । काऽत्र ते भीतिः ? । भवतु । एष मे निश्चयः । अमंगलदर्शनेनात्मनस्त्वां पीडयन्तं भिक्षुगण दण्डयित्वैवाद्य सकल्पित कार्यमहमारभे । नैतैर्बौद्धभिक्षुभिः केवलो बाधितः शाक्तधर्मः पर सर्वेऽपि दूषिताः सनातना धर्मा वैदिकाः । न वेद्मि कदैतान् वारयिष्यत्यादिमाया चण्डिका । अथवा विना यत्नात् कथमिय साह्याय्यतामेष्यति मानवानाम् ? । यदि नरस्तां प्रणमेत् तर्हि साऽपि सानुग्रहा स्यात् । पर ब्राह्मणधर्म एव सप्रलततरः । वयमेवात्र निदानता याम । न वयमाचरामः कात्स्न्र्येन शाक्त-विधीन् आचार्यकथितान् । नष्टप्रायाः सम्प्रति सस्था यज्ञानाम् । नरा अपि पुरा बलिदाने निःशङ्कमुपायुज्यन्त । तेन धर्मभावनायास्तैक्ष्ण्य पर्यै-क्ष्यत देवताभिर्मानवानाम् । सम्प्रति दयाधर्ममुपदिशन्ति शत्रव शाक्ता-नाम् । तेन च विमोहिताः केचिदस्मदीया बलिदाने कर्तव्ये किमप्याचरन्तो वञ्चयन्ति देवताः । केचित् पिष्टपशून् निदधति । अन्ये केवलमसिधेनुका पशुकण्ठे निधाय त सजीव विसृजन्ति । कथमय विधिः प्रीणयेत् देवताः । न बलिदाननैवेद्यः स्वयमघते देवतया । पर पशुवधो नरवधो वा नराणा निःस्वार्थतकथोनन्नो वैदिको विधिरित्यस्ति विहित । माङ्ग-लिकोऽयं कालो बलिदाने हतस्य पशोः । आत्मा हि तस्य प्राप्नोति गतिमनुत्तमा स्वर्गलोके । पुनर्जन्मावसरेऽपि स कदापि तादात्म्य

सप्तमः परिच्छेदः ।

(कलहः)

अस्मद्द्वेषं दिशि दिशि जनान् पाठयित्वा, महीपाद्
हृत्वाऽनल्पं धनमिह मिषाद् भुङ्क्थ भोगान् विहारे ।
यूनः शाक्तानपि च मृदुभिर्वञ्चयित्वा वचोभि-
र्बौद्धाचारग्रहणमनसस्तान् कुरुध्वे हताशाः ॥ १ ॥

द्वारान्तिक एव वर्तमानयोस्तयोरभिमुखमागत्य रुद्रभटेनाभाणि—" किमरे भिक्षुकाः, किमेतदारब्धं भवद्भिः ? । किमत्र नगरे युष्माभिरट्यते सर्वत्र ? " इति ।

तच्छ्रुत्वा तयोरेको जीर्णमन्युरवोचत्—आः किं वयं याचकाः ? । सद्धर्मप्रचारका वयं बौद्धाः । येऽत्र सन्त्यधर्मनिरता भवादृशाः शाक्ता नागरास्तान् सन्मार्गं दिदर्शयिषवो वयमीश्वरप्रचोदिता एव नगरे गृहाद् गृहं भ्रमामः । अस्माकं मनांसि द्योतयता धर्मेण नांशतोऽपि स्पृष्टानि भवतां शाक्तानां मानसानीति सुतरां दोदूयन्ते नो हृदयानि ।

एवं भाषमाणं जीर्णमन्युमन्तरा निरुध्य शमधनोऽब्रवीत्—" मैवमुद्दामवृत्तिना वर्तितव्यं भवता नागरैरेभिः । रमणीयोऽयं कालः प्राभातिकश्चेतसः शान्तिं तुष्टिं च संपादयितुमुपदिशति । सर्वेष्वपि वितीर्णैव धर्मधीरीश्वरेण । यथाऽस्माकं धर्मधीरस्मदीया तथैव तेषामपि तदीया । यथा वयमनुगृहीता ईश्वरेण धर्मविषये तथा तानपि न स किं कदाचिदनुग्रहीष्यति ? । इष्टधर्मोपदेश एव नः कर्तव्यमत्र नगरे । तत् कुर्वद्भिः किमित्यस्माभिः परान् हीनतामापाद्योपशमश्चेतसो हातव्यः स्वकीयः ? । किं न ते श्रुतिपथमवतीर्णं यद् बुद्ध एवोपदिष्टं मार्गाऽवलोकितया ? " ।

जीर्णमन्युः—श्रुतो मया निखिलोऽप्युपदेशः । परं न जाने को दोषो दोषपक्षे स्थापने दुष्टस्येति । भूतदयाविहीनान्येव मानसान्यत्र नागराणां निखिलानाम् । बलिदानादिस्थानेतेषां दारुणतरानालोक्य तांस्तान् दुराचारान् न मे मनसा पार्यते स्थातुं विना मन्युम् ।

शमधन'—सखे, येऽस्मानेवमुपकुर्वन्ति भिक्षया तेषामेवमव-मानन नोचितम् । मौनमेव भूषयतितरामुपशमं यथार्थम् ।

जीर्णमन्युः—अहो वैदग्ध्यम् । किमेतद् विपरीतमुपदिश्यते ? । विना प्रस्फुटाक्षेपाधर्मरुचीनामेतेषां शाक्तानां मनोभुवि न मना-गप्यास्पदं लभेत सद्धर्मोपदेशः । यथा तथा भवतु मातोऽवलोकिता । 'मा याचत' नाम 'भिक्षां देहि' इति नास्माभिर्गीयेत बौद्धैर्धर्मनियमात् । एवमनेनैव निर्बन्धो धर्मस्य न. । परमुपदेशदाने नोपदेशकरुचिं निबध्नाति नो धर्मः ।

एतदाकर्ण्यैव बद्धपरिकरो रुद्रभटोऽग्रतो भूत्वा सरोषं पप्रच्छ— "किमरे दाम्भिका धर्मकञ्चुकप्रवेशिनो भिक्षुकाः, कान् भूषा-धर्मनिरतान् ? । कथं तानेव निन्दथ येभ्यो भिक्षामाप्नुथ इति ? । "

शमधनः—उपासक, अलं कोपेन । नास्माभिर्भवान् निन्दितः । स वाऽहं वाऽस्मदीया अन्ये धर्मबाधका वा भवन्तु भवता निन्दिताः । न कोऽप्यत्र भेदः । या तेषां निन्दा सैवास्माकमपि । यदाचरन्ति ते तदेव वयमपि । अतो यदि ते निन्द्यास्तर्हि वयमपि तथाभूता एव ।

रुद्रभटः—न वयमस्मदीया बान्धवा वा दूषिता भवद्भिः ? । भवत्वेतद् । अन्य एव भवद्भिर्दूषिता इति ज्ञातेऽपि किं यूयं निरागसः ? । केन यूयं नियुक्ता अधिकारेऽप्येषां भर्त्सनस्य ? । अतीव मत्ता यूयं सम्प्रति पीतवाससो मुण्डिनः । परिहितपीतपरिधाना मुण्डितमुण्डा यूयमात्मान-मन्यदूषणेऽधिकृतान् गणयथ । यद्येवं भूयो भणिष्यथ तदसशय

भाग्यभाजः श्रीमतः पुत्रतां याति । एवं सर्वेऽपि जायन्ते सिद्धिभाजः । तुष्यन्ति देवताः । आप्नुवन्ति प्रभूतं पुण्यं यजमानाः । आसादयन्ति च दिवं बलिहतानां पशूनां जीवात्मानः । वैदिकात् कालात् प्रवृत्तमेनं सुपथं वयं शाक्ता एव संप्रत्यनुसरामः । शिथिलीकृतधर्मबन्धनैरन्यैस्त्वयं त्यक्त एव । संप्रति च शाक्तधर्मीयो नृपोऽपि बौद्धधर्मे स्निह्यतीति परेऽपि नराः स्वीयानाचारान् विजहति । महाकालीमन्दिरेऽस्मदीये त्वादृशैर्मादृशैरेव कतिपयैः सामान्यधनैर्जनैर्बलिदाने कतिचित् समर्प्यन्ते संप्रति पशवः । न प्रभवन्ति दातुं पशून् निर्धना धनाभावात् । नेच्छन्ति दातुं पशून् धनिनो विद्वेषात् शाक्तधर्मस्य । एवमुभयतो बाध्यते धर्मः शाक्तानाम् । बलिदानसाधनं धनं धर्मधीश्चेति द्वयं क्वचिदेव त्वादृशि कस्मिंश्चिज्जागर्ति । भाग्येनैव भार्याऽपि ते भर्तृवद् धर्मनिष्ठा । परमहो वैचित्र्यं लीलाया ईश्वरस्य यदेतादृशेन धर्मनिरतेन पतिपत्नीयुगलेन भाव्यमपुत्रेणान्येन च दूरीकृताचारेण वर्तितव्यं बहुपत्नेनेति" ।

एवं ब्रुवतोरेतयोरन्तिक एव भवनस्य धर्मसाधननिर्गतानां भिक्षूणां तारस्वरसमाह्वानमश्रूयत । श्रुत्वैव तत् रुद्रभट्टाग्निशर्माणौ समवतीर्य द्वारदेशमागतौ यावत्तिष्ठतस्तावदेव द्वौ भिक्षुकौ संमुखमभ्यपतताम् ।

एषाऽऽसीत् परिपाटिर्धर्मसाधनस्य भिक्षूणाम्—पीतं वासः, कक्षायां कन्था, मन्दा गतिः, सतालशब्दं प्रक्षेपः पदस्य, गृहाभिमुखं स्थित्वा क्षणं "नमो बुद्धाय" इत्यादीनासुक्तीनामुच्चैः प्रपठनं, अयाचितभिक्षायाश्च स्वीकरणम् । तथैव नैभिर्द्रष्टव्यं मुखं नराणां नापि वा गृहाणां । नैभिरादरणीयः प्रदाता नापि च तिरस्करणीयोऽप्रदाता । निःस्पृहैतादृशी वृत्तिर्न चिराद् सर्वदैव विमोहयति मनो मानवानाम् ।

पुरतो गृहस्थाग्निशर्मणस्तत्र स्थितयोरेतयोर्भिक्षुकयोः सत्यपि साधर्म्ये ययोरेवयोराकृतौ प्रवृत्तावपि च नासीन्मनागपि सादृश्यम् ।

एको जीर्णमन्युर्नाम निस्तेजास्तरलनयनो युवाऽक्षीणशक्तिरीषत् कुब्जकायोऽलक्ष्यत । अन्यो भिक्षुः शमघनः परिचितपूर्व एव वाचकानाम् । पीनाङ्गः प्रशान्तस्थिरदृष्टिः सनिश्चयमना दीप्ताननोऽयमशोभत । यौवन एव विहाय सर्वान् कामानूरीकृतान्त्याश्रमोऽयं भिक्षुयुवा धर्मसाधनसमुद्यत इति कोऽन्यो राष्ट्रहितं समाजहितं वा चिन्तयिष्यतीति मन्यमानास्तमालोक्य बहवो विषेदुः ।

इति षष्ठः परिच्छेदः ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

(कलहः)

अस्मद्द्वेषं दिशि दिशि जनान् पाठयित्वा, महीपाद्
हृत्वाऽनल्पं धनमिह मिषाद् भुङ्क्थ भोगान् विहारे ।
यूनः शाक्तानपि च मृदुभिर्वञ्चयित्वा वचोभि-
र्बौद्धाचारग्रहणमनसस्तान् कुरुध्वे हताशाः ॥ १ ॥

द्वारान्तिक एव वर्तमानयोस्तयोरभिमुखमागत्य रुद्रभटेनाभाणि— " किमरे भिक्षुकाः, किमेतदारब्धं भवद्भिः ? । किमत्र नगरे युष्माभिरट्यते सर्वत्र ? " इति ।

तच्छ्रुत्वा तयोरेको जीर्णमन्युरवोचत्—आः किं वयं याचकाः ? । सद्धर्मप्रचारका वयं बौद्धाः । येऽत्र सन्त्यधर्मनिरता भवादृशाः शाक्ता नागरास्तान् सन्मार्गं दिदर्शयिषवो वयमीश्वरप्रचोदिता एव नगरे गृहाद् गृहं भ्रमामः । अस्माकं मनांसि द्योतयता धर्मेण नांशतोऽपि स्पृष्टानि भवतां शाक्तानां मानसानीति सुतरां दोदूयन्ते नो हृदयानि ।

एवं भाषमाणं जीर्णमन्युमन्तरा निरुध्य शमधनोऽब्रवीत्—" मैवमुद्दामवृत्तिना वर्तितव्यं भवता नागरैरेभिः । रमणीयोऽयं कालः प्राभातिकश्चेतसः शान्तिं तुष्टिं च संपादयितुमुपदिशति । सर्वेष्वपि वितीर्णैव धर्मधीरीश्वरेण । यथाऽस्माकं धर्मधीरस्मदीया तथैव तेषामपि तदीया । यथा वयमनुगृहीता ईश्वरेण धर्मविषये तथा तानपि न स किं कदाचिदनुग्रहीष्यति ? । इष्टधर्मोपदेश एव नः कर्तव्यमत्र नगरे । तत् कुर्वद्भिः किमित्यस्माभिः परान् हीनतामापाद्योपशमश्चेतसो हातव्यः स्वकीयः ? । किं न ते श्रुतिविषयमवतीर्णं यद् द्व एवोपदिष्टं मात्राऽप्यक्रोधितया ? " ।

जीर्णमन्युः—श्रुतो मया निखिलोऽप्युपदेशः । परं न जाने को दोषो दोषपक्षे स्थापने दुष्टस्येति । भूतदयाविहीनान्येव मानसान्यत्र नागराणां निखिलानाम् । बलिदानादिस्थानेतेषां दारुणतरानालोक्य तांस्तान् दुराचारान् न मे मनसा पार्यते स्थातुं विना मन्युम् ।

शमधनः—सखे, येऽस्मानेवमुपकुर्वन्ति भिक्षया तेषामेवमवमाननं नोचितम् । मौनमेव भूषयतितरामुपशमं यथार्थम् ।

जीर्णमन्युः—अहो वैदग्ध्यम् । किमेतद् विपरीतमुपदिश्यते ? । विना प्रस्फुटाभिक्षेपादधर्मरुचीनामेतेषां शाक्तानां मनोभुवि न मनागप्यास्पदं लभेत सद्धर्मोपदेशः । यथा तथा भवतु मातोऽवलोकिता । 'मा याचत' नाम 'भिक्षां देहि' इति नास्माभिर्निगाद्यं बौद्धैर्धर्मनियमात् । एतावानेव निर्बन्धो धर्मस्य नः । परमुपदेशदाने नोपदेशकरुचिं निबध्नाति नो धर्मः ।

एतदाकर्ण्यैव बद्धपरिकरो रुद्रभटोऽग्रतो भूत्वा सरोषं पप्रच्छ— " किमेते दाम्भिका धर्मकञ्चुकप्रवेशिनो भिक्षुकाः, कान् मृषाधर्मनिरतान् ? । कथं तानेव निन्दथ येभ्यो भिक्षामामुथ इति ? । "

शमधनः—उपासक, अलं कोपेन । नास्माभिर्भवान् निन्दितः । स वाऽहं वाऽस्मदीया अन्ये धर्मबान्धवा वा भवन्तु भवता निन्दिताः । न कोऽप्यत्र भेदः । या तेषां निन्दा सैवास्माकमपि । यदाचरन्ति ते तदेव वयमपि । अतो यदि ते निन्द्यास्तर्हि वयमपि तथाभूता एव ।

रुद्रभटः—न वयमस्मदीया बान्धवा वा दूषिता भवद्भिः ? । भवत्वेतद् । अन्य एव भवद्भिर्दूषिता इति ज्ञातेऽपि किं यूयं निरागसः ? । केन यूयं नियुक्ता अधिकारेऽन्येषां भर्त्सनस्य ? । अतीव मत्ता यूयं सम्प्रति पीतवाससो मुण्डिनः । परिहितपीतपरिधाना मुण्डितमुण्डा यूयमात्मानमन्यदूषणेऽधिकृतान् गणयथ । यद्येवं भूयो भणिष्यथ तदसत्यं

-काराणां देवताः कुसुमैः । उपानत्पूजनमेव प्रियं तासाम् । तेनैव पूजनेन ताः प्रसीदन्ति । भवतु । किं ब्रूथ यूयं राजमार्गोऽयमिति ? । यथाऽत्रत्यो राजाऽस्मदीयस्तथाऽयं राजमार्गोऽप्यस्मदीय एव । एनमतिक्रम्यास्मानेव निन्दतां बौद्धभिक्षूणामतः परमेतादृशी सत्क्रिया स्यात्—

इति वदतैव रुद्रभटेन विहाय पाणिं शमधनस्य बध्दमुष्टिना पृष्ठे जीर्णमन्योः प्रहर्तुमारभ्यत । जीर्णमन्युरपि निमीलितनयन ऊर्ध्व-पाणिः प्रतिप्रहारं—" नमो बुद्धाय, बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि," इत्यादीनि वचनानि प्रतिप्रहारं तार-स्वरेण प्रपठन्नकृतप्रतिकार एव तस्थौ ।

स्वस्थानादचलन्नेवाग्निवर्णः " साधु कृतं रुद्रभट, साधु कृतम् " इति तं प्रोत्साहयति स्म ।

अमुक्तसौम्यभावः शमधनो भूयः सानुनयं रुद्रभटमगादीत्— " धर्मबन्धो, मुञ्च हस्तं जीर्णमन्योः " । एतदाकर्ण्य तावत् संवृद्धकोपो रुद्रभटः सावेगमभाणीत्—" मा मां भण धर्मबन्धुम् । नाहं ते बांधवः सधर्मा । अधमधमः स्यात् ते धर्मबन्धुः । नाहम् ।

शमधनः—भवतु । न भवान् मे धर्मबन्धुर्नाप्यहमत्रभवतः । परमबन्धुभिरपि किमर्थमेवमहेतुकं योद्धव्यम् ?। "

एवमनुनयत्यपि शमधने न रुद्रभटो व्यरमत् प्रहारादारम्भाद् । ' नमो बुद्धाय ' इति वदन्तं अकृतप्रतिकारं सहमानमालोक्य जीर्णमन्युं शमधनः समुपेत्य वामेनात्मनः पाणिना दृढं निरुध्य रुद्रभटं जीर्णमन्युं मोचयन्नगादीत्—"गच्छ जीर्णमन्यो पुरो धर्मसाधनाय । पश्याम्यहं कथमयं त्वां भूयः प्रहरिष्यति मां वा निरोत्स्यतीति । आचर स्वेच्छया धर्ममात्मनः । अहमप्यचिरादनुपदमागत एव । तद् गम्यताम् ।

मोचितमात्मानमालोक्य मुदितमना जीर्णमन्युः पुरः प्रतिष्ठमानोऽ-प्यलुप्तभीतिरनन्यः सभयमालोकयन्नचरत् ।

इतो रुद्रभटकरयुग तथा रुद्धवान् शमधनो वामपाणिनाऽऽत्मनो यथा स यतमानोऽपि न शशाक तद् मोचयितुम् । अतो नानुसृतवान् स जीर्णमन्युम् । तथा स्थित एव स केनाप्यनिरुद्धेनात्मनो मुखेनाभ्रिवर्णमधिकृत्योच्चैर्जगाद–"किमेव भ्रात इवेक्षसे तत इत ? । रुद्धगति रहमनेन नराधमेन । तदेहि मा मोचय, अन्य वा त प्रयान्त नरकीटमाभूपात ताडय" इति ।

महाबलमालोक्य शमधन समुच्छ्रितत प्रतिमारकल्पनोऽभ्रिवर्णोऽन्य तत्सहचर जीर्णमन्युमपकारसमुचित मन्यमानोऽञ्जसाऽनुधावनपरो रुरोध । न स सहसैव त ताडयितुमुदसहत ।

त समीक्ष्य रुद्रभटो मुक्तकण्ठमगदत्–"साधु कृतम् । ताडनेऽक्षमोऽपि भवास्त तथैव रुद्ध्वा तिष्ठ । अहमस्य दुरात्मनो दर्प शातयित्वाऽऽगत एव" इति ।

एतदाकर्ण्य प्रकटितमन्दहास शमधन प्रोवाच–"किं त्व मे दर्प शातयिष्यसि ? । प्रकटीभूतैव ते शक्तिरत्र विषये । तदल प्रलपिते । यद्यहमधिकतरमुपयोक्ष्ये बल ते करयुगे तद् रुधिर बहिर्गत दर्शयिष्ये । पर नाह तथा कर्तुकाम । न वय बौद्धा शान्तिप्रिया असामर्थ्यात् । सात्त्विकतया मनस शान्तानि नो भिक्षूणा शरीराणि । किं नाद्यापि वचसि मे प्रत्ययस्ते ?"।

अत्रान्तरेऽन्यत्र सक्रुद्ध चेतसाऽभ्रिवर्णस्य । रुद्धगतिर्हि जीर्णमन्यु स्वय प्रतिकारासमर्थोऽपि नातिष्टदकृतप्रलाप । अयथार्थैर्वचोभिर्नकेवलमभ्रिवर्ण पर सत्त्वमपि शाक्तगण शाक्तधर्ममपि च तथाऽगर्हयद् यथा प्राक् ताडनपराङ्मुखमना अप्यभ्रिवर्णोऽधुना जातमन्युरन रुद्रभट इव मुष्टिना प्रहर्तुमारेभे । जीर्णमन्युश्च यथापूर्व "नमो बुद्धाय, बुद्ध शरण गच्छामि, धर्म शरण गच्छामि, सघ शरण गच्छामि" इत्यादी यारटनात्मनो निर्ह्रीकता नि सारता च दर्शयन्नस्था ।

तद् दृष्ट्वा शमघनः स्वस्थानस्थित एवोच्चैरवादीत्–"धर्मबन्धो, किमेतदनुष्ठीयते त्वया । मैवमात्मनो दुर्बलतां दर्शयन्, भगवतो बुद्धस्य चाभिधानमुपहास्यतां नयन् नयनयोस्तावत् मार्गे चिरं वर्तेथाः । हस्तहीनोऽपि भवान् सचरणः । तदुपयुज्य पादावात्मनो भव कथमपि दृष्टेरगोचरो मे । अक्षमोऽस्म्यहं ते विलोकयितुमिमां दुर्बलताम् । पश्यैकेनैव पाणिना पाण्योर्गृहीतोऽयं ब्राह्मणो मया स्थाणुवन्निश्चलतां नीतः । एवं कुर्वाणोऽप्यहमक्षीणशान्तिरप्राप्तमन्युश्चेति यथाऽयं जानीयात् तथा तिष्ठामि" ।

तच्छ्रुत्वा रुद्रभटोऽभाणीत्–"अहो शंसनं शान्तेः सामर्थ्यस्य चात्मनः । कथं न स्यात् सबलस्ते कायः ! । निखिलं पुरं पर्यटन्तः प्रपूरितकन्थाः आकण्ठं नवनवान्यन्नानि स्वादमाना निरुद्यमा निश्चिन्ताः क्षपयथ कालं बौद्धा यूयं भिक्षुकाः । न युष्माकं वृत्तिर्न धर्मः । देवताविसृष्टश्चतुष्पथविहारी वृषभ इव तुन्दिलो मदोन्मत्ता यूयं भिक्षवः । पश्य स महाङ्गो भिक्षुरपरस्ते सहचरः । लीलया सहते स मुष्टिप्रहारानसङ्ख्यान् । मांसपूर्णे हि काये कुतः संभवो व्यथायास्ताडनेऽपि । बुद्धाभिधानं कीर्तयन्नसौ ताडनपरं तमभितरणं मार्दङ्गिकमिव वेत्त्यपीडः ।

न पीडयति ताडनं नरानिति यदि ते समुद्गतश्चेतसितदहं शक्तस्त्वां दर्शयितुं कियत् प्रपीडकं ताडनं नराणामिति । अव्यापृतो मे पाणिर्दक्षिण इति ते प्रत्यक्षमेव । अलमेकोऽपि मुष्टिप्रहारस्त्वामव शाययितुम् । परं सात्त्विकं नो मनः । सात्त्विकेनैव भाव्य सर्वदा मनसाऽस्मदीयेनेति नो धर्मगुरोरुपदेशः । अतः स्वरक्षार्थं यतमाना अपि वयं नात्यल्पादधिकतरं कर्हिचिद् बलमुपयुञ्ज्मः । अत एव भवानथ राजीवः । गर्हय यावदिष्टं वचोभिरश्लीलैरनन्तनामनो नो बौद्धान् । समर्था वयं सोढुं गर्हणां भवादृशानाम् । तथा च प्रतिप्रहारस्यापि क्षमाणि नः शरी-

राणि । किन्त्वेव भ्राम्यता सप्रहारसमाचरणे लघिमानमुप्रेक्षते नो मन ।

निजमाहात्म्यवर्णनव्यापृत विलोक्य शमधन रुद्रभटो मुमुक्षु साकूतमगदत्—"एव करनिपीडनमन्येषा न भिन्न सप्रहारात् । किमेतामेव सात्विकता शान्ति वा ऽऽ कलयसि । यदि परमार्थत शान्तिपर ते चेतस्तत्किमेव प्राणापहारिणीं जनयन् वेदना निरुणत्सि मे पाणियुगलम् ? ।

शमधनो विहस्य प्रोवाच "वेद्म्यह सम्यक् ते युक्तिवादम् । नेव त्व युक्तिवादेन मा वञ्चयितु प्रभवे । शान्ति सात्विकता चाध्यापयता गुरुणा मे तयोरवधिरप्युपदिष्ट एव । तमवधिं मनसि भावयतैव मया निरुद्ध ते पाणियुगलम् । न मया भवास्ताडित । अपकारचिकीर्षया न वय कदापि भवाम समुद्यता पीडनायान्येषाम् । अन्याय्याचरणप्रतिकारान्नवारयत्यस्मान् धमाऽस्मदीय । आसमह त्वा केवल प्रथम प्रतिबद्धुकाम । विदितमद्धृदयभावो यदि भवास्तूष्णीमस्थास्यत् तर्हि नैतत्ते करयुग दृढनिरोधनवेदनामन्वभविष्यत् । अतो भवानेव निदानमेतस्य नाहम् । विवेकपथानुसारिणी मे धीस्तथाऽऽचारोऽपि । साधु सपन्नमिद यद् भवान् मे पाणिपाशनियन्त्रणामिमा सप्राप्त । विदितोऽधुना ते बौद्धधर्मप्रशान्तताया अवधि । मोर्यमूल यदि निरवधिका शान्तिमङ्गीकृत्य वय सर्वदा विना प्रतिकार तिष्टेम तदस्मद्विपक्षा विहारादीनस्मदीयानकालहीन शून्यता नयेयु । अतो निजरक्षणावश्यक शारीर बलं सर्वदा वय योजयाम "।

इत्याभाष्य, अग्निवर्णपाणिभ्या कथमप्यात्मान मोचयित्वा पलायित जीर्णमन्यु विलोक्य शमधनो निरुद्ध रुद्रभटभुजयुगल मुमोच । ततश्च यथापूर्वं नयनाग्रनिहितदृष्टि प्रतिगृहाभिमुखं क्षणमवस्थितो 'नमो बुद्धाय' इत्यादीनि पठन् शान्तमना धर्मसाधनमाचरन्नमन प्रययौ ।

एवमवसितोऽसौ कलहो जीर्णमन्योः पलायनाद् रुद्रभटस्य च मोचनात्। असहायमपि शमधनमधुना न रुद्रभटाग्निशर्मौ विदितबलौ पीडयितुमुदसहेताम्। अतो दूरगतमेनं विनिश्चित्य वदनविकारैः, हस्तकम्पनैः, नयनपृथूकरणैः, श्मश्रुसमुल्लासनैश्चात्मनः क्रोधप्रतिकारमाचरन्तावेतौ शाक्तत्वरागतिकतया कथमपि मनःस्वास्थ्यमाकर्षताम्।

समुल्लङ्घितनयनपथे शमधने शाक्तावेताग्निशर्मभवनं विविशतुः। तत्र च भवानी सचिन्ता स्वस्थाननिश्चलाऽलक्ष्यत। अथ हि बौद्धभिक्षोरनिष्टं दर्शनं तया लब्धमेव। अपि चानेनान्योन्यकलहदर्शनेनाक्रान्तं तस्या हृदयं भयेन। अप्राप्तपीडो निवर्तता भर्ता भवनमिति ध्यायन्ती सा मुरारिमन्तिकस्थं बहिर्गमनाद् बलाद् वारयन्ती सव्यकरनिहितकपोलाऽवर्तत। अप्रियाचारा अपि बौद्धाः परापकारपराङ्मुखा इति जानानाऽपि सा तमःप्रकृते रुद्रभटस्य सान्निध्यात् कथं स वाक्कलहः परिणंस्यतीत्युत्प्रेक्षमाणा क्षणे क्षणे चिन्तापराऽजायत।

गृहप्रतिनिवृत्तयोस्तयो रुद्रभटो भूयो भाषितुमारेभे। काम निन्दितस्तेन बौद्धानां नूनो धर्मः। गर्हितास्तेषामाचाराः। अन्ततश्च वयमेवात्र विषये दोषिण इति निष्फलं गर्हणमन्येषामिति तदरमाश्रित्य तेनात्मा मनस्तापान्मोचितः। पुनः स शाक्ताचारमुद्दिश्यावादीत्—"न संप्रत्युपास्यन्ते देवताः शाक्तैः। तिरोभूता यज्ञाः। अस्पतां गताः पशुवधाः। स्मृतिशेषा नरबलयः। एवं सर्वतो धर्मपराङ्मुखाः शाक्ताः परिभवभाजनीभूता इत्यत्र नास्ति किमपि वैचित्र्यमित्यादिकं वदन् प्राप्तपरमेश्वरचोदन इवोर्ध्वदृष्टिः समुद्यतपाणिस्तारस्वरेणावादीत्—

"अस्त्वेवम्। शाक्तधर्मसंस्थापनाय गृहीतक्षणोऽयं रुद्रभट इति जानन्तु जनाः। चण्डिकाप्रसादनाय यद् यत् सा समादिशेत् तत् तदयमाचरेत्। यान् बलीन् साऽभिलषेत् तानयं यच्छेत्। एवं कृतेऽपि यदि सा प्रसन्ना न स्यात् तदयमात्मानमपि बलीकुर्यादिति निश्चयोऽस्य।"

इमां घोषणामाकर्ण्य मनाङ्मुदितापि भवानी भीतिग्रस्ता चकम्पे। रुद्रभटनिनादेनोत्त्रस्तेव कण्ठकलितकरपाशा मुरारिं च वक्षसि निधाय पृष्ठदेशे स्पृशन्ती 'अलं भयेन वत्स' इति तमभाषत।

शान्ताभिभाविनाऽप्यनेनाघातेन व्यतिरेकेणाग्निवर्णोऽज्ञासीत्— "न कलहकारिण परं कलहपरिहारकाङ्क्षिणो बौद्धा भिक्षवः। नातस्ते निजनिलयनिकटवर्तिनाऽध्वना भूयो यास्यन्ति। तेन चात्मनो भार्या भवानी भवेद् वीतचिन्ताऽत्र विषये। परमपत्यनाशस्तस्याः कथं परिहरणीयः" इत्यनिश्चाय स भवान्याः पुर एव पुनस्तं प्रश्नमनुयुयोज। अत ईषन्निमीलितनयनो ध्यायन्निव किमपि रुद्रभटः क्षणमूर्ध्वदृष्टिरवादीत् "काऽस्त्यत्र विपद् धर्मपराणां या न परिहर्तुं शक्नुयान्माता चण्डिका। परं नाहमत्र विषयेऽधुना स्पृहयाम्यधिकमभिधातुम्। कथितपूर्वमेव ते ह्यो मया यद् भाग्यादासादितास्ति भवता भार्या धर्मशीला। कदाचित्तस्याः परीक्षणाभिलाषिण्यम्बिकाऽधुनाऽवसितपरीक्षणा स्यात्। अतस्तस्याः कल्याणं सा मां त्वां तामेव वा न चिरात् स्वयमेव योजयेदिति प्रस्फुरति विचारो मानसे मे" इति।

एतदाभाष्य कोणैकदेशस्थापिते रजतपात्रे स्थितं रक्तचूर्णमादाय 'विजयतां माता चण्डिका' इति वदन् ललाटतटकृतललामो निरगात्।

अग्निवर्णो गृहमागतं दूरादेवालोक्य रुद्रभटं नीला करगतं मुरारिमादाय सरभसमन्तर्गृहं प्रविष्टाऽऽसीत्। सह बौद्धभिक्षुभ्यां कलहाय बहिर्गतयोरेतयोः पुनरन्तर्गृहान्निर्गता सा मुरारिं भवान्याः पाणौ न्यक्षिपत्। परमूर्ध्वं कलहात् सहाग्निवर्णेन भूयो भवनं प्रतिनिवर्तमानमालोक्य रुद्रभटमञ्जसा पटान्तावगुण्ठितवदना पृष्ठदेशे वेश्मनः प्राविक्षत्। द्विरपि तमभिवीक्षमाणा सजातभीः सा तस्मादात्मानं निह्नोतुं तद्दर्शनं वा परिहर्तुं कातरेव दूरं यातवतीति स्फुटमेव।

इति सप्तमः परिच्छेदः।

अष्टमः परिच्छेदः ।

(मुरारेः कथा)

धारासारैः पुरमिदमभूदेकदाऽम्भःप्रपूर्णं
सङ्ख्यातीताः सह गृहजनैर्नागरास्तत्र नष्टाः ।
दोलारूढः पयसि पतितो भाग्यतस्त्वं मयाऽऽप्तः
पाणौ मातुः सरभसमथ स्थापितोऽस्या भवान्याः ॥१॥

सकृदेव कलहायितमग्निवर्णसदनाग्रतः शाक्तबौद्धैस्तस्मिन् दिने यथाकथितम् । दृष्टशमधनशक्तिसारेण हि रुद्रभटेन न भूयः पीडितः शमधनोऽन्यो वा बौद्धः । नगरे सर्वत्र बहुलीभूतेन तेन कलहेन परापकारपराङ्मुखानां बौद्धानां राजमार्गगमननिरोधनं शाक्तकृतमनुचितं मन्यमाना बहवः शाक्तधर्माभिमानिनोऽपि रुद्रभटाग्निवर्णौ निनिन्दुः । तथा च बौद्धधर्मानुरागिणं राजानं विज्ञाय वृथा पीडनाद् बौद्धानां राजकोपमुत्प्रेक्षमाणाः परेऽपि भैतान् कदाचित् पीडयामासुः । अतो न भूय उद्भवच्छाक्तबौद्धकलहो भैरवपुरे । यथापूर्वं चेरुः प्रतिभवना-भिमुखं धर्मसाधनाय भिक्षवः । तद्दर्शनजातशिरोवेदनां च भवानीमालोक्य प्रतिदिनमग्निवर्णो यथापूर्वं विषण्णमना एव दिनमतिवाहयति स्म ।

भैरवपुरमुपागतस्य रुद्रभटस्य दर्शनादारभ्य भिक्षुसंचरणा-लिन्द यत्र यत्र ■ जगाम तत्र तत्र प्रच्छन्नदर्शना तमनुससार । अग्निवर्णसदनागमनं तमन्वीक्ष्य तावत् तस्याश्चिन्ता परां भुवमुपाजगाम । अन्ततश्च दृष्टशास्त्रनिन्दकउद्दा, श्रुतबौद्धधर्मसंसर्गा सा समुत्प्रेक्ष्य रुद्रभटीशं भामिनी दूरीभूतहृदयशान्तिः कथं कथमन्तदर्शन ।

क्वचिदेकाकिन रुद्रभट निरुध्य तदुदरनिवेशितासिधेयुकया स नैव पञ्चता पापात्मेयनेकशश्चेतस्युदभवत्तस्या विचारा । पर जिघासाविषयीभूतो नरो यथा यथाऽधिकतराण्याचरति पातकानि तथा तथा तीव्रतरतामेति प्रतिहिंसनस्पृहा प्रतिहिंसकस्येति नियम । अतोऽपराधिन हन्तुकामोऽपि प्रतिहिंसक प्रतिहिंसन बुध्द्यैव विलम्बयति। नीलयाऽपि तथैव व्यधायि।

एकदा भीषणमिममाशय यदा सा नदाये निवेदितवती तदा सेनामुपदिदेश "वत्से, रुद्रभटहिंसनेनापकारनिर्यातन ते न्याय्यमेव। पर यथा तव तथाऽन्यस्यापि कस्यचिदक्षम्यमपराधमाचरन्त नमभिवीक्ष्य स त्वया हन्तव्य इति मन्ये। तेन ह्यस्वार्थपर गण्येत ते कार्यमनडुदोपश्च भवेत्तस्य वध । भवतीं भक्षयन्तमेन मकरगतमक्षमपि दृढनिपीडितकण्ठनाला प्राणैर्वियोजयितुमुद्यता स्या किं पुनर्भवती। परमकृतबुविचार नार्हत्यनुष्ठानमनुष्ठेयस्य" इति।

रुद्रभटसदृशो नराधमो यत्र यत्र सचरेत् तत्र तत्र छाययाऽस्य जीवनलतात्तत्रस्था अवशाय म्लोपमवाप्स्यन्तीति मन्यमाना नीला प्राणेभ्योऽपि प्रियतर भवनीभवन मुहुर्मुहुरुपागमत्। न भाव्य कदाप्यक्षिगोचरेण रुद्रभटस्य बालेन मुरारिणेति च मनसि कुर्वाणा तदक्षिपथादेन रक्षितु यानच्छक्यमयतत। पुन पुनरागमनेन नीलाया भवानी सुतरा तुतोष। सवर्धितमोदसागरो मुरारिरपि तद्दर्शनहृतहृदय सानन्द ननर्त।

अथ द्वारान्तिकमुपगतामेव नीलामालोक्यैव धावनपरो मुरारि पाणिभ्या तामाकृष्य बलात् पार्श्वे भवान्या उपावेशयत् ता चिबुके गृहीत्वाऽवदच्च—'अद्य युवाभ्या मे मनोहरा कथा कथयितव्या' इति।

शाक्तबौद्धकलहमेव मनसि भावयन्ती भवानी नीलया सह कलहकथा एव कर्तुमारेभे। धर्मनिष्ठाया अपि तस्या मृदुलतया प्रकृते र्नासीत् प्रिय कलह सप्रहारो वा। पर सर्वेषामपि स्वजनपक्षपातीनि

प्रायो हृदयानि । अत सा बौद्धभिक्षून् दोषपक्षे स्थापयि वा धर्मरक्षण-समुत्साह रुद्रभटस्य स्तोतु प्रावर्तत । तदाकर्ण्य नष्टधृतिर्विषण्णानना नीला तामवादीत्–" यातु भस्मता धर्मरक्षणमेतत् । ससर्प ते भवन सम्प्रति । पूर्वमेतच्चिन्तय ततो धर्मं रक्षण वा " इति ।

न भवान्या ज्ञातस्तस्या आशय । तदा नीलया स एव स्फुटीकृत –" भवानि, किं कथयामि ? त्वद्गृहस्थापितपदमेनमालोक्य रुद्रभट कम्पितमिव मे हृदयेन " ।

" किमुच्यते ? सहैव मे भर्त्रा देवस्थानाधिकारे नियुक्तोऽसौ शाक्तैर्नागरै । दूरीकृत्य ग्लानिमयमात्मनस्तपोबलेन पुन सस्थापयेच्छाक्त-धर्ममिति सर्वे विश्वसन्ति । नास्ति तस्य प्रयोजन चिन्तया मद्गलया । तथापि मच्चिन्तापरिहरणाय स सदा धर्मपुस्तकानि विलोकयति । " अचिरादेव कमप्युपायमन्विष्य स त्वा विगतदु खा करिष्यति "–इत्यहमाश्वासिताऽस्मि भर्त्रा प्राग्दिनत्रयात् । एव स्थिते न वेद्मि कथ तच्चरणपातो मद्गृहे त्वामेवमायासयतीति । आश्चर्यमनेतदिति मन्ये । "

नीला प्रत्यवोचत्–" अज्ञातनिपाणा नराणा मनो मोहयतीत्यमेव व्याल । तेजस्विनी तस्य कान्ति , अतीव मनोहरस्तस्य वर्ण , सविनय सविचारं च तस्य प्रवर्पण भाति दूराद् द्रष्टु । पर कदापि न भवत्यमुक्त-जीवितो नर पार्श्वग । एवमेव यदि भवद्गृहे दत्ताश्रय स्याचर्हि भवती सह भर्त्रा समीपागतविनाशैवेत्यत्र नास्ति मे सशीति " इति ।

" अहो वैदग्ध्य ते । ज्ञातरुद्रभटचारित्रेव भाषसे । ब्रूहि तर्हि तच्चरित येनाह जानीयाम् । मन्येऽद्य स वराको धर्मगुरुरद्य नियम्यते धीविकारस्येति " ।

" किं वदसि ? । धर्मगुरु इति ? " एवमुच्चारयन्ती नीला तीव्र-तिरस्कृतिदर्शक हास प्रकटय त्यवादीत्–" मन्ये निमीलितनयन एव स

देवो देवी च याम्यामेतादृशात् कर्मचाण्डालात् स्वीक्रियते धर्मसेवा । अपि जिज्ञाससे त्व चरित रुद्रभटस्य ? । वेद्म्यह तन्निखिलम् । कथयिष्येऽह त्वा कदाचित् स्वस्थहृदया । त्वमप्यचिरादेव तदनुभविष्यसि । यदि समाश्रितप्रातिकूल्य भवद्भागधेय तत् कथ स्यान्मयि विश्वासो भवत्या ? " ।

अथ मनागिवाङ्गीकृतहीनभावा भवानी बभाण—"मैवमन्यथा गृहाण । पर विनानुभवात् कथ को ज्ञातु शक्नुयात् ? " ।

" किं कथयितव्य एव तेऽनुभव ? " । इत्युक्त्वा यावदनुभव विवक्षति नीला तावदेव गतधृतिर्मुरारिरितितरा कल्होद्यतो जात । कथाकथनप्रार्थनामात्मनोऽनादृत्य नीलाऽन्यदेव किमप्यालपतीति विज्ञाय सजातकोप स लघुनाऽऽत्मन पाणिना पृष्ठयोरेतयो प्रहरन् बलादेव रोदितुमप्यारभत । कथय कथा कथय कथामिति मुहुर्मुहु स ता भूय साक्रोशमन्वनयत् ।

प्रणयिजना प्रायेण स्वविवादमतिभूमे रक्षितु सन्ति सर्वदा सावधाना । अतो भवान्यपि मुरारिव्यतिकरमेन शोभन कलहपरिहारोपाय मन्यमाना विहाय विषय विवादस्यावादीत्—" मुग्धे कथय कथामेनम् । नान्यथा स्यादय शान्तचेता । "

स्वीकृत पक्षो भवान्या स्वीय इति विज्ञाय मुदितमना मुरारिः कस्या आश्रयणीयोऽङ्क इति विचारेण दोलायितमतिरुभयोरपि सयोरङ्कयोरुपविश्य पाणियुगमात्मनो निधाय स्कन्धयोरेतयोरतिष्ठत् ।

अथ नीला महाश्चर्यपूर्णां, कथयितुमुद्यतामिवात्मान दर्शयन्त्युवाच—"वत्स, श्रूयता कथा मनोहरा—आसीदेक भैरवपुरसदृश महन्नगरम् । अवसत् तत्रैको महान्नागरिक । विस्तृत मनोहर चाभवत् तस्य हर्म्यम् । आसीत्तस्यैको भवादृश सुत शोभन । एकदा प्रावर्तत

झञ्झावात । व्याप्तमम्भोदैर्नभ । दुर्दिनेनाधकारिता दिश सर्वाः । व्यद्योतन्त विद्युत । अगर्जन् महानादैर्मेघा. । अवर्षत् चिरं धारासारैर्मघत्रा । पूर्णानि पयोभिर्महाभवनानि । अवहन् सह जलेन बहून्यल्पधनाना लघूनि निकेतनानि । अथ तस्य बालस्यापि गृह प्राविशत् प्रवाहो नद्या । आसीत् स बालस्तदानीं सुप्त आन्दोलिकायाम् । समीपेऽवर्ततोपविष्टा तस्य जननी । सह स्रोतसा वहन्ती सा क्वचिद्यात् । सहान्दोलिकया स बालो जले वहन् केनापि तीरोपान्तवर्तिना पादपेन निरुद्धगतिरवालम्ब्यत । शीतबाधित स बाल कथमपि कष्टा ता निशामत्यवाहत् । प्रातर्मत्स्यबन्धनाय गतेन केनापि धीवरेण दृष्ट्वा स गृहमानीत । मया च स तस्माद् रूप्यकमुष्टिना क्रीत्वा तव भर्त्रे समर्पित । ततस्तव माताऽप्यहमिव तस्मिन्नहर्निशत् तमभोजयदपोषयच्च " ।

मुरारिः—दर्शय मे कुत्र वर्तते स बाल ।

नीला—अपि जानीयास्त्व यद्यहं दर्शयिष्ये ? ।

मुरारिः—बाढम् ।

अथ भित्त्यवलम्बितदर्पणाभिमुख तमानीय त प्रतिबिम्ब दर्शयन्ती नीला तमवोचत्—" एषोऽत्र तिष्ठति स कुमार " इति ।

आत्मन एव प्रतिबिम्बमालोक्य कलहायमानो मुरारिस्ता निरिष्यानादीत्—" किमेव वञ्चयसि माम् ? । त बाल दर्शय यस्य कथां कथयसि । नाय स बाल । अहमत्र वर्ते । त्वमत्र वर्तसे । कुत्र वर्तते स बाल ? ।

नीला—अयमेव स बाल , अस्यैव कथिता मया ते कथा ।

मुरारिः—किं ममैव कथा ? । असत्यम् ।

नीला—नासत्य वत्स, तवैव कथा । त्वमेव स बाल । न पर ।

मुरारिः—कथं नासत्यम् ? । यद्यहं स वालस्तर्हि कथं नाहं तां नदीं स्मरामि ? ।

नीला—त्वं कथं स्मरिष्यसि ? । सुतरामल्पवयास्तदानीं त्वमभवः ।

मुरारिः—आः किमपि कथयित्वा मां वञ्चयसि ? । तिष्ठ मात्रे निवेद्य त्वां ताडयेयम् ।

नीला—निवेदय । समीप एवैषा तिष्ठति । अथवा त्वमेव ताडय । अतीव प्रीणाति मे ताडनं ते ?

एवं भाषमाणाया नीलाया कथामनसितां विज्ञाय वस्त्वन्तराकृष्टचेता मुरारिस्तालिका वादयन् क्वचिदयात् । कुसुमपतगानुकारिणी वृत्तिर्बालानाम् । कुसुममभितो भ्रमन्तमालोक्य पतगं तदेकमनसं तं प्रेक्षको मन्यते । परं क्षणेनैव कर्बुरां पक्षपालीं भ्रामयित्वा स्थानान्तरगतं तमालोक्य तदेकनिष्ठतास्वरूपं वेत्ति मानवः ।

गते मुरारौ भवानी नीलामवादीत्—

" किमिति मुग्धे, मुरारिकथाकथन एवाद्य पक्षपात्यभवत्ते मनः ? । अपि कथितासीत् सा त्वया कर्हिचित् तस्य पूर्वम् ? "

" न कदापि । अहमपि न जाने कथमेषैव कथाऽद्य मे मतौ सजातेति । कदाचिदेव स्यात् । पुनः पुनेरेति संप्रति रुद्रभटो भवनं ते । तेन मुरारेः कृते सुतरां मे पर्याकुलं मनः । अतस्तद्वृत्तैव कथा मे मतौ समुत्पन्ना " इति ।

" सत्यमेव मुग्धाऽसि । कोऽस्ति सबन्धो मुरारिरुद्रभटयोः ? "

" कुदृष्टिसबन्धः । केचिन्नराधमा एतादृशीमेव कुदृष्टिं धारयन्ति यया न सह्यते कस्यापि दर्शनं शोभनस्य । तेषां दृष्टिपथमुपगतः पादपो ज्वलति, पशुः पञ्चतां प्रयाति, पात्रं भनक्ति, अन्नं गरलीभवति, एवं

मह्यम्" इति । एवं मुरारिणा बलान्मौनं त्याजिता साऽब्रवीत्—"वत्स, नाहं कुपिता ते । किं त्वयाऽपराद्धं मे येन ते कुप्येयम् ?"।

"यदि न मयि कोपस्तर्हि कस्मिन्नप्यन्यस्मिन् स्यात् । अपि सत्यमेतत् ? । कथय तत् किं केनापराद्धं त इति"।

"किं ते कथनेन ? । गच्छ रमस्व बहिर्द्वारे । अद्य बाधते मां शिरोवेदनेत्यस्म्यहमुपविष्टैवम् । नान्यत् कारणं किंचित् । त्वं बहिर्गत्वा पश्य किं तत्र मनोहरं वर्तत इति । यदि किंचिन्मनोहरं स्यात् तदागत्य निवेदय मे"।

"एवम् । परं नाहं बहिश्चिरायिष्ये । प्रागागमनान्मे भाव्यं त्वया नीरुजया । दृष्ट्वा दर्शनीयं निवृत्तस्त्वहं न त्वां मोक्ष्यामि"।

बहिर्गते मुरारौ चिन्ताव्यग्रमानसा सैकान्तिन्येव वेश्मन्युपविष्टाऽऽसीत् । पूर्वस्मिन्नेव हि दिने तस्याः क्षतक्षारक्षेपायमाणोऽसौ व्यतिकरोऽवर्तत । भूतिचर्चिताङ्गो रुद्राक्षमालालंकृतकण्ठनालो जटाधरः शाक्तपथानुयायी कोऽपि तापसो भिक्षार्थमुपागत इत्यालोक्य भिक्षादानाय सा स्वयमेवाग्रतोऽयासीत् । तां च समुपस्थितां वीक्ष्य स तन्मुखदत्तदृष्टिस्तस्या ललाटलेखाक्षराणि वाचयन्निवाभिनयंस्तस्थौ । "गृह्यतां भिक्षा" इति तया भाषिते द्राग्दूरीकृतकन्यो बभाषे—"मातः, कथं त्वया समर्पितां स्वीकरोमि भिक्षां परित्यजामि वा । यया सा पुण्या तथाऽपुण्यापि" इति ।

"भगवन्, किमेवमुच्यते ?" इति पृष्टे तया सोऽब्रवीत्—"भूयोऽयमर्थो मया चिन्तनीयः । निशायां त्रिलोकितधर्मपुस्तको विचार्यास्मिन्नेवावसरे श्वोऽवागमिष्यामि भवतीं च कथयिष्यामि किं मयैवमुच्यत इति । अथ पुनरगृहीतभिक्षेणैव मया निवर्तितव्यमिति मां भवती क्षन्तुमर्हति"। इति भाषमाण एव स झटिति निर्जगाम ।

"आगमिष्यामि श्वः" इत्याभाष्य गतः स तापसोऽद्याऽऽगमिष्यतीति साऽद्य तमेव ध्यायन्ती प्रतिपालनपराऽवर्तत ।

अत्रान्तरे मनागिव समुपजातभीर्मुरारिर्निवृत्य प्रेम्णा करगृहीतभवानीकण्ठो मन्दस्वरं बभाषे—"मातः, पश्य दर्शनीयं किमपि प्राप्तं बहिः" ।

"किमस्ति दर्शनीयम् । द्रुतनिवर्तनाय किमपि मनसि कृत्वा भाषसे । किमन्यत् । वेद्म्यहं ते शाठ्यम् । गच्छ भूयो रमस्व बहिरेव । गम्यताम्" ।

"नैव मातः । सत्यमेव प्राप्तं बहिर्द्रष्टव्यम् । अस्त्येको मुनिर्दूरदेशो लम्बकूर्चः । अनेका धारयति स रुद्राक्षमाला वक्षसि । मालाविक्रयिणमेव तं मत्वाऽहमप्राक्षम्—"अपि दास्यसि मे मालामेकां विक्रयेण ?। तदा स प्रत्यभणत्—"आः सुखं याच्यते माला बालेन । प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा मे माला एताः । प्राणा मूल्यमेतासाम् । अपि वितरिष्यसि मयि प्राणान् यदि मालामेकां दास्यामि ?" इति । अहमवदम्—तिष्ठ क्षणं, मातरं पृष्ट्वाऽऽगमिष्यामि । परमतिष्ठन्नेव स मामनुसरन् गृहं प्रविष्टः । अतस्तन्निवेदयितुमेव ते द्रुतमागतोऽहम् । पश्य पश्य प्राप्त एव स तापसः ।

अनवसितवचन एव मुरारौ दीर्घकूर्चः कोऽपि तापसः प्रविश्य परिचितभवनमार्ग इव निःसंदेहो भवान्युपवेशनस्थलं प्रति चलितः । तमेव प्रतिपालयन्ती भवान्यपि तमुपागतमालोक्य प्रकटितनम्रभावा सादरं प्रणम्य बद्धाञ्जलिरवादीत्—"एहि भगवन् । त्वन्मार्गदत्तदृष्टिरेवासमुपविष्टाऽहम्" ।

तापसोऽवदत्—अपि सत्यमेतत् ? । विश्वसिति तर्हि मे वचसि भवती ? ।

भवानी—किमिति न विश्वसिमि । कथमलीकैर्वचोभिराश्वासयिष्यति मा भगवान् । अपि च भिक्षामगृहीत्वा गतेनागन्तव्य पुनर्मुनिवरेणेत्यासीन्मनसि मे । न स्थास्यत्यपूरितमन्मनोरथो भगवानित्येवाभवच्चिन्तित चेतसा मे । परोपकारनिरता भवादृशा. साधव. कथमपूरितभक्तमनोरथा भवेयु. ? ।

" भवानि, स्वसुकृतैरेव सफलीभवन्ति मनोरथा जनानाम् । केवलमीश्वरोऽस्मादृश कमपि निमित्तीकृत्य भाविनोऽर्थान् भापयति " ।

" प्रभवन्ति भवादृशा महात्मान कथयितुमर्थान् भाविन इत्येव तत्कृते पक्षपाति मनो मानवानाम् " ।

" सत्यमेतद्, भवानि, भाषित ते । किन्तु विदितमाव्यर्थानामपि जनाना न सर्वदा भवति तत्करणे प्रवृत्ति । ज्ञातमोक्षमार्गा अपि कियन्तः सन्ति समुत्सुका मोक्षाय । अपरस्मिन् नद्या रोधसि वसन्त्येव ते कर्मचण्डाला बौद्धा विहारे निर्विचारा । तत्रैके सद्गुरूनन्ये च सच्छिष्यानात्मान कथयन्ति । सर्वे चेतरान् कुपथे स्थापयन्ति । सुकृतात् स्वर्गो धर्म्याच्च कर्मणो जायते पूर्तिर्मनोरथानामिति ज्ञायत एव सर्वै । तथा च सुकृतदुष्कृतपरिच्छेदेऽपि नाप्रगल्भा मतिस्तेषाम् । तथापि विना प्रसादादीश्वरस्य न सत्पथानुसरणसमुद्यता सपद्यते मतिर्जनानाम् । सर्वेषा ललाटे लिखिता वर्तन्त एवार्था भाविन । ताश्च केचिद् मादृशा. प्रसादाद् भगवतो वाचयितुमपि जानन्ति । पर तस्य स्फुटीकरण प्रायो निष्फलीभवति । अतो ज्ञातोऽपि न प्रकटयितव्यो भाव्यर्थोऽन्येषामित्येव सम्प्रति ध्यायति मनो मे । को नु ज्ञाता निवप्स्यति बीजमश्मचये । अतीन्द्रियज्ञानिनामस्मादृशाना ज्ञान यत्र कुत्राप्युपयुज्य प्रमादात् श्रोतुः किमर्थं तद्धीनता नेयम् ? । "

" भवन्तु जना· प्रमादिनोऽप्रमादिनो वा । मा मा तथाविधामाकलयतु भगवान् । कथनीयमेव भगवता स्वीय हृद्गत मे । मत्कथन-

समुचितेनाप्यत्रभवता जिह्वामागता अपि बलान्निरुद्धा इमे विचाराः । नार्ह तथा कर्तुमर्हति भगवान्" ।

"भवानि, सत्यमन्यमनोज्ञाननिपुणा ते प्रज्ञा । परं किं ते मद्विचारज्ञानेन ?" ।

"परीक्षतां तावन्मां महाराज ! यद्यनर्हा स्यां भवतो विश्वासस्य तत्र भूयो भवन्तं प्रार्थयिष्ये । प्रसीदतु भगवान् वक्तुमेतद्—किमर्थं न स्वीकृता भगवता इयं मया प्रदत्ता भिक्षेति । तेन च मरणयातनाऽनुभूता मे मनसा । किमेतावन्ति मे पातकानि यत् पाणिस्पर्शनान्मम भिक्षान्नस्तुनाऽपि भाव्यं दूषितेन ?" ।

"भवानि, त्वां पापां मन्यमानस्य जनस्य शतधा दीर्येत हृदयम् । परमनुल्लङ्घनीया आश्रमनियमा अस्मदीयाः । अपुत्रिणीप्रदत्ता न भिक्षा स्वीकरणीयाऽस्माभिः । सुतरां बाधन्तेऽस्मानरक्षिता आश्रमधर्माः । अरक्षिताश्रमनियमा हि मुनयो न भवन्ति शक्ता उपकर्तुमपकर्तुं वा भक्ता भक्तान् । यथाऽस्माभिर्नाङ्गीकरणीया भिक्षा पुत्रहीनायास्तथा तद्धेतुरपि तस्या न कथनीयः । अदया नियमा आश्रमिणामस्माकमितानामिति वयमगतिकास्त्वद्दुःखहरणे" ।

अपुत्रतादोषदूषितामात्मानं विज्ञायासह्यदुःखावेगा सा सहसा भूमौ निपत्योदगिरत्—"हा हा सत्यमहं पुत्रहीना । अवितथा वाग् भगवतः । परं काऽत्र मे प्रतिपत्तिः ? । पञ्च पुत्रान् प्रसूयापि भाव्यं मयाऽन्ततोऽपुत्रयैवेति मे नियतिरिति किं प्रतिविधानम् ?" ।

"भवानि, अलं दुःखेन । कोऽत्र स्वाधीनोपायो जन्तुर्नियतिविषये । धर्म एव केवलं कदाचित् प्रभवति नियतिमपि प्रतिकूलामन्यथाकर्तुम् । परमतीव निष्ठुरः स न सहतेऽल्पमप्याचारपरिस्खलितम् । असमर्थाश्च जनास्तत्र कार्त्स्न्येन विना दोषमाचरितुं धर्मविधिम् ।

तेनानुकूलनियतीनपि मानवान् नानुगृह्णाति धर्म. किं पुन प्रतिकूल-नियतीन् ? । "

" अशक्यक्रियाणि न कृतानि मानवै. कर्माणीति यदि कुप्येद्धर्मस्तत्र जाने को गुणस्तेन धर्मेण जनानामिति । तथैव यदि नियतिमात्रैकनियन्त्रितानि शुभाशुभानि फलानि न धर्माधर्मनिबन्धनानि तदफलमेव धर्मार्थमात्मन पीडन जन्तूनाम् । पूर्वकृतादसुकृतात् प्राप्त यदि न परिहरति दु ख धर्मस्तर्हि किं तेन धर्मेण ? । "

" मैव वादीर्भगिनि । नास्त्यन्य समर्थतरो धर्मान्मनोरथपूर्तये जनानाम् । केवल नासौ क्षमते वञ्चन जनकृतम् । बहवो हि धर्माचार-विडम्बनेनात्मानमेव वञ्चयन्ति । अन्यादृश धर्मफल त्वादृशीनाम् । अदत्तवञ्चनावकाश लक्ष्यते ते हृदयम् । विरला एव धर्मनिरता अचल-निश्चया योषित । एतादृशीरेव वाञ्छति वनिता धर्म । भवतु । ब्रूहि, सफलीकर्तुं ते जन्म किं भवत्यै निवेदनीय धर्मेण " इति ।

" मा पुत्रवतीं कर्तुं मम च पुत्र दीर्घायुष विधातुमावश्यका ये सन्ति व्रतदानयज्ञनियमधर्मादय आचारास्ते मह्यमुपदेष्टव्या " ।

" अस्ति साधन धर्मे ते मनोरथपूर्ते । पर निवार्य तत्काठिन्य न त्वया तत् स्थापनीय मनस्यात्मन इत्येव मन्यते मे मन । न यस्य कस्यापि कृते यत् किमप्याचरणीयम् । किं हीयते ते यदि न स्वीकृता भिक्षा त्वद्वस्तात् भिक्षुणा मादृशेन ? । किमर्थं त्वयाऽऽत्मा तत्कृते खेद-यितव्य । न केवल भिक्षादानमेवैक पन्था धर्माचारस्य । अन्येऽ-प्यनेके सन्ति मार्गा धर्मकथिता· । यस्य कस्याप्यनुसरण कल्पेत श्रेयसे ते । तत्तथैव क्रियताम् । साधयाम्यहम् " ।

इत्युक्त्वा द्वाराभिमुख प्रातिष्ठत स जटाधर । तदालोक्य च भवान्यपि समुत्थाय दृढगृहीततच्चरणयुगला साश्रुगद्गद जगाद—" मैव,

महाराज। नाहं मोक्ष्यामि चरणावेतौ। पुत्रलाभसौख्यद्वारं यद् भगवता मे दूराद् दर्शितं तत्र प्रवेशयितुमपि मां भगवानेव प्रभवति। तन्महाराज, प्रसीदतु भगवान् मे निवेदयितुं तद् धर्मसाधनं यन्मां पुत्रवतीं विदध्यात्। अघटनीयमप्यहं तद् घटयिष्यामि"।

"अपि घटयिष्यसि त्वम्। कथमस्य याथार्थ्यं मया विश्वसनीयम्?"।

"सशपथमहं प्रतिजानामि समक्षं भगवतः"।

तापसो विहस्याब्रवीत्—"अलमत्र विषये संभ्रमेण। अनुतापफलो भवेदिह सभ्रमः। एतदहं त्वां पृच्छामि ब्रूहि—अपि स्निह्यति ते हृदयं रूपवति तस्मिन् बाले यस्ते पुरोऽभूदुपविष्टः?"।

"अथ किं, महाराज। यद्यपि स नोदरान्मे निर्गतस्तथाप्यौरस इवास्मिन् स्निह्यति मे मनः। सोऽपि च मातरीव मयि स्निह्यति। न स्मरति स जन्मदात्रीमात्मीयाम्। अतोऽहं तस्य माता स च मे सुत इति विचारो द्वैतहीनः"।

"त्वदुदरादनिर्गतोऽयं बालः कथं ते हस्तमुपगतः?"।

"आसीदेकदा महापूरप्लावितं भैरवपुरम्। प्रवाहे पतिता अनेके तदा बालवृद्धाः पञ्चतां याताः। अयमपि च सह स्रोतसा वहन् केनचिद् धीवरेणासाद्य स्वगृहं नीतः। प्रोत्कटबाललोभया मया धनं वितीर्य सखीहस्तेन क्रीतः। न काप्यद्य यावत् स्फुटीकृतोऽस्य व्यतिकरः"।

"अपि नाद्य यावत् केनाप्येन याचिता भवती?"।

"न केनापि। आत्मन एवायं बाल इति यदि केनचित् ज्ञातं स्यात् ततो याचितः स्यात्"।

"भवतु। अयमिदानीं सर्वथा त्वदीय एव। केवलमयं न निर्गत उदराद् भवत्या एतावदेवात्र परिहीनम्"।

" परमेतावतैव, महाराज, व्यर्थीकृतं जीवितं मे । अक्षमाऽहं यथाविधि धर्माचारानथाचरितुम् । पुत्रहीनां मां विज्ञाय भवादृशः साधुरपि न स्वीकरोति भिक्षां मदर्पिताम् । यदि भवादृशा ज्ञानिनोऽप्यपुत्रतामेवं विद्विषन्ति तत् किमिव मादृशी मोहान्धाऽज्ञदृष्टिर्मन्येत ? । यथार्थपुत्रतां नेतुं मुरारिं पाटितोदरापि भवेयं यदि तथा स मे भूय उदरान्निर्गच्छेत् । परं कथं तद् घटेत ! । औरसादपि सुतात् प्रेयान् मे मुरारिः । तथापि न तदौरससुतस्पृहां मे शमयति । जातमृतान्यपत्यान्यजातान्येव जानन्त्यङ्गनाः । भवन्तु नार्यो मुग्धा मूढा वा । नेश्वरोऽपिपुत्रस्पृहां तासामन्यथाकर्तुं प्रभवेत् । पुरः स्थितेश्वरो यदि मोक्षदानोद्यतः स्यात् तर्हि वयं वदेम—भगवन् , पुत्रो जायतां नः । पूर्वं पुत्राननं वीक्षेमहि पश्चान्मोक्षं विन्देमहि । पुत्रसुखमेव मोक्षः स्त्रीणां, महाराज " ।

" साधु, भवानि, साधु । पुत्रप्रेमदीपिकेवासि त्वं मूर्ता, दीपिता । न वयं नरा अक्षमा धारयितुं प्रेमाणम् । परं महाकाशवदतिमहदन्तरं नरनार्योः पुत्रप्रम्णोः । एवं स्थितेऽपि चतुरा भवतीति कथयामि सहरतु पुत्रसंवर्धनस्पृहामात्मीयामिति " ।

" किमिति ? " ।

" यतस्तत्कृते न तत्साधनं त्वमुपयोक्ष्यसि यदहमुपदेक्ष्यामि " ।

" कथयतु महाराजः । न भगवदुपदेशमहं विफलयिष्यामि " ।

" भवानि, न मे मदुपदेशवैफल्यदुःखं पीडयति । परमनुपयुक्तसाधना भवती निरवसाने नैराश्यदुःखे पतिष्यतीति मे चेतो बिभेति कथनात् " ।

" मैवं महाराज । कथयितव्यमेव तत्साधनं मे । एषाऽहं चरणयोर्भवतो मूर्धानं स्थापयामि " ।

"भवतु। यदि कृतनिश्चया भवती तद् श्रूयतां कथयामि। ज्ञायत एव त्वया यद् विश्वस्मिन् दानमूलं ग्रहणं सर्वत्र। सर्वेषां जननी-पदे वर्तमानेयं भूतधात्री भूमिरपि विना निकिरणाद् बीजानां न वितरति धान्यं जनेभ्यः। विना बीजबलिदानं तृणाङ्कुरा अपि न प्ररोहन्ति। न तुष्यन्ति देवता विना यज्ञादिति तु त्वया स्यादेव श्रुतपूर्वम्"।

"एवं महाराज, । श्रुतपूर्वमेतन्मया। कथयतु भगवान् को यज्ञो मयाऽनुष्ठेयतां प्रीणनाय देवतानामिति"।

एवं भाषमाणयोरेतयोर्वाक्यार्थमजानन्नपि श्रवणपरो मुरारिर्दीर्घ-कूर्चस्य मुनेः समक्षं सहसैव मातरं विहाय गन्तुमधृष्णुवंस्तूष्णीं स्थितोऽभूत्। बालभावाचिरं विना वाचं स्थातुमशक्नुवन्नेतावता च काले-नोत्पन्नवाक्यधृतिरभाणीत्—'मुने, अतीव बाधते शिरोवेदनाऽद्य मातरं मे। तदुपदिशतु भगवानौषधं किंचित्' इति।

मुरारेरेतद् भाषणं निमित्तीकृत्येव स भूयस्तामवादीत्—"हन्त भवानि, अलमेष बालस्ते परिहाराय दुःखानाम्। तदर्थमेवैष ते सन्नि-धिमुपानीतः परमेश्वरेण। तव पुत्रैर्मर्तव्यमनेन च पितृभ्यां वियुज्य तव हस्ते पतितव्यमिति किमपि सहेतुकमेव लीलायितमीश्वरस्येति मन्ये"।

"कथमिव?। विस्पष्टं ब्रवीतु भगवान्।" अथ समासादित-दिव्यस्फूर्तिमिवात्मानं दर्शयन् स तापसः ऊर्ध्वदृष्टिर्निमीलितनयनो हस्तं हस्तेन घट्टयन् मनागिव तारस्वरेण शनैरवादीत्—"किं मया कथनीयमेव?। भवानि, श्रूयतां सावधानम्। दीर्घायुषः पुत्रान् जनयितुं नरयज्ञेन संतर्पणमावश्यकं ते। शाक्तस्ते पिता शाक्तस्ते पतिरपि। अतः शाक्तधर्मानुसरणमेव ते यथार्थं धर्माचरणम्। अतो विना प्रदाना-न्नरबलेर्नान्यद्दानं त्वत्कृतं स्वीकरिष्यति भगवती कालिका। न नाना नरयज्ञं भगवती तोषमेष्यति नापि भवती दीर्घायुषः पुत्रान् जनयिष्यति" इति।

कामं वदतु भवती मृदुहृदया योषित इति । परं तथात्वे न ताः साहसिन्य इति जनैर्भाषिताः स्युः । पुत्रहीनतां धारयितुमिच्छन्त्या अपि भवत्या नाधुना तच्छक्यम् । अङ्कुरितस्पृहां भवतीं वीक्ष्य देवताभिरेव तत् कार्यमनुष्ठातुमारब्धम् । अनिच्छन्त्यपि त्वमधुना नरयज्ञं करिष्यासि मुरारिं च होष्यसि । एतदेव मे भविष्यज्ञानमेष एव च ते देव्या आदेशः" ।

एवं विद्युदाघातवत् परुषमभिधाय स तापसः सहसैव भवनान्निरगमत् । भवानी मुरारिमङ्के निधाय मुहुश्चुम्बन्ती बाष्पबिन्दुभिरात्मनस्तस्य च कपोलौ क्षालयन्ती जगाद—"किं पुत्रहेतोर्नरयज्ञो मुरारेश्च हवनम् ? । किमपर्याप्तो मे ग्रन्थिरानन्दस्य ? । वत्स मुरारे, कुतोऽद्य तेन मुनिना सह भाषितुमुद्यताऽहम् ?" ।

भवान्याननसंसक्तमुखो मुरारिरवादीत्—"किमेतत् क्रियते मातः । अहमत्रैव तवाङ्के वर्ते त्वं च कमाह्वयसि ?" ।

"वत्से, कमहमधुना समाह्वयेयं कश्च मां प्रतिभाषेत । कोऽत्र भुवि जीवति तथाविधो यो मे दुःखवारणाय सत्वरमायास्यति । भग्नं मे शिरो मुरारे" ।

"किं नाद्यापि नष्टा ते शिरोवेदना ? । तिष्ठ, अहमेव मम पाणिना मर्दयामि ते शीर्षं येन वेदना नश्येत" ।

"मा मा मर्दय मे मूर्धानं मुरारे । हस्तौ ते स्यातां सवेदनौ । नातःपरं कदाचिदपि मे मूर्धा नष्टवेदनो भविष्यति । भग्नो मे मूर्धा मुरारे" । एवं ब्रुवाणा सा पाणिना मस्तकं ताडयन्ती प्रोच्चैरोदितुमारेभे । अथ तत्प्रतिकारमजानन् किंकर्तव्यमूढो मुरारिरुवाच—"रुद्राक्षमालाधारिणा तेन मुनिना संप्रत्येव दत्तं ते शीर्षवेदनापहमौषधम् । तत् किं तदेव न स्वीकरोषि ?" ।

एतदाकर्ण्य तु दु खावेगमात्मनो धारयितुमक्षमा सा विलपन्त्येवावादीत्—"हा धिक्, कियन्माधुर्यं निजसत्यस्याज्ञाने भाषणे च । भगवन्, किमित्यहमप्येनेमेवाज्ञानिनी न कृता । तापसभाषितेऽक्षरमात्रमप्यनेन नाज्ञायत । यथाऽनेन तथा यदि मयाऽप्यज्ञात स्यात् तत सुतरा शोभन स्यात् । किमुक्त गच्छता तेन ? 'एतदेव मे भविष्यज्ज्ञानम्' इति । यातु काम निष्फलता भविष्यज्ञानमेतस्य । न मयि सप्रत्ययशतोऽपि जागर्ति स्पृहा पुत्रसुखस्य । कात्स्न्येनाधुना सा तिरोभूता । मम मुरारेरेवामृत्युलाभस्तोपाय । यदि तत्कृते परमार्थत एव पर्याप्त मातृप्रेम्णा मे हृदय ततस्तेन सत्येन स्वीकरिष्यन्ति मदर्पिता भिक्षा साधव । तद् भविष्यमुद्रिरतस्तस्य कुमते सहस्रधा दीर्यता जिह्वया"।

एव भाषमाणा सान्तत किमपि चेतसि कुर्वाणा भियमिवोपगता जगाद—"पर देवताज्ञेयेति भाषित तेन । उल्लङ्घितदेवताज्ञया कथ मया देवताक्षोभो जनयितव्य ? । देव्यैव भाषित तत् तापसमुखेन । काऽत्र प्रतिपत्ति ?"।

इत्युक्त्वा भवान्या भूयो मुरारिमश्लिष्याभाष्यत—"अपि त्व मामकीन एव मुरारे"। अविदितवाक्यार्थ समुत्पन्नकोपो मुरारि प्रेम्णा भवान्या मुखे चपेटा दत्वाऽवदत्—"किमेन मामेवैव पृच्छसि त्वम् ? । नेच्छाम्यहमेवविधा मुग्धा मातर रोक्षनपराम् ?"।

"अवितथा ते वाक् मुरारे । सदा क्रीडापरस्य सानदप्रकृते स्निग्धवृत्तेर्भवादृशस्य मातृपदे स्थातुमनुचितैव मादृशी मूढा रोदनपरा निर्घृणा योषित् । सत्यमेवाह विलापिनी । पर नावसानमामृत्योरेष्यति मे विलापोऽयम् । न नाशो मे मौर्ख्यस्यायुषि । मुरारे, मामकीनस्त्व सूनु । तत् किं ममैवोदरान्न निर्गतोऽसि ? । पापाऽधमैषा योषित् । किमर्थमस्या उदर प्रविश्यात्मा दूषणीय इति विचार्य किमन्यस्मात् त्वमुदराभिर्गत ?"।

'उदरान्निर्गमनं' इत्यस्यार्थं कथं जानीयाद् बालो मुरारिः? उदरवेदना बाधते मातरमिति सायोदरमुद्दिश्य भाषते किमपीत्येव मत्वा स उवाच—"किं शिरोवेदनास्थानेऽधुना जठरवेदना बाधते त्वाम्?"। इत्युक्त्वा भवान्या जठरमर्दनाय मुरारिरग्रतोऽभवत् ।

परं तं किमपि प्रत्युत्तरं कर्तुमक्षमा भवान्यसत्यदुःखावेगविवशा। चेतनामत्याक्षीत् ।

—इति नवमः परिच्छेदः ।—

—दशमः परिच्छेदः—

हत्वा दुष्टान् सुखयितुमिह प्राप्त आसीत् सतो यो
हन्तुं रात्रिंदिवमपि च यं येतिरेऽज्ञाश्चिराय ।
कैश्चिद्दुष्टैः क्वचिदपि सुखं प्रापितः पोषितोऽन्यैः
सोऽयं सूनुर्नसति निगितः श्रेयसे क्वापि लीनः ॥१॥

आसीद् यामस्तृतीयो यामिन्या । अग्निवर्णचन्द्रशालाया स्वापगृहे कोणेकभागे प्रोज्ज्वलमज्ज्वल्ददीप । पिहिताखिलवातायनेऽपिहितप्रवेशद्वारेऽस्मिन् निभागे दूरतो दीपात् अश्लिष्य भित्तिं वर्तमाने महति पर्यङ्के सह मुरारिणा स्वालिम्प्सया भवानी निपतिताऽभूत् । कथमप्यप्राप्तनिद्रा साऽद्य मुरारिशरीराहितकरा कदाचित् किमप्युत्प्रेक्ष्य भीतेव, कदाचिद्दितानाहितविलोचना किमपि ध्यायन्तीव, कदाचिदन्यतो विहितवदना विमुच्य कतिचिद् बाष्पबिन्दून् कथंचिदात्मान सस्थापयन्ती, भूयश्च मुरारिशरीरदत्तदृष्टिस्त स्वोदरे प्रवेशयन्ती तस्थौ ।

भवानीचरणान्तिकमध्यासितासना नीला यथानियमा माङ्काहिततच्चरणमर्दनपरा कथा काश्चित् कथयन्त्यवर्तत । परमन्यमनस्का भवान्येव नीलाकथासु हुंकारमात्रेणाप्यादरवती न बभूव ।

नीलयाऽप्यद्य स्वस्थचित्तया नाभावि । उभे अपि ते स्वस्वविचारव्यापृतमानसे अवर्तेताम् । सखीसल्लापसुखममानदमनुदिनमनुभूयमान नाद्य ते लब्धु प्राभवेताम् । विदितान्योन्यौदासी-यथोरप्येतयोर्न कापि परा तत्कारण प्रष्टुमुदसहत । उभेअप्यविदितान्यहृद्गततामभ्यनयताम् ।

अथ भवानी नीलामप्राक्षीत्—"नीले, कियदतिक्रान्तं रजन्याः ?" ।

नीला—कियदवशिष्टं पृच्छ ।

भवानी—अप्राप्तनिद्राऽहमद्य ।

विदितभवान्यनिद्रानिदानयापि नीलयाऽवाचि—"कथमद्य सहसैव हतनिद्रा भवती ?" ।

भवानी—देवी विजानाति ।

नीला—किं प्रागागमनान्मे रोदनपरोऽभून्मुरारिः ? ।

भ०-नहि नहि । समाश्लिष्टमत्कण्ठोऽद्य स यथानित्यं सेवते स्वापं सघुर्घुरम् । परं —

नीला—परं किम् ? ।

भ०—परमस्य घुर्घुरध्वनिरेवाद्य मामततिरां भेषयति ।

नीला—यदि नित्यमेव स्वपन्नयं घर्घरायते तत् किमित्यद्यैव भवती प्राप्तभीः ? ।

भवानी—देवी तद् विजानाति । किमहं कथयामि ? ।

एवमाभाषमाणा भवानी रोदितुमारेभे । रोदनादेव समासादितप्रत्युत्तरा नीला तदाश्वासनचिकीर्षयाऽभाणीत्—"कदाचिज्जायत एव कोऽपि व्यतिकर एतादृशः । अहमेव मूढा या त्वामेवं प्रत्युत्तरकर्मणि योजयामि । किमिव त्वया मे कथनीयम् ? । अपसारय संप्रति हृदयाद् विचारणखिदान् । यतस्व निमीलितनयना स्वापलाभाय यावदहं ते चरणसंमर्दनपरा भवेयम् । न कोऽपि प्रतिबध्नीयात् ते स्वापं यावदिह मे वासः । न बाधते कर्हिचिन्मामस्वापः । तव मुरारेश्च मुखमवलोकयन्त्याश्च मे नान्यदावश्यकं साधनं क्षपणाय कालस्य । उज्ज्वलं ज्वलन्तमेनं दीपमंशतो लघुतां नयामि येन ते नयनयुगं तत्प्रभापीडितं न स्यात् । अपि स्पृहा ते जलार्द्र-

पट्टिकाया शिरोनिहितायाम् * । यदि मुरारिर्घुर्घुरघ्नानिपीडिता भवती तत् समर्पय त हस्ते मदीये येन बहिरेव त नयेयमय स्वापाय ”।

पर नाशतोऽप्यरोचतैतत्करण भवान्ये । सोवाच—“नाहमशतोऽप्येन समीपतो मे चालयेयम् । परैष मामधिकतरमाश्लिष्यति । कृतविवर्तनोऽयमधुना विरतो घुर्घुरीकरणात् । तन्मन्येऽहमधुना भवेय प्राप्तनिद्रा लीलया । त्वमपि याहि स्वापाय यदि स्पृहयसि । ”

इति वदन्तीमेव भवानींनिद्रा निमीलितनयनामकार्षीत । पर नात्याक्षीन्नीला स्थानमात्मीयम् । अन्यैरेव विचारैरासीत् समाक्रान्त हृदयमेतस्याः ।

‘ कुक्षिस्थापितमुरारितया भवानी वर्तते स्तोक लब्धनिद्रा । परमह कथ स्या लब्धनिद्रा । भवत्वसौ गाढनिद्रासुखनिमग्ना प्रसादादीश्वरस्य । अद्यतनोऽय निशासमय एव समुचित कालो मे कार्यस्य । आवश्यकमेतत् परीक्षण कचित् कालमनसरस्य । अदत्तसमीहितावसरा यद्यद्यतनी निशा नाशमेष्यति तन्मुरारेरायुरपि श्वोऽन्त प्रयास्यति । नाह क्षमा निरोद्ध नाश निशाया पर नाशक्य मे प्रयतन परिरक्षणाय जीवितस्य मुरारेर्यदि भगवत प्रसादादेवमेव भवानी निद्रानिमीलितनयना वर्तेत । भवतु मे यत्न सफलो निष्फलो वा । हन्त मुरारेराश्लेषसुख सेवते सप्रति भाग्याद् भवानी । परमनतदु खनिमग्ना स्यादियमद्य । अस्या हरितवसनावगुण्ठितोऽसौ बालो हरितपल्लवविकसितजपाकुसुममिव विभाति नयनहर । पर को नु विकसित कुसुम लतायामेव चिर स्थापयितुमीहते । मयेव त्वयाऽपि यदि मुनिवृत्त निह्नुतमभविष्यत् ततो मुरारेरापत् कचित् काल दूरतोऽगमिष्यत् । पर मुग्धया त्वया तत्सर्व निवेदितमविवर्णाय । तदानीमेव परिसमाप्तमायुषा मुरारे । रक्ष्यते त्वयेद कुसुममद्य नयनहर पर न किमपि ते श्वो भविष्यति हस्तयो । श्व सध्याया भीषणाया त्वया

खण्डितमेन द्रक्ष्यसि मुरारिं ते। अथवा धर्ममूढा भवती कदाचित् स्वयमेवार्पयिष्यति बलिदानाय बालमेनम्। नाधुना मे विश्वसिति हृदय भवत्याम्। तन्मया भाव्यमेव सप्रति मत्कर्तव्यपरया ' इति।

अत्रान्तरे केनचिद् भाषमाणेव निद्रायामेव भवान्येव जजल्प—'मैव भूरकरुणो महाराज। नाहं कदाचिदपि ते न्यासीकरिष्यामि हस्तयोर्वत्समेनम्। अहमेव निदानं दुःखस्याखिलस्य। तदहमेव नेया हन्यता महाराजेन येन मे दुःखमन्तं यास्यति भवता च धर्मकार्यं पूर्णता गमिष्यति। मा तावत्, यदा प्राणा मे देहादपयास्यन्ति तदैव मुरारिर्मे भवतो हस्ते निपतिष्यति ' इति।

नीला चिन्तयामास—'सत्यमियं स्वप्ने बलिदानाय मुरारिमपहरन्त मुनिमीक्षते तेनैवेयमेव साश्रुगद्गदमुद्गिरति '।

अत्रान्तरे पुनरुत्स्वप्नायमाना भवानी प्रोवाच—' सप्रति दयार्द्रं हृदय मत्कृते महाराजस्य। मधुरमिम बालमुद्दिश्य संजातकरुणो महाराज '। एवमाभाष्य दीर्घं निःश्वस्य सा भूयो निद्रयाऽपाहियत।

नीला—अयि मुग्धे, नृशसा एते स्वप्न एव वर्त्से ते तथा दर्शयन्ति। अन्यदेवाचरिष्यन्त्येते ते समक्षम्। पर त्वमपि कथ तत् प्रतिकर्तुं शक्नुयाः '।

इति भाषमाणायामेव नीलाया पुनरप्युत्स्वप्नायमानया भवान्याऽवाचि—" मैव महाराज कोप कार्षीः। अस्मद्धितायैव भगवतेऽमुपदिष्टम्। अन्यथा किमन्यद् भवादृशस्तपस्वी काङ्क्षेत फल व्यतिकरादेवनिधात्। पर प्रसीदतु भगवान् कथयितु मे यदि बलिदानसमर्पितोऽस्य बालः पुनर्मे पुत्रता प्राप्य चिराय मामानन्दयिष्यति। यदि भगवानेव मामाश्वासयिष्यति तत् किमर्थमहं भर्तुः शासनमवधीरयेय, किमर्थं च देवतेच्छामुल्लङ्घयेयम् ' "।

श्रुतभवानीभाषणैव नीला झटिति समुत्थाय मनस्यकरोत्—" मदुक्तिरेव सत्यता सम्प्राप्ता । भगवन्, त्वदेकशरणमधुना जीवितमस्य कुमारस्य " ।

अत्रान्तरे स्वमसदृष्टतपोधनप्रणामायेव मुरारिशरीरं परित्यज्य प्राञ्जलिं भवानीमालोक्य नीलाऽङ्कसैवाकृष्य तस्याः समीपतो मुरारि-मकृतपदशब्दा द्वाराद् बहिर्निर्जगाम ।

न ज्ञायते किं मुरारिरपि स्वमासतपोधनदर्शनोऽभूत् तदानीम् । यतो भवानीसमीपतः समाकृष्य नीलया स्वस्कन्धे स्थाप्यमानः सोऽप्यु-त्स्वप्नायमान एवमुदगिरत्-" रे वीतराग, प्रयच्छसि मे रुद्राक्षान् भवदी-यान् ? । बहवो भूषयन्ति शरीरं ते । किं ब्रवीषि-" किं दास्यसि तत्कृते प्राणाना मन इति ? " निवेद्य मात्रे प्राणानपि ते प्रदास्यामि । परं देहि मे रुद्राक्षांस्त्वदीयान् " इति ।

नीला जगाद-" ज्ञातं मया कमधिकृत्य किं त्वयोच्यत इति । परमभिन्नं जीवितमावयो । कथमहमनुमन्येयान्यमपहारमेतस्य ? " ।

स्कन्धस्थापितमुरारिर्नीला नन्दाघोषगामिनं पन्थानमाश्रित्य सरभसं पदानि क्षिपन्ती सचचार । तरुणीभूताया तस्या निशाया न कोऽपि प्रायात् पथा मानवः । तथापि मुक्तनिद्रो मुरारिरेव कदाचिदा-भाषणपरो जायेत कार्यं चात्मनो वैफल्यं यास्यतीति सा चेतसि चिन्तापराऽवर्तत । परं न किमपि तथाविधमजायत भाग्यतः । उपधानी-कृतनीलास्कन्धो मुरारिर्गाढनिद्रासुखससेवनपर एवासीदानिशान्तम् ।

नन्दोटजमुपगता नीला शनैर्द्वारमाजघान । कोऽस्ति बहिरिति सपरुषाक्षरं नन्दयाऽनुयुक्तया नीलयाऽभाणि-" अहं नीलाऽस्मि । समु-द्घाटय द्राग् द्वारं प्रथमम् " । एतदाकर्ण्यैव नन्दा समुत्थाय पृथूकृत-

दीपज्योतिर्नीलामन्तरादाय पुनरपि पिहितद्वारयुगला स्वशयनमुद्दिश्य चचाल ।

नीलास्कन्धावलम्बिनो भारस्य वास्तवं रूपमजानाना नन्दाऽप्राक्षीत्—" मुग्धे, किं चौर्यपक्षपातिनाऽद्य जातं ते हृदयेन ?। मन्ये स्तेयलब्धं किमप्येतद् वर्तते वस्तुजातम् " ।

नीला— आम् । चौर्यमेवैतत् । विनाऽनुमोदनादाहरणं वस्तुनोऽन्यस्य भवति मोषणमेव । परमद्य मुषितोऽयं विषयः पराधीनोऽपि न परकीयः साकल्येन । ममत्वादहमप्यंशतोऽस्य स्वाम्यं धारयाम्येव । पश्यैतद् वस्तु मया मुषितमद्य । " इत्युक्त्वा दीपान्तिकोपविष्टया तया स्वाङ्के स्थापितस्य बालस्य मुखादवगुण्ठनं दूरीकृत्य स नन्दायै दर्शितः ।

बालमुखदर्शनान्नन्दा सुतरामुत्पन्नविस्मयाऽजायत ।

नीला—स्थविरे, अलमधुना परिहासेन । अहं तावन्मूढैव । तदेकीकृत्य सकलमप्यात्मनः पाटवं प्रदर्शय मे पन्थानमनुरूपम् ।

अतर्कितोपनतशङ्केव नन्दा जगाद—" अदृष्टपूर्वोऽप्येष बालो ज्ञायते मया संबन्धेन । अस्यां निशायां यदयं त्वया समानीतस्तन्मन्येऽस्य माता केनचिद् घातिता गृहं वा वैश्वानरेण कवलितमिति । "

नीला—इह समानीते मुरारौ तस्य मातरं मृतां गृहं वा दग्धमहं न गणयेयम् । श्रुतम एव त्वया यद् भवानी मे प्राणा बहिश्चरा इति । किन्त्वतः परमावाभ्यां भाव्यं सर्वदा परस्परवियुक्ताभ्यामितीप्यत ईश्वरेण । कथमहं स्यां स्पृहावती मरणे भवान्याः ?। परमागमिष्यता दुःखेन सत्यं सा भवेत् स्त्री भ्रान्तचित्ता । वरं मरणं न पुनर्भ्रान्तचित्ततेति न किं भवती मन्यते ? " ।

' परं कथय मे पूर्वं किं तद्व्यसनमागामि यदपहरिष्यति धियं भवान्याः ' इति नन्दया पृष्टा नीला—" ऊरीकृततपोधनवेषेण रुद्रभटेन

पुत्रप्राप्तये शाक्तधर्मोजीवनाय च वत्सं मुरारिं वलीकर्तुं कथमुपदिष्टा भवानी, तपोधनमुखेन देव्यैवादिश्यते बलिदानमिति कथमुत्पन्नविश्वासं भवान्या मुग्धहृदयं, वाराणसीनिवृत्तो भवानीपतिः कथं पूरयिष्यति बलिदानं, मुरारिस्नेहसमुत्सारणं देव्याज्ञासमुल्लङ्घनं वा कर्तुमक्षमतया किंकर्तव्यमूढा भवानी कथमुद्भ्रान्तचित्ता जायेत, किंबहुना भवान्यन्तिकान्मुरारेरपसारणमेवैकः कथमवशिष्टो मार्गः परिरक्षणेऽस्य प्राणानामिति सर्वं नन्दयाऽऽचचक्षे ।

रुद्रभट एव निदानमखिलस्यैतस्य व्यसनस्येति विज्ञाय पाणिना भालदेशं स्पृशन्ती नन्दा सतिरस्कारमुदगिरत्—"कचिदासायैनं रुद्रभटमुदरप्रवेशितखड्गैतं पञ्चतां नेतुमिच्छन्ती भवती किमित्यचाप्यपूरितमनोरथा तिष्ठति? । प्रागेव चेत् पूरितमनोरथाऽभविष्यद् भवती तन्नैतद् व्यसनमापतिष्यद् मुरारेः प्राणपरिरक्षणाध्वनि भवान्या भवत्या वा"।

नीला—न किं भवत्येव मां निवारितवती मारणाद् रुद्रभटस्य?। न स्वापराधहेतोः कोऽपि हन्तव्यो मानव इति न किमासीदुपदिष्टं त्वया मे? । त्वदुपदेशादेवाद्याप्यहमनिहतरुद्रभटा चरामि ।

नन्दा—सत्यमेवोपदिष्टं मया ते । विरता त्वं मारणात् तस्येति निर्व्यूढस्त्वया प्रथमो विभागः । परमधुना तस्य मारणेऽमारणे वा भवती प्रभवति । धर्मोद्धारमिषेण नगरेऽस्मिन् यथेच्छमन्यमनाचारमाचरन्तं रुद्रभटमहं नातितरामपराधिनं गणयेयम् । परं पूर्णीभूतान्यधुना पापानि रुद्रभटस्य । तथाप्यबला त्वं कथमेनं समुचितेन दण्डेन योजयितुं प्रभविष्यसीति भृशं शङ्काकुलं मे हृदयम् ।

नन्दाया आनने पाणिं समर्पयन्ती नीला प्रोवाच—"अलमेतेन भवत्यास्तत्त्ववादेन । रुद्रभटमारणान्मुरारेस्तारणमेवाधुना मे गुरुतरम् ।

निद्रितां विज्ञाय भवानीं तन्निकटतः समाकृष्यायं तावदत्र समानीतः । विनैतद् घोषगृहं कैनमन्यत्र नेष्यामि ? " ।

नन्दा—एतदेवोचितं त्वयाऽनुष्ठितं यदयमत्रैव पूर्वं समानीतः । परं कथमस्य शक्या स्यादत्र चिरं निह्नुतिः ? ।

नीला—तत्किमेनं समादाय ग्रामान्तरमाश्रयेय ? ।

नन्दा—सहैव मुरारिणा त्वां क्वापि निष्क्रान्तां विज्ञायाग्नि-वर्णस्तेऽन्वेषणाय प्रेषयिष्यति सर्वतो दूतान् शतशः । कथं त्वं सर्वेषां दृष्टिपथादात्मानं रक्षिष्यसि ? । परं यदि पुनस्त्वं भवानीभवन एव वर्तेथास्तर्हि बालान्वेषणं दुष्करं स्यात् । अविदितवृत्तान्तेव दर्शयन्ती त्वं तान् भ्रान्तचित्तान् विधातुं प्रभविष्यसि । रुद्रभटं चापकर्तुं त्वं विशृङ्खला चरिष्यसि ।

" परमेनं बालमत्रैव परिरक्षितुं सज्जा भवती ? " ।

" नहि । परमधुनैव समुत्पन्ना मे हृदये कल्पनैका । सा सत्यं सफला संपत्स्यते " ।

" का सा कल्पना ? " ।

" नयैनं बौद्धविहारवर्तिनमवलोकिताश्रमं समर्पय च चरणयो-र्भगवत्या अवलोकितायाः ? " ।

" एवं कृते किं भविष्यति ? "

" असंशयमस्य जीवितरक्षणं भविष्यति । तदाज्ञया सर्वे भिक्षवोऽस्य कृते सत्याग्रहसमुद्यता भविष्यन्ति । अपि च राजाश्रित-त्वाद् बौद्धानां राजबलमपि यास्यति सहायतां रक्षणेऽस्य " ।

तथा संमताऽभूदेषा कल्पना नीलाया यथा तालिकावादनपरा सा सानन्दमप्राक्षीत्—" कथय कदैवमनुतिष्ठेव ? " ।

"अधुनैव । मैकमपि क्षणमधुना विनाशय । एहि । स्थापय यथापूर्वं मुरारिमात्मनः स्कन्ददेशे । त्वया सहाहमायाम्यविहारद्वारम् । एतादृशे व्यतिकरे ससहायैव मान्यं भवत्या "।

"तदेहि" इत्युक्त्वा स्कन्धार्पितमुरारिर्नीला झटित्युत्तस्थौ । नन्दाऽप्युत्थिता सह नीलयोटजान्निर्गत्य निभृतमर्गलितद्वारा विहारपथमङ्गीकृत्य निःशब्दं प्रातिष्ठत ।

एकादशः परिच्छेदः ।

(गुरोर्बौद्धविहारनयनम्)

अहं सखी वा मम रक्षितुं न
क्षमा कुमारं सुकुमारमेतम् ।
अतो विहारे परिरक्षणीयो
मातर्मया त्वच्चरणार्पितोऽयम् ॥१॥

ऊर्ध्वं निशीथाद् वेणुवनविहारविभागे न कोऽपि पर्यभ्रमन्मार्गेण। नासीदेवात्र संभवो मोषणस्येति न केवलं नामवन्नत्र रक्षकाः परं दीपा अपि न प्राकाशन्त स्थलेषु प्रमुखेषु। तथापि क्वचिदुटजे कस्यचिद् भिक्षुकस्यानिर्वापितो बुद्धया स्थापितो वा मन्दमदीप्यत दीपः।

एतादृश एवैकस्मिन्नुटजे पुरोनिक्षिप्तपुस्तकौ जीर्णमन्युशमधनौ प्रपठनपरावास्ताम् । सकलभिक्षुहेतोर्भगवत्याऽवलोकितयाऽभूद् विलिखितं पुस्तकं तत् ।

प्राप्तजृम्भो जीर्णमन्युरवसाने द्वितीययामस्य यामिन्या निद्रोत्सुकः सालसमंगविक्षेपानभिनयन् शमधनमवादीत्—"अलमधुनाऽनेन पुस्तकपाठेन । निद्रायां प्रसितोऽहमधुना न पारयामि प्रेक्षितुमिमान्यक्षराणि ।

"किं भवानुत्सुको निद्रया ?" । कस्मै निवेदित एतत् त्वया ? । कस्ते स्थापमधुनाऽनुमन्येत ? । निखिलां निशामननुभूतनिद्रोऽहं पठेयं पाठयन् धार्मिकानिति किमर्थं स्वयमेवाङ्गीकृतं त्वया पुरो भगवत्या अवलोकितायाः ?" ।

"तथाविधं तन्निर्बन्धं वीक्ष्य स्वीकृतं मया तत्। कथं तदा-ज्ञोल्लङ्घनीया ?"।

"असत्यमेतत्। नैवैतादृशो निर्बन्धोऽस्ति कर्हिचिद् भगवत्याः। नापि च तया समादिष्टं यथा त्वं कथयसि। स्वयमेव त्वयैतत् स्वीकृतम्। अवलोकितायाः मृणालिन्या वा मुहुः पुरो नर्तितव्यं, अर्थवादैः प्रीणयितव्यमिति ते प्रकृतिजमेव सम्प्रति संजातम्। प्राक् प्रभातात् नूतनमेतत् पुस्तकं मुखोद्गतं करिष्यामीति भाषणेन भवता लब्धोऽव-लोकितानुखनिर्गतः साधुवादः। तद् भाव्यमेव त्वया पठनपरेण। विना समासेरध्यायानामखिलाना नैनाहं त्वां मोक्ष्यामि। त्वयैतत् कार्यं कारयितव्यमिति मातुरवलोकितायाः आदेशो मे"।

एवमुक्त्वा शमथेन जीर्णमन्युकन्धरा बलादाकृष्य स पुस्तक-निविष्टदृष्टिर्व्यधायि। सोऽपि सत्रासमवदत्—"उपवेशय मामत्र यदी-च्छसि। परमक्षमा मे दृष्टिर्द्रष्टुमक्षराणि पुस्तकगतानि। कृपया पूर्वं दूरीकुरु करमिमं कन्धरायां मे स्थापितम्। लीलया भवता धृताऽपि महतीं व्यथा-मनुभवन्तीव मे ग्रीवा, तस्मिन् दिने तस्य शाक्तस्य हस्तौ बलाद् धृत्वा स कामवस्थामासीत् प्रापितस्त्वन्मा प्रत्यापयति"।

"त्वमपि तथाविधमेव दण्डमर्हसि। प्रियशिष्यतापदमवलो-कितायाः लब्धुमिच्छति भवान्। अनुभव तर्हि तत्फलमधुना। पुस्तक-गतानामक्षराणामस्तु ते मस्तके प्रवेशो न वा। किं तेन मे ?। भगवत्यवलोकितैव तत् त्वां स्वयं प्रक्ष्यति श्वः। परमद्य यथा त्वं भूमिस्थापितशिरा न स्यास्तथा मया विधेयमित्येव मे कार्यमहं गणयामि। तच्चाहं करिष्याम्येव"।

नासीच्छक्य जीर्णमन्यो· किमप्यनुष्ठातुमनिष्ट शमधनस्य । अतः स भूय. पुस्तक पठितु प्रायतत । परं जृम्भिकाततिव्याकुलात्तदाननात् न निरगमच्छब्दः । परिसमाप्तत्वात् करणीयकलापस्य विरचितपद्मासनः शमधनो ध्यानपरस्तस्थौ ।

अत्रान्तरे केनचिच्छनै सताडितस्य बहिर्द्वारस्योदभवच्छब्दः । तमाकर्ण्य सजातभीर्जीर्णमन्युरवादीत्–"शृणु शमधन सावधान, ताड्यते केनापि बहिर्द्वारमिति तर्कयामि " ।

पर तन्मनस्यकुर्वाण· शमधन. प्रोवाच–" केवल पुस्तकपाठविडम्बिभिरेतादृशा एव श्रूयन्ते शब्दाः । कर्णभैरवमप्याकर्ण्य स्व दिवा निर्भयो वर्तमानो जनः क्षुद्रादपि शब्दाद् बिभेति रात्रौ । मत्र पुस्तकपाठतत्परो येन न ते श्रुतिपथमेष्यति शब्दो बहिर्गत· " ।

अत्रान्तरे भूय. सताडितबहिर्द्वारेण केनचित् ' उद्घाटयत द्वारमुद्घाटयत ' इति शनैरुच्चरिता अश्रूयन्त शब्दाः । तदानीं तु जीर्णमन्यो. परा मुखमापत् साध्वसम् । स उवाच–"शमधन कोऽस्मास्या तरुणीभूताया निशाया द्वारोद्घाटन प्रार्थयते ? । अपि च नैषा पुरुषवाणी " ।

अहो ते शौर्यम् । किमेवैन निर्भिकताऽऽसादिता त्वया मातुरवलोकिताया ? । अपि च नरवाचोऽपि नारीवाक् त्वयि सविशेषा भिय जनयति ? " ।

" मैवम् । परं सचरन्ति कदाचिच्छाकिनीडाकिन्यादयो निशायामिति किंचित् सजातभीक मे मन· " ।

" नास्ति बहि· शाकिनी डाकिनी वा । आश्रमवर्तिन्येव काचिद् बहिःस्थिता धर्मभगिनी स्यात् । तदुत्थाय दूरीकुर्मिटा द्वारस्य " ।

" नाहं गमिष्यामि । मदीयं हृदयं तु समाक्रान्तं विस्मयसाध्वसाभ्याम् " ।

" एतावन्तं कालं बहिराश्रमात् स्थितं कयाचिद् योषितेति समुचितो विस्मयः, परं किंहेतुकं साध्वसं ते ? " ।

" अस्मान् पीडयितुकामेन मात्सर्यमुद्वहता केनापि शाक्तेनागतेनेति शङ्कया ससाध्वसं मे हृदयम् । अस्मद्ध्वनधियैवासावूरीकृतवनिताध्वनिर्भविष्यति । तस्मिन्नहनि चतुष्पथे शाक्तसृतः स कलहोऽद्यापि तिष्ठति पुरो मे चक्षुषोः । तेषामेकेन ताडितानामङ्गानां मे नाद्यापि व्यथा दूरीभूता । तदानीं त्वद्विघ्नितताडनोऽसौ कदाचित् पूरयितुमात्मनो मनोरथं केनचिन्मिषेणागतः स्यात् " ।

" यथा मत्सान्निध्यतस्तदा जातस्त्वं रक्षितस्तथाऽधुनापि भविष्यसि । अपि चास्मत्ताडनधिया न कोऽप्यत्र विहारमागन्तुमुत्सहेत शाक्तः । यदि कश्चिदेष्यति तन्नचिरात् स गलितपाणिर्भविष्यति " ।

" अत्रान्तरे पुनरश्रूयत वनिताह्वानध्वनिमिश्रितो द्वारताडनरवो यथापूर्वम् । तदा शमधनः पुनरवादीज्जीर्णमन्युम्—गच्छ दूरीकृत्यार्गलामानयात्र त यो बहिस्तिष्ठति । भवतु सा नारी नारीस्वरो नरो वा । किं न गच्छसि ? । अहो भीरुता ते । भवादृशा भीरव एवास्मासु बौद्धजनेष्वखिलेषु भीरुतादोषं स्थापयिष्यन्ति " ।

" भैरम् । नाहं भीतः कलहात् । धर्मधियैव केवलं परिजिहीर्षामि कलहम् । अन्योन्यताडने हि परस्परदेहसंसक्ताः प्रयान्ति पञ्चतां प्राणिनः । एवं गते 'अहिंसा परमो धर्मः' इति कथं रक्षितं स्यात् तत्त्वमस्माभिः ?" ।

" किमस्ति ते कार्यम् ? "

प्राक् प्रतिवचनदानात् भूमावुपविश्य पाणिभ्यां वक्षोविभागे दृढं धारयन्ती मुरारिमिवोचत्—" प्राणाः केवलमस्य बालस्य भवद्भी रक्षणीयाः, एषैव केवला प्रार्थना मे "।

" किमुच्यते "। रक्षणीया मया प्राणा अस्य बालस्येति ? । कोऽस्ति समुद्यतोऽपहर्तुमस्य प्राणान् ? "।

"ते शाक्ताः। सोऽग्निवर्णः। स रुद्रभटः "।

जीर्णमन्युः—वयस्य, अपि श्रुतान्यभिधानानि। त एवैते शाक्ता यैरहं तस्मिन् दिने ताडितः पथि। पश्य, न किमासीन्मया ते प्रथममेव कथितं यत् किमप्येतच्छाक्तानामेव कैतवमिति ?। ब्रूहि न किमहं भवतश्चतुरतरः ?।

शमधनः—(सतिरस्कारम्) विदितं ते चातुर्यं मे। वनिते, किमर्थमेते शाक्ता उद्यता अपहर्तुं प्राणानस्य बालस्य ?।

" देव्या बलिदानहेतोः। अलमलं कालक्षेपेण। निद्राभङ्गापराधार्थमहं दशकृत्वो मातरमवलोकितां क्षमां याचेय। परं प्रसीदत्वार्यो द्राग् जागरयितुं ताम्। कथं दुर्बला माद्दश्यङ्गना प्रभवेत् परिरक्षितुं बालमेतम् ?। भगवत्यवलोकितैव शक्नोति तदनुष्ठातुम्। अतस्तदधीनतामेव नेतुमिमं बालमहमागताऽस्मि। तदर्हति तथा मया कारयितुमार्यः "। इत्युक्त्वा सा रोदितुमारेभे।

अथ शमधनोऽब्रवीत्—" वनिते मैवं रोदीः। ज्ञातं मयाऽधुना सर्वम्। का मात्रा निद्राया अवलोकितायाः पुरतस्तेऽस्य व्यसनस्य ?। एषोऽहमानयामि क्षणेनैवात्र भगवतीं ताम्।

जीर्णमन्युरवदत्—" तिष्ठ वयस्य। अहमप्यागच्छामि सह त्वया समीपं भगवत्याः "।

शमधनः—किमर्थम् ? । त्वमत्रैव स्थितस्तावत् समाश्वासयेना योषितम् । किं न पश्यसि कथमियमभिभूताऽस्ति दुःखेन महतेति ? "।

जीर्णमन्युः—कथमस्याः शाक्ताङ्गनायाः पुरो मामेकाकिन विहाय गच्छसि ? । नाहं भीतः । परमुभाभ्यामाहूता भगवती द्राङ्मोक्ष्यति निद्रामिति शरीरम्येवम् ।

अनाकर्ण्य तद्वचनं शमधनः समुत्थायाभ्यन्तरमयात् । परं जीर्णमन्युस्तमन्वयात् ।

संप्रति समुत्पन्नाशाऽभवन्नीला । यतः 'कदाचिन्मुक्तनिद्रा भवानी मुरारिमसन्तं समीपे विज्ञाय मुक्तनादा मन्निर्गमनजातशङ्का ग्रहणाय मे प्रेषयिष्यति सेवकान् मदनुसारिणः' इति निर्वारैर्भीतहृदया पर्याकुलमानसा साऽवर्तत । परं संप्रति नष्टभीः सा मुरारिरक्षणलब्धाशाऽजायत ।

मुरारेर्मुखं पाणिना स्पृशन्ती सा जगाद—" वत्स, अपि स्थास्यस्यधुना जगतीह चिरं सजीवः ? । भवानीभवनपरित्यागे भवत इव ममाप्यावश्यकतामुपगतेऽप्यहं स्वेच्छापरित्यक्ताग्निवर्णभवना भवेयम् । विना भवानीं नास्त्यस्मिन् भूतलेऽन्यत् स्थानं प्रेम्णो मे । परं त्वमेत्ता बलिदानवस्तुतां नीत्वा देवीं प्रीणयन्त्यामेतस्यां कथमहं यथापूर्वं सानुरागा वर्तेय ? ।

अत्रान्तरे सह मृणालिन्या संप्राप्ता तत्र भगवत्यवलोकिता । जीर्णमन्युशमधनाभ्यास्ता सह तया । नीलामधिकृत्यावलोकितयाऽभाणि—" किमेषैव सा वनिता ? किमेष एव च स्कन्धवर्ती स बालः ? । जीर्णमन्यो, गच्छ पुरो बहिर्द्वाररक्षको भूत्वा तिष्ठ । अननुज्ञातो मया न कमपि मानवमन्तः प्रवेशय "।

जीर्णमन्योरखिलमिमं तत्त्ववादं श्रोतुं न सुचिरमतिष्ठत् स्वासने शमधनः । स उवाच–" भवतु । ज्ञातं मया ते विज्ञानम् । अहमेव गत्वा द्वारार्गलामपनयामि " ।

आसनस्थोऽपि द्वारोद्घाटनात् किमपि व्यसनमापतेदिति तर्कयन् ससाध्वसचेता जीर्णमन्युः केनचिदपदेशेन शमधनं निरोद्धुकामः प्रोवाच– " वयस्य, क्व गम्यते ? । न त्वयाऽपि पठितोऽन्त्योऽध्यायः ? । तत् तथैव तिष्ठतु समाह्वानपरः स बहिर्गतो जीवः । अपि चास्यां प्रौढीभूतायां निशीथिन्यां न किमावश्यकं द्वारोद्घाटनायानुमोदनं भगवत्या अवलोकितायाः ? " इति ।

अत्रान्तरे पुनरश्रूयताह्वानशब्दः । तमाकर्ण्य जीर्णमन्युनाऽभाणि– " असशयमयं स्त्रीशब्दः । किमपि छल्योजनमेवविपक्षाणाम् । अन्यथाऽस्यां निशायां किमर्थमेष्यत्यङ्गना विहारमिममस्मदीयम् ? " इति ।

परं प्रत्युत्तरीकर्तुमेनं न तस्थौ तत्र शमधनः । स गत्वाञ्जसा निरर्गलितकवाटो द्वाराद्बहिः स्थितामवगुण्ठितमुखीं स्कन्धार्पितभारां पुरः पृष्ठतश्च भिया प्रेक्षमाणां काम्यप्यङ्गनां ददर्श ।

समुद्घाटितद्वारमालोक्याथमपृष्टप्रवेशसंमतिरेव सा द्राक् प्रविश्य सभयमवादीत्–" सार्गलीक्रियतामादौ द्वारम् । प्रसीद भगवन् । मैतद् द्वारं स्थापय समुद्घाटितम् ।

शमधनः प्रोवाच–" इदं मया पिहितं द्वारम् । अलमत्र भयेन कथय काऽसि त्वम् " ।

साऽवादीत्–" अर्गलीकृते कपाटयुगले सर्वं कथयिष्ये " ।

तदाकर्ण्य भीतो जीर्णमन्युस्तारस्वरेणाब्रवीत्–" सखे, मा पिधेहि द्वारम् । इयन्तं कालमुद्घाटनं प्रार्थयमानैषा संप्रति पिधानं प्रार्थयते । किमपि कैतवमहमाशङ्के । माऽत्र करणीयो विश्वासः " ।

रामधनो विहस्याभणत्–" यथाऽऽसीत् पूर्वमार्गीणं प्रार्थितमनुद्घा-टनमधुना च प्रार्थ्यते उद्घाटनम् । उभयमपि भवानेव " ।

इदपिहितकपाटपुटं रामधनमनुगच्छन्ती नीत्वा तदाश्चर्यचकित-मुखेयोचे–" नाहमत्रभवन्तं चिरं मद्धाटकं कर्तुमभिलषामि । परं प्रसी-दत्वार्यो मुक्तस्वापां विगतमार्दां भवदीयां मातरं मामवलोकयित-ताम् " इति ।

भूयः संदर्शितसाध्वसो जीर्णमन्युरूचे–" पश्य पश्य कथमपि लब्धप्रवेशैषा संप्रति मातरमेव मुक्तस्वापां विधातुमनुनयति । तन्मन्ये कोऽपि गभीरः कपटप्रबन्धोऽसौ शाक्तानामिति । कथमेते शाक्ता वञ्चयिष्यन्तीति न वयमनुमातुं पारयामः " ।

इत्युक्त्वा सधीरमिवात्मानं दर्शयन् जीर्णमन्युरब्रवीत्–अलं तात-स्मातर व्यसने पातयित्वा । आवयोरेवात्र यद्भावि तद्भवतु " इति ।

परं तमनवेक्ष्य रामधनः प्रोवाच–" नाना न वा माता पीडयेत व्यसनेन । निद्रितं बालकमुद्वहन्ती काऽप्यशरणा शरणमन्विष्यन्त्यात्म-रक्षणायात्यागतेति किमिति ते चक्षुषो ? । कीदृक् ते भयमेतस्याः ? ।

" रामधन, अलमेतेनाङ्गाराकर्षणेन । स्त्रीरूपी कदाचिदयं पुरुषोऽपि स्यात् । तत्स्कन्धवर्ती स कदाचित् बालोऽपि न स्यात् । दम्भनिपुणा एते शाक्ताः केनचिच्छद्मनाऽभ्येत्य कथमस्मान् घात-यिष्यन्तीति न ज्ञायेत " ।

परं सतिरस्कारं तच्छ्रद्धमशृण्वन् स नीलाम्बरादीत्–" वनिते, गच्छाम्यहमाह्वातुं मातरमवलोकिताम् । परं यदि तथाविधं गुरुतरं प्रयोजनं स्यात् तदहं तां मुक्तनिद्रां करिष्ये " ।

" नाहमवलोकितायाः साग्रहा मोचने निद्रायाः । भवद्भिरप्यङ्गी-कृते मत्कार्ये पूरितमनोरथाऽहं निर्गमिष्यामि " ।

अनुपदं नीलाया भाव्यं कैश्चित् बौद्धाश्रममभिपतद्भिः शाक्तैरिति विचारेण समुपजातसाध्वसो जीर्णमन्युर्मनागिव ध्यात्वा प्रोवाच–"नहि नहि । अरक्षितेऽपि द्वारे न काऽपि भवेत् क्षतिरस्माकम्" इति ।

विदितजीर्णमन्युसाध्वसा साऽब्रवीत्–"अक्षमोऽयं कातरो बहिर्गन्तुम् । तच्छ्रमधन, त्वमेव बहिर्गतो द्वारदेशे भव" । अथ सा नीलामप्राक्षीत्–"किं भणसि वनिते, समुद्यता शाक्ता बलीकर्तुमेनं बालमिति ?" ।

'अथ किम् ?'

मृणालिनी स्वावेशसहरणाक्षमा गम्य एव सक्रोधमुदगिरत्–"अहो क्रौर्यं शाक्तानाम्" ।

अ०–किं फलं पश्यन्ति शाक्ता बलीकरणेऽस्य ? ।

नी०–अस्त्यत्र नगरे भवानी नाम काचिदङ्गना मृतपुत्रा । प्राप्य पुत्रं भाव्यं तया चिरममृतपुत्रयेति ।

मृ०–अहो, अनाचारः । अहो, अधर्मः । अहो, अधमतैतेषां शाक्तानाम् ! ।

अ०–मैवमन्येषां पुरो भाव्यं कदापि कोपपरया । किं ब्रवीषि वनिते समुद्यता भवानी तनयं स्वीयमाहुतीकर्तुमिति ? ।

नी०–नासौ तस्या औरसः पुत्रः । प्रेम्णा परिपालितोऽयं तया । सुतरां स्निह्यति सैतस्मिन् । परं मुग्धा सा केनचिद्दुष्टेनात्त्येवमुपदिष्टा । वशीकृतस्तेन भर्ता तस्याः । स चानिच्छन्त्यामपि तस्यां न कदाचिददत्तबलिर्भविष्यति ।

अ०–तत् किं मया क्रियमाणमिच्छसि ? ।

नी०–एषोऽत्रभवत्या रक्षणीयः । न किमप्यन्यत् । भवत्यायेव समर्पयितुमेव समानीतोऽस्ति ।

जी०—मातः, मैनं स्वीकुरु । मन्ये कथमप्याश्रमेऽस्माकं प्रवेशं लिप्सव एते शाक्ताः किमपि छलं योजयन्तीति तर्कयामि ।

मृ०—किमत्र भयेन । मातः स्वीक्रियतामेष बालः । वयमेनं रक्षेम ।

अ०—उभाभ्यामपि भवद्भ्यां तूष्णीमेव स्थातव्यमत्रविषये । (नीलां प्रति) कस्ते संबंधोऽनेन बालेन ।

नी०—अहमस्य धात्री, मातः ।

अ०—तत्किमुभे अपि युवामक्षमे परिरक्षणेऽस्य ? ।

नी०—अबला वयमक्षमा निषेद्धुं पुरुषान् । न वयं ज्ञास्यामः कदा कथं च त एनमपहृत्य देव्या अर्पयिष्यन्तीति । अपि च तैर्हिंसत्रीतेऽपि को निषेधयिष्यति तान् ? ।

अ०—न किमत्र सन्ति केऽपि ग्रामवासिनो जना ये करिष्यन्ति ते साहाय्यमेतमनर्थं परिहर्तुम् ? ।

नीला—नहि । निराशाऽहं कात्स्न्र्येन तद्विषये । शाक्ताध्युषित एवायं ग्रामः । अपि च मालिन्यमुपगतं शाक्तधर्मं बलिदानेन भूयः सतेजस्कतां निनीषवः संप्रति सर्वे शाक्ता मन्दमतयः ।

अ०—तत् कथं मामेतद्रक्षणक्षमामीक्षते भवती ? ।

नी०—एतद्रक्षणक्षमैवात्रभवतीति निश्चायैवाहमत्रास्मि सम्प्राप्ता । तत् किमेवं पृच्छति मां भगवती ? । भवत्याश्रयमप्राप्यास्य, भगवत्या, न शरीरे स्थास्यन्ति प्राणा निःशङ्कम् ' । इत्युक्त्वा प्रोच्चै रोदनमारभमाणया तया पुनरभाणि—" स्वीक्रियतामेनाय भगवत्या " इति ।

अथ प्राञ्जलिरचञ्चलिता, नमोद्‌गतदृष्टिः सविनयमवादीत्— " नमो बुद्धाय, नमो बुद्धाय । आनय त बालं समीपे मे । अहमेनं रक्षिष्यामि " इति ।

एतदालोक्य तूष्णीं स्थातुमक्षमो जीर्णमन्यु स्वैरमगदत्—"न जाने किमर्थं स्वय स्वीकरोति भगवती पापमेतत्। मात प्राक् स्वीकरणात् पश्य निपुण किमय यथार्थो बाल एवेति।

अ०—अहो मौर्ख्यं ते। वनिते, एष मया स्थापित स्वाङ्के तव बाल।किमभिधान भवत्या'?।

नी०—नीला मेऽभिधानम्। कालभैरवचतुष्पथान्तिके वर्तमानेऽग्निरणवेश्मनि वसाम्यह धात्रीभावेन कल्पितास्य बालस्य।

मृ०—वेद्म्यहमङ्गनामेनाम्। अचिरादेव नन्दानिलये सवृत्तोऽनया सह मे परिचय।

अ०—नीले, कस्तावकीनो धर्म?।

नीला—शाक्तधर्मैवाह मात।

अ०—तत्र किं मन्यते बलिदान धर्म्यमिति?।

कर्णौ स्पृशन्त्या नीलयाऽवाचि—"नहि नहि। मात, किं न सन्ति विना बलिदानादुपाया अन्ये परमेश्वरप्रीणनस्य?।

अ०—शृणु, मृणालिनि,। एतदर्थमेवाह भवतीमधीरप्रकृतिं वदामि। शाक्ता अपि किं सर्वे नारीनरा निर्घृणा निर्विचारा एव?।

मृ०—अपवादभूतमेतादृश कश्चिद् वर्तमानमुदाहरण न शक्नोति परिमार्ष्टुं नियममखिलम्।

अ०-पर पक्षाधीभूतयोस्ते नेत्रयो पन्थान कुतो नासीदद्य यावदुपगत एकोऽपि मानव? भवतु। नीले, नात पर वर्तितव्य त्वया सचिन्तया रक्षणेऽस्य बालस्य।

परिपूरिताखिलमनोरथतया तिरोहितमधुना चिन्तया नीलाया। पर दुर्लभमधुना दर्शनसुख मुरारेरिति मा सुतरां दूयमानमानसाऽवर्तत। नाथ यावत् कदापि तयाऽदृष्टमुरारिमुखयाऽस्थीयत।

परमावश्यकतयाऽद्य तस्य समर्पणस्य तद्दर्शनसुखेन स्फुटमेवत्रसितमिति परां सुखमुपागमदधुना दुःखं तदीयम्। आवश्यके समर्पणे न शक्यं दर्शनमिति न पारितं विचारयितुं प्रेममूढेन चेतसा तस्याः। अविवेकक्षमं हि प्रेम प्राणिनां सर्वेषाम्। अतः स्वयमेव सोत्साहमारब्धदारिका-परिणयौ पितरौ कन्यादानसमये खेदपरौ जायेते। सैवाभवदवस्था नीलायाः। सा भीतेवावलोकितां पप्रच्छ "मातः, अपि मामनुज्ञास्यति भगवतीहागत्य बालमेनमवलोकयितुं मापयितुं वा?"।

एवं वदन्त्या नीलयाऽवलोकिताङ्कगतः सुप्तोऽपि मुरारिरस-कृच्चुम्बितः। परित्यक्तसंसारभावा वीतरागाऽवलोकिताऽपि वीक्ष्य वात्सल्यमेतदुदश्रुविलोचना प्रोवाच—"हन्त पण्डितः संसारः। नीले, मन्येऽहं सत्यमसौ कोऽपि भाग्यवान् बाल इति। अन्यथा पूर्वं व्यसन-मुक्तस्यास्य, वत्सलहृदययोः भवानीभवयोः कथं स्यात् पाणिपतनम्। बालदर्शनहेतोरागन्तुमिह नावश्यकमनुमोदनमस्मदीयम्। किं मन्यते भवती यदहमेनमर्गलितद्वारे पेटके स्थापयिष्यामीति? यदि सहानेना-भिलषति भवती निवासमाश्रमेऽस्मिंस्तदपि न स्यादत्र कस्यचिद् विरोधः। सुखं निवसत्वत्र भवती। सर्वेषामेव निलयोऽयमाश्रमः। भगवतो बुद्ध-स्यालयोऽयम्। आश्रयोऽयमनाश्रयाणाम्। अभयदोऽयं भीतानाम्" इति।

नीला प्रोवाच—"भगवति धन्याऽसि त्वम्। परं नाहं क्षमेह स्थातुम्। भवानीभवनं प्रति संप्रत्येव निवर्तनमावश्यकं मे। श्वः प्रभाते मुरारे-रदर्शनसमनः। सर्वतः प्रसरिष्यति संभ्रमो जनेषु। अतस्तदानीं मया तत्र वर्तितव्यमेव। भवान्यपि मया चिन्तनीयैव। तदहमधुना साध-यामि"। इति भाषमाणा नीला नमस्कृत्यावलोकितां निर्गता न चिरात् तमस्यदर्शनतामगता। बहिर्गतायां च तस्यां पिहिताश्रमद्वारः श्रमधनो भूयोऽवलोकितान्तिकमयासीत्।

मुहुर्मुहुर्मुरोर्मुखे पृष्ठे च करेण स्पृशन्ती भगवत्यवलोकिताऽनवाप्तपरितोषाऽभाषत—“ बालो नाम निधानमानन्दस्य जनानां सर्वेषाम् । कथं विहाय सर्वानयं हन्येत ? । भवतु । मृणालिनि, शयनासनसमीपे, मेऽस्य बालस्य कृते मृदुशय्यामेकां रचय ” ।

गतायां मृणालिन्यामवलोकिता शमधनमवादीत्—“ धर्मबन्धो, उन्मनस्कायाः अपि मृणालिन्याः शाक्तजनदूषणं न निष्कारणम् । तथापि मिथ्याधर्मकल्पनाचिरपरिपूरितानां कथं शक्यं द्राक् सन्मार्गस्थापनं मानसानां शाक्तानाम् ? । सह त्वया जीर्णमन्युना च कलहायितं शाक्तैः कतिपयैरिति यदहं शृणोमि तत् किम् सत्यम् ? ” ।

श०—कीदृशं कुर्वन्ति ते कलहम् । का शक्तिस्तेषां कलहं कर्तुं सहास्माभिः ? ” केवलं मया कारयोगगृहीतः शाक्तो नाभवद् समर्थो मोचयितुमात्मानं तस्मिन् दिने । परमेष जीर्णमन्युः सर्वत्रात्मनो दौर्बल्यं दर्शयतीति तस्य जिह्रेति मे मनः । मातः, मैनं प्रेषय धर्मसाधनाय ग्रामे । तथैव मृणालिनी स्वीयेनौत्सुक्याधिक्येन पातयिष्यति धर्मसधर्मेण व्यसन इति निश्चिन्त्य सत्यं ससाध्वसं मे हृदयम् । एष जीर्णमन्युर्भिया नगरभ्रमाद् बिभेत्येषा चौत्सुक्यातिशयेनानियतवेलं यत्र कुत्रापि गत्वा विवदते सह शाक्तैः ” ।

लब्धवचनावसरो जीर्णमन्युरवोचत्—“ कथितं मयास्यै बहुशो मा स्म भैरवचक्रं याहीति । परं नैव मम वचनं मन्यते सा ” ।

अ०—स यमाह भवान् । कारणान्तरमधिकृत्योभावपि मयाऽवश्यमेवावेक्षणीयौ । उद्यानकर्मण्येव योजयेयमद्य प्रभृति जीर्णमन्युम् । अलमस्य धर्मसाधनेन । त्वमेव च भव सहायो धर्मसाधने मृणालिन्याः ।

अत्रान्तरे सज्जीभूतं शयनं मुरारेरिति समाकर्ण्य याचमानता-ऽसदेशहरस्य सह मुरारिणाऽरोगिणाऽन्तर्गृहं प्रविवेश । जीर्णमन्यु-शाक्तौ च स्व स्व शयनाय ययतुः ।

स्वीकृतमुरारिपरिरक्षणा जाता माताऽवलोकितेति दूरीभूतसकल-
चिन्ताभरमभूच्छिरो नीलायाः । स्त्रीभावे वर्तमानाऽपि नावलाऽवलोकिता ।
सा च येन केनाप्युपायेन रक्षिष्यति शाक्तेभ्यो मुरारिमित्यत्र नासीत्
संदेहलवोऽपि मनसि तस्याः । किमधुना विधेयं भवान्या इत्येवासी-
त्तस्यामवशेषश्चिन्तायाः । अभितो हि भवानी सर्वमभाद् एतस्या दुःख-
रूपम् । मुरारेरदर्शनात् प्रथममेतस्या दुःखं स्यात् । कश्चिदयं सुरक्षितो
जीवतीति ज्ञातं विस्मृतवियोगदुःखा भविष्यति सा । सुरक्षितो हि
कदाचिदेष्यति स दृष्टिपथं तस्याः । परं स सुरक्षितः स्यादेवेति
कथं ज्ञायेत । अन्योऽप्यासीदत्र विचारः प्रतिकूलः । बली-
कृते मुरारौ भवानीपतिरभिनर्णसोपमेष्यति । अतथाभूते तु भवेत्
पतिद्रोहः । धर्ममूढतया सर्वदा दुःखभाजि भर्तरि कथं स्याद् गृहे सुख-
मेतस्याः । अन्यच्च मुरारिसंरूढस्नेहाया अप्येतस्या नासीद् अमहीयसी
धर्मनिष्ठा । कोऽस्ति शक्तः शाक्तो लङ्घयितुमाज्ञां देव्याः । भवानी
चैव जानाति यद् बलिदानीकृतो मुरारिः पुत्रतामेष्यतीत्याश्वासनं देव्याः ।
अतो बलिदानेन मुरारेर्दम्पत्योः पुत्रलाभो धर्माचारसुखं च । कथमेव-
मुभयविधलाभपराङ्मुखी भवेद् वृत्तिर्भवान्या इति सुचिरं विचिन्त्यापि
न नीला ज्ञातवती किमपि निश्चयेन । अथ सान्ततश्चिन्तितवती मुरारे
रक्षणमाद्यं कार्यं मे । यथा तथा भवतु तत्कृते भवान्या भागधेयम् ।
तदन्तिके वसन्त्यहं तामाश्वासयितुं यतेय । परं मया प्रयतितेऽपि
यदि साऽनासादितसान्त्वना स्यात् तदा दैवाधीनां विधास्यामि ।
किमसान्त्वनेन मे तस्याः ? ।

सह मुरारिणा विहारगमनसमयस्वीकृतायाः गतेर्मन्दतरामाश्रित्य
गतिं दीनचित्ता नीला नन्दालयं निरगात् ।

इत्येकादशः परिच्छेदः ।

द्वादशः परिच्छेदः ।

(मुरारिकण्ठाद् विगलितो रक्षाकरण्डकः ।)

देवीप्रसादलब्ध–
चण्डमतेर्मन्त्रिणः सुतो गुणवान् ।
शतसंवत्सरजीवी
भवतु शुचिचण्डभानुनामाऽयम् ॥ १ ॥

अवसितं त्रियामया । प्राङ्गणविभागप्ररूढेषु पादपेषु प्रारभन्त प्राभातिकं कूजितं पक्षिणः । चटकाश्च काश्चिद् वातायनात् कदाचिदग्निवर्णभवनप्रविष्टा अप्यलक्ष्यन्त । पञ्जरगताः शुकाः "उत्तिष्ठ वत्स, उत्तिष्ठ वत्स" इति श्रुतिसुखमालपितुमारभन्त । तथापि न मुमोच भवान्यद्य मञ्चकं यथानित्यम् । प्राभातिकनिद्रानिमग्नया तयाऽभावि । अनतिदूरे च तस्या भूतलसंस्थापिते करे एकस्मिन् प्रक्षिप्याक्रान्त्यासीन्निद्रिता नीला । प्रथममन्यया भाव्यं मुक्तशय्यया ततोऽहं भवेयं मुक्तशय्येति धियेवोभे अपि ते न मुमुचतुरद्य शय्यां स्वीयाम् । तयोरेका भवानी सत्यमेव संप्राप्तनिद्राऽभवदन्या च नीला सुप्तेव निद्राविडंबनपराऽन्तरान्तरा भवानीचेष्टितदत्तदृष्टिरशेत ।

अथ मुक्तनिद्रा भवानी दूरीकृतमुखावरणवसना नीलां विलोक्याशङ्कीद् यदात्मनः सखी संप्राप्तगाढनिद्रा पर्यवसत इति । अतो मुक्त्वा मञ्चकमात्मीयं तदन्तिकमुपगता सा पाणिना परामृश्य तामवादीद्—'मुग्धे, न किमद्य मुमुक्षति शय्यां हृदयं ते?' इति ।

ततो गतनिद्रयेव नीलया समुत्थायाभाणि—'मय्येवापहृताऽद्यमय निद्रया प्राभातिकया । मन्ये त्वमप्यद्य निशायां दुर्लभसंप्राप्तया चिरं-

पद्वतासीर्निद्रया ' इत्यालपन्ती नीला सालसं कलेवरमात्मीयं तरलयन्ती समुत्थाय शयनीकृते कर उपाविशत्।

सजृम्भमाननं दधाना भवानी न्यगदत्-' न निशायामहमासं चिरं प्राप्तनिद्रा '।

" किं मां लब्धनिद्रां मन्यसे ? । उभे अप्यावामा निद्रागमात् संलापपरे अभूव । अन्ततश्चावामन्योन्यभाषणविज्ञानविहीने अजायावहि । मुरारिविषये पुनः पक्षपातिनो देवाः । स हि प्रागेव प्रथमयामाद् यामिन्या लब्धनिद्रोऽद्यापि गाढसुप्त एव " ।

आकर्ण्य मुरारेरभिधानं झटिति पर्यङ्कवलितवदना भवानी तच्छयनस्थानं गता रिक्तगर्भं मुरारेः प्रावरणपटं तुन्दिलीभूतं प्रेक्षमाणा प्रोवाच 'मुञ्च शय्यां मुरारे । कियन्तं कालं स्वपिषि ? । किं नाद्यापि तुष्टं मनस्ते ? ' । इति भाषमाणा सा शून्यगर्भं तत्रावरणवसनं वीक्ष्य प्रथममीषद्विषण्णाऽपि झगेव किमपि चिन्तयन्ती संजातमोदेवाब्रवीत्-'तथाविध एव वर्तते स मे वत्सः । उन्निद्रः स न कमप्याह्वयति न वा कदाचिदपि रोदिति । पश्य स्वयमेवावरुह्य मञ्चकात् पाणिनाऽऽत्मनः प्रक्षालितमुखकमलो गोष्ठे गोभिर्गोवत्सैश्च समं संप्रति क्रीडापरः स्यात् ' ।

नीला-तादृश एव सः । न स सहते केनापि विना हेतुं स्पृष्टं स्वशरीरम् । आत्मनैवात्मानं सेवते सः ।

उभे अपि सोपानादवातरताम् । अल्पेनैव कालेन नीला मुरारिमाह्वयन्ती भवानीमश्रौषीत् । तदा नीला बुद्ध्येव पुष्पकरण्डकहस्ता चन्द्रशालायां वातायनान्तिकमुपेत्य कुसुममालाग्रथनव्यग्राऽवर्तत ।

अथाचिरादेव सोपानपथेन समीपीभूय भवानी नीलां प्रोवाच-"सखि, न क्वापि दृश्यते मुरारिः । बहुवारमाकारितोऽपि न स यच्छति प्रतिवाचम् । अपूपं सितीकृत्य सह दुग्धेन तं भोजयितुमभिलषन्त्यहं

तं क्वचिदपि न प्रेक्षे । तत् त्वमेवेतस्ततो गत्वा गोष्ठे वाटिकायां वा तमन्विष्यानय । अहमत्र गृहमध्ये ते प्रतिपालनपरा तिष्ठामि ” ।

‘ तथा ’ इत्युक्त्वा भूमिस्थापितपुष्पभाजना नीला समुत्थायोद्यानं जगाम । अतीता पुनर्घटिकैका । परं नाज्ञायत वृत्तं मुरारेः । अतो नीला भवानी चोभे अपि तदन्वेषणपरे सर्वत्र परिभ्रम्य तं पुनःपुनराह्वयताम् ।

“ अपि दृष्टः क्वचिन्मुरारिः ? आनय मुरारिं यदि क्वचिदीक्षसे । याहि द्रुतमेतस्यान्वेषणाय ” इति ते पुरुषदर्शं प्रोचतुः । अन्ततो नैराश्यमुपगते उभे अपि ते मध्यगृहमाविश्य परस्परप्रलापपरे बभूवतुः ।

भ०—चिरेण जाताऽहं निशायां प्राप्तनिद्रा । अपि समीपेऽभवत् स मे तदानीम् ? ।

नी०—किमेतत् पृच्छ्यते ? । यथा स ते सर्वदा कुक्षिभागे वर्तते तथाऽऽसीन्निशायामपि ।

भ०—मैवम् । ‘ मदधीनं निधाय मुरारिं यथास्वमाराधयितुं निद्राम् ’ इति भाषिते त्वया, मया स ते हस्ते समर्पित इति तर्क्यते चेतसा मे ।

नी०—विपरीतमेव किमपि तर्कयसि ? । कथमस्मिन् पटे मे स लभेत स्वापम् । विना मृदुशय्यां च कथमहं तमस्यां भूमौ स्वापयेयम् । तथैव छिद्रशतभूषितमेतन्मे प्रावरणवसनम् । कथमहमेतादृशेन वसनेन तं वेष्टयेयम् । यत् त्वं कथयसि तत् त्वयैव निद्रायां श्रुतं जल्पितं वा स्यात् । मत्स्थानस्थिताऽहं त्वामप्राप्तगाढनिद्रामद्राक्षम् । परं मुरारिसमादानाय ते पर्यङ्कान्तिकमहं नैवागमम् ।

क्रमेण संप्राप्ता दासदासीजना जगदुः—सर्वैरन्विष्यापि न दृष्टः क्वापि मुरारिरिति । कैश्चित् स दर्शनेऽन्विष्टः । इतरैः स गोष्ठे प्रातिवेशिकानां भवनेषु च मार्गितः । अन्यैरश्वमन्दुराद् गृहाणां

त्रिवेणु पौरेश्च शिरोगृहे मन्दिराणां वातायनादिषु विभागेषु विचित। पर निष्फलीभूता यत्नाः सर्वेषाम्।

मार्गान्तरेण गत्वा दूरतो देशेऽप्यन्विष्यता मुरारिरित्युपदिश्य प्रेषितोऽन्यो भृत्यगणोऽन्वेषणाय।

आसीदद्य वाराणसीनिवर्तनदिनमग्निवर्णस्य। पूर्वाह्ण एव स आगमिष्यतीति धिया भवानी तन्मार्गदत्तदृष्टिरतिष्ठत्। आगते भर्तरि सुकर सफल च भवेदन्वेषण मुरारेरिति मन्यमाना भवानी विषण्णाऽपि तूष्णीमवर्तत। पर प्रागागमनादग्निवर्णस्य स्वीय किमपि कार्यं चिकीर्षुर्नीला बलात् तामेवमालापे युयोज।

पूर्वमेव तया विमुक्तान्यश्रूणि भवान्यधिकानि। ततश्च यथा मुखदर्शन न स्यात् तथा वसनान्तमानने समाकृष्य कुसुमावलीर्निरचयन्त्यवादीत्—सखि भवानि, किंकृत तर्कयस्यदर्शन मुरारे [1]।

भवानी०—अक्षमाऽह तर्कयितुमत्र विषये। त्वमेव निवेदय मे यदि किंचिदवैषि।

नी०—मन्ये स मात्राऽपहृत स्यात्।

भ०—अहो ज्ञान ते। सरित्पूरनिपतिता पञ्चता प्रयाता सा कथमधुनाऽऽगमिष्यति नेतु सुतमात्मीयम् [2]।

नी०—पित्रा वा हृत स्यात्।

भ०—यदि स एनमत्रस्थमज्ञास्यत् तत् प्रागेव स तथा नो न्यवेदयिष्यत्। अस्माभिरपि स तस्मा अदास्यत। यथार्थो जनकः स्वसुतावाप्तये किमर्थमेव निशायां चौर्यकर्मप्रवृत्त स्यात् [3]।

नी०—युज्यते। कुक्षिभाग आत्मनो निधाय मुरारिं सुप्ताया त्वयि ममापि सुप्तमाऽऽसीत्। पर स्मरति भवती किं किं जल्पित त्वया निद्रितयेति [4]।

भ०—न मया स्मर्यते तन्निश्चयेन ।

नी०—मा स्मरतु भवती जल्पनमात्मीयम् । परं स्वप्नस्मृतिर्न स्यात् परिभ्रष्टा ते ।

भ०—प्रसन्नो भवत्यास्तर्कः । सत्यमेव स्मराम्यहं तं स्वप्नमधुना ।

नी०—कथय कोऽभवत् ते स्वप्नः ? ।

भ०—स्वप्नेऽहं जटाधरं तं मुनिमद्राक्षम् ।

नी०—किमब्रवीत् स ?

भ०—सोऽवदत्—वशीकर्तुं मुरारिं मदधीनं विधेहीति ।

नी०—किं ततः कथितं त्वया ? ।

भ०—प्रथमं न मयाऽङ्गीकृतं वचस्तस्य । परं देव्यादेशोऽयमिति सशपथं वदति तस्मिन् मयाऽङ्गीकृतं तद् अन्ततः ।

नी०—ज्ञातम् । तेनैवापहृतो मुरारिर्बलिदानाय ।

भ०—कुक्षेर्मदीयादाकृष्य नीयमानः स मया कथं न विज्ञातः ? ।

नी०—कथं त्वं ज्ञास्यसि ? देवीप्रसादपरिगृहीता एते मुनयो वर्तन्ते दृष्टिबन्धकलाकोविदा अखिलाः । नूनमवद्दृष्टिबन्धेनानेनापहृतो मुरारी रात्र्यामतीतायाम् । तेनैव न भवती ज्ञातवती तम् । न केवलं भवत्या अपि ▯ ममापि दृगनेनापहृता । अन्यथा कथमविदितं स्यादागमनं मयैतस्य ? । सावधाननिद्राऽहं प्रायेण ।

भ०—तदुत्तिष्ठ । आवामन्विष्य तं मुनिं प्रत्यानयेव मुरारिमधुनैव ।

नी०—देव्या दूत एष । गृहस्थान्तराणामिव नैतादृशानां क्वचिदपि स्थिरो वासो भवनेषु । वियत्यपि सञ्चरितुं क्षमा एते ।

भ०—विनाऽन्विष्यानुसृत्य तमद्य मया कथं नेष्यति स मुनिवरः ? ।

नी०—न मयोच्यते स त्वया स्वयमेवार्पित इति । सर्वमप्येतत् स्वप्नसवृत्त स्यात् । पर स्वप्नेऽपि सह मनसा कदाचित् शरीरमपि कार्यं करोत्येव ' इति वदन्ती नीला लब्धनिर्णयेवावादीत्—ज्ञात मया सर्वम् । अवसित आयुषा मुरारे । समाप्त सम्प्रति भवानीभवनप्रयोजन मे । एवमाभाष्य बाधवमरणसमुपजातशोकेव चिरमुच्चैरारटती सा नातिस्फुटमुदगिरत्—"साधु जातम् । सफलीभूत जन्म ते । अनुगृहीतासि देव्या । प्राप्ता भवया मुक्ति । अहमेव मन्दभागिनी निरानन्दा । प्राप्स्यन्यधुना चिरजीवीन्यपत्यानि भवती । सर्व सपत्स्यते सम्प्रति ते सुखाय । गतो मुरारि । अहमपि गमिष्यामि । किं प्रयोजनमत पर मे त्वद्गृहनिवासेन ? " ।

श्रुत्वैतद् नीलाया अतिकमुपेत्य भवानी पाणिभ्यामा मनस्तस्या पाणी आदायाब्रवीत्—"सखि, कथमेव वक्तु प्रभवति जिह्वा भवदीया ? । कथमह स्वय यत्नेय देव्य दृनाय वा तस्या मुरारिं बलीकर्तुम् ? । परपमेवमाभाष्य भवत्या न मे हृदय दारणीयम् । मेव क्षते क्षार त्वया प्रक्षेपणीयम् । गताया त्वयि कस्य पुरो मया दु ख मे निवेदनीयम् ? । पर यथा तथा भवतु । नागतोऽपि स्फुटीभवति याथार्थ्यमस्य व्यतिकरस्य ।

दु खमूढामवेक्ष्य भवानी नीला निजगाद—"यदि नैतत् सुखी भवति ते तदह सुखीनरोमि श्रूयताम् ।

भ०—कथय । अवहिताऽहम् ।

नी०—शृणु तदेतमह सुनिश्चित ब्रवीमि । भवेव ते समन्व्य सह रुद्रभटेन सुप्तयोरावयो केनचिद् व्याजेनापहृतो मुरारि । सुप्तेष्वेव जनेषु क्रियते चौर्यं तेषां भवनेषु मोषकै । न च स्तेना स्तेय कथयन्ति स्वकृतम् । आगतौ तौ कथ कपटनाटक नाटयिष्यन्तीति भवती द्रक्ष्यत्येव । भवतीं देवीं च स्थापयिष्यतस्तौ दोषपक्षे । प्रकृत्यैव परपहृदया पुरुषा । न ते भर्ताऽनितरा परमना । पर

कलिरूपः स रुद्रभटस्त यथा चोदयति तथाऽसौ नृत्यति । उद्धृत्य शाक्तधर्मं धर्मगुरुपदं बुभुक्षति स खलो रुद्रभटः । तत्कृते स यं कमपि बलीकर्तुं सर्वदा समुद्यत एव । द्रष्टव्यमेव त्वया कथमभिनेष्यतः कपटभूमिका निजामूर्ध्वभागमनात् तावदिति ।

नीलानिगदनानुगुणं तदानीमेवाभवन्निर्वर्तन भवनं प्रत्यग्नि-वर्णस्यात्मनः । सहैव तेनासीद् रुद्रभटः । पण्यवस्तुपरिपूर्णान् रथान् समानीतान् किङ्करैरेकदेशे स्थापयित्वा स भवनं निजं प्रविवेश । उपागमद् भवानी ससम्भ्रममन्तिकमेतस्य । कथितं च तया 'गतायां रात्रौ क्वाप्यदर्शनतां गतो मुरारिः' इति । श्रुत्वैतदुभावपि व्यस्मयेताम् । अथ नीलामुखादाकर्ण्य वृत्तमखिलमग्निवर्णो रुद्रभटमवादीत्—'अलमत्र-विषये चिन्तया । देव्यैव चेदपहृत एतस्मिन्नक्षमोऽहं प्रत्यानयन एतस्य । अन्यथा तदन्वेषणाय सन्ति शतशो भृत्याः समीपे मे । एतावता कालेन न स्यात् स क्वापि गतो दूरम् । हस्तमुपगत एव तस्मिन्नद्यैव धर्म्यं बलिकर्मकार्यं समाप्येत' इति ।

देवीभक्तोऽपि रुद्रभटो देव्या नीतो मुरारिरिति नाङ्गीकृतोऽपि व्यश्वसद् धूर्तत्वात् । आसीत् तस्य सुविदितो मुरारिस्नेहो भवान्याः । वनिताजनव्याजस्यापि नासीत् सोऽनभिज्ञः । अतो विनाऽपद्धति-माशयस्यात्मनः स जगाद—'अग्निवर्ण, यदि त्वं त्वद्भार्या वा नानुकूल बलिदानस्य तत्र तदनुष्ठेयम् । परं प्रथममग्निदर्शनेन भवताऽहमसंशयं वञ्चितः । मामपि न निरुणद्‌ध्येतद् बलिदानम् । भवत्युद्धृतोऽनुद्धृतो वा शाक्तधर्मः । शक्तिरेव शक्ता घटयितुं तत् । अनिच्छया देव्या अप्रहितेऽपि तस्मिन्न मे काऽपि हानिः । परं प्रमाणीकृतजाया-वचनो यदि भवान् स्थास्यति तूष्णीं तद् भवन्तं वनितावचनानुसारिणं शास्यन्ति जना अपि त्वां इति देवस्त्वया द्वेषोऽवकाशो हि इति भाति समुचितं मे । विनिश्चितयाधुना भर्तृषु यानि नित्यं व्याजो वनितानाम् ।

अतो न भवता देयोऽल्पोऽप्यवकाशः कलत्रस्नेहाय । नोचेदधःपतनं ते विलम्बमेव । विनिश्चितपूर्वेऽस्मिन्नघटितेऽपि बलिदाने धर्मोद्धरणमार्गाः परे मे सुविदिताः । तानेवाहमनुसरेयम् । विधिविहितत्वादेवावनतेः शाक्तधर्मस्य राज्ञ आरभ्य सर्वेऽपि मन्दीभूतमतयो मानवाः कुधिय इति नैव विस्मयो मे ' ।

एवं ब्रुवाणो रुद्रभटो रोषारुणितलोचनश्चरणाहतिकम्पितभूतलः सावेगं निरगात् । तथा निर्गच्छन्तं तमालोक्य नीला दूर एव कोणमेकमाश्रित्यावगुण्ठितानना पर्याप्तं चिरं जहास ।

प्रियपत्नीकायापि यस्मै कस्मैचिन्मानवाय न रोचते पत्नीप्रचोदितधीकृतादोषोऽन्यैरारोपितः । अतो रुद्रभटसमुदीरितं वाक्यमस्पृशद् हृदयमर्माग्निवर्णस्य । प्रथमं पुरुषः पश्चाच्च पतिर्भवति नरः । अतः पौरुषेणाहंकाराग्निना प्रज्वलितं हृदयमग्निवर्णस्य । अतश्च भवान्यैव क्वचिन्निह्नुतो मुरारिरिति विनिश्चित्य मनसि स भार्याभिमुखं तिष्ठन्नवादीत्–" मधुरेणैव दर्शय मुरारिं मे । नोचेदुभयोरप्यावयोर्न स्याद् गतिः स्पृहणीया " ।

भर्तृमुखनिर्गतामाकर्ण्य वाचं परां मुदं दुःखावेगस्योपगता साऽश्रूणि मुञ्चन्त्यवादीत्–'किमेवमुच्यत आर्येण । किं मे निह्नवेन मुरारेः । अपि च स्वयमेव प्रच्छाद्य तं कथमहं तदन्वेषणपरा भवेयम् ? । क्षणमपि दृष्टिपथातीतं तं न सहेऽहम् ' ।

अग्नि०–बलिदानाद् रक्षितुं तं त्वयैव निह्नुतः सः । स्वयमपह्नुत्य स्वयमेवान्वेषणे समारब्धे निःशङ्का भवन्ति जना अन्ये ।

भ०–तर्कि चैतन्निर्नी तर्कयति मामार्यपुत्रः ? ।

अ०–काऽत्र संशीतिः ? ।

मुरारेर्गमनेन पूर्वमेव दुःखिता सा साध्वी गण्डस्योपरि पिटिकायमानेनानेन भर्तृकृतेनारोपेण व्रणनिहितज्वलदङ्गारव्यथामन्वभूदवस्थां मनसः । तथाविधां तामालोक्य नीला तदन्तिकमेत्यावादीत्—'एवंविधैव सर्वत्र कृतिः पुरुषाणाम् । स्वयमेवापराध्य प्रभवन्ति ते स्थातुं निरपराधाः । सखि, अहं ते कथयामि—अनेनैवार्येण रात्रौ द्वारितः केनचिद् भृत्येन ते मुरारिः । निद्रामुपगताऽहमस्फुटमजानां केनापि प्रविष्टं शयनगृहं ते निशायामिति । असंवृतद्वारमासीन्मध्यगृहम् । नराधमेन तेन रुद्रभटेन वशीकृतोऽयं ते पतिः । एष त्वामतिसंधाय मुरारिं वशीकर्तुमिच्छति ' ।

अग्नि०—परमत्र ग्रामेऽप्यवर्तमानोऽहं कथं शयनालयं प्रविश्य मुरारिमपहरेयम् ! । अपि बालं जिहीर्षोरपि मे किं प्रयोजनं स्तेयेन ? । पश्यतां सर्वेषामहं तमहन्येव नेतुं शक्नुयाम् ! । तथा कुर्वाणं मां नेयं नान्यो वा जनो निरोद्धुं समर्थः स्यात् । न वा तथा निरोद्धुं कोऽप्यधिकृतः ।

नी०—तच्छयनागारप्रविष्टेन भाव्यं तेन रुद्रभटेन नराधमेन । असंशयं स एव दुष्टः प्रविष्टः स्यात् ।

अग्नि०—नियच्छ वाचमात्मीयाम् । धर्मगुरुर्मे रुद्रभटः । का क्षमेयं गर्हणे तस्य ! । एतत् गृहं मदीयं प्रतिदिनमस्मद्दत्तेनान्नेनोपजीव्य जीर्णान्यस्माकं वासांसि वसानया त्वया विहितं गुरुमर्दनं कथमहं सहेय ! । तदपेहि द्राग् भवनान्मदीयात् । नो चेद् दत्तार्धचन्द्रा मे भृत्यास्त्वां निष्कासयिष्यन्ति ।

श्रुत्वेनद् भवानी भयविह्वलाऽभूत् । परं नीला सतान्त्यंक शिरस्पोर्धरुदगिरत् "धर्मगुरुः ! । अहो पावित्र्यं ते गुरोः । छिन्नशिरसः पत्नोरिवास्थान्यानि यदा भागन्तेऽधर्मविन्ये तदा ज्ञास्यसि माहात्म्यं ते

गुरोः । यन्मया भक्षितमन्नं भवने ते तत् केवलमस्या मे प्रियसख्याः स्नेहस्य कृते न क्षुधाकृते । कुतः क्षुधा तस्या योषितो यया पूर्वमेव स्थापितमात्मीयं कलेवरं पितृवनवर्तिनि चितानले ? । अस्ति मे क्षुधा परमितरैव सा । शीलान्मां भ्रंशयतस्तस्य दुरात्मनः कर्मचांडालस्य प्रत्यपकारबुभुक्षया सततं सर्वदा पीड्यते हृदयं मे । न जाने कदा सा मे क्षुधा शममेष्यति । अहो कर्माणि धर्मोद्धृतिहेतोरवतीर्णस्यास्य नराधमस्य । अहो, अवतारो धर्मोद्धाराय । बालबलिकर्मणा च सेत्स्यति तदुद्धरणं धर्मस्य । द्रक्ष्याम्यहमपि कथं स मदीयो भवान्याश्च बालो बलीभवतीति" ।

नाकारणमगण्यत जनैर्नीला जनेषु सोन्मादेषु । ईषदापीडित-बुद्धिर्हि साऽनेकशो झटिति बहुभाषिणी भूत्वा रुरोद, चुक्रोश, बाष्पं मुमोच, ननर्त च । अधुनापि तया तथैवाचरितम् । अन्ततश्च दीर्घा-मुत्श्रुतिमवलम्ब्य गृहान्निर्गता सा निःशङ्कं नन्दोटजमार्गमाश्रितवती । प्रभवन्त्येव वाचका ज्ञातु तर्केण किमभवन्नीलानिर्गमनादूर्ध्वमग्निपर्णभवा-न्योरिति । उभावपि तौ भवान्यग्निपर्णावन्योन्यं मुरारेरपहारिणमशङ्कताम् । भार्या बलिदानाय भर्त्रा निह्नुतो बालो, भर्ता च बलिदानाद् रक्षितुं क्वापि निह्नुतो भार्यया बाल इति शशङ्के ।

नन्दागृहमुपगता नीला स्वमार्गदत्तदृष्टिमैक्षत ताम् । अथ कथं बद्धमूलमभूत् सुखेनैव छद्मात्मीयं कथं च केवलं सभ्रमोदकं स्वयमेव कलहमुत्पादयन्ती निर्दोषो रक्षितो लोकापवादादिति सर्वं यथावृत्त निवेदितवती नीला नन्दायै । पर हेत्वन्तरमधिकर्तुं नायमवसरो नीला द्राग् दिदृक्षु-रथ नंदा । अतः सा जगाद—"भ्रष्टमतिके, शोभनं जानं यत् त्वं द्राक् प्रति-निवृत्तासि । पश्यसि किमेतद्वसनगतं मे ?" इत्युक्त्वा विघटिताद् वसनान्त-

ग्रन्थेराकृष्य दोरकग्रथितामेकां सौवर्णपेटिकां तामदर्शयदवदच्च—अपि जानासि किमेतद्वस्त्विति ? । नीला ससंभ्रममादाय तां पेटिकामूचे—कथमहं निस्मरिष्यामि वस्त्विदम् ? । मुरारिकण्ठगता पेटिकेयम् । अङ्कगते मुरारौ चिरमहमेनामनिशं पाणिना परामृशन्त्यतिष्ठम् ।

नंदा—कथमसावत्रस्थिता ? ।

नी०—गताया रात्राबादावेवाङ्के स्वापयित्वा पश्चात् स्कन्धे कृतस्य तस्य कण्ठादसावत्र विस्रस्ता । भवतु । शोभनं जातम् । अभिज्ञानेनानेन वत्सो मे सर्वदा स्मृतिपथे नर्त्स्यति ।

अथयथास्थानस्थितं क्वोणामेकं पेटिकाया यथास्थानं स्थापयन्त्या नीलाया हस्तादधः पतितायास्तस्याः सौवर्णपत्राणि विघटितानि तन्मध्याच्च सूक्ष्मसुवर्णाक्षरविलिखितं कार्पासपत्रमेकं निर्गतं नेत्रपथं तयोरुपागतम् । उभे अपि ते तद् द्रष्टुकामे जज्ञतुः । नीलयोद्घाट्य पठितानि तदन्तर्गतान्यक्षराणि । अयमभूत्तस्य लिपिरतोऽर्थः—

—विजयतेतरां श्रीभवानी—

भगवत्या महाकाल्याः प्रसादाद् राजामात्यस्य चण्ड-मतेस्तस्य पत्न्याश्चण्डिकायाश्चायं सूनुश्चण्डभानुनामा शत-संवत्सरजीवी जायताम् ।

नीलाऽब्रवीत्—" इयतो दिवसान् पेटिकान्तर्गतस्यास्य वस्तुनो दिदृक्षापि नामाहं कृते कर्हिचिन्मनसि मे । अधानया स्वयमेव दूरी-कृत्याच्छादनं दर्शितं रहस्यमन्तर्गतम् । मन्ये विधिनियोग एवायमीदृशः । सर्वथा मया मुरारिरित्यभिधीयमानोऽयं बालश्चण्डभानुनामा । महाराक्षः

प्रसादाद् यथाऽनेन नामद्वयमासादितं तथाऽऽयुरपि द्विगुणं प्राप्तव्यम् । महाकाल्या एव प्रसादाद् मयाऽयमपवाहितो भवनाद् भवान्याः । यथा तथा भवतु । पुनर्नवीकृतामेनां पेटिकां सर्वदाऽहं कण्ठदेशे स्थापयेयम् । तेनचाहं मुरारिमदूरगतं गणयेयम् ॥ इति ।

—इति द्वादशः परिच्छेदः—

त्रयोदशः परिच्छेदः ।

(कपटनाटकं शाक्तानाम् ।)

सहजान्धदृशः स्वदुर्नये
परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।
स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः
परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ १ ॥

मधुरिमरुचिरं वचः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्त-
र्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥ २ ॥

दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो
गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।
अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः
को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ ३ ॥

(सुभाषितानि)

केनापि निमित्तेनाथ मृणालिनीसाहाय्यकरणे नियुक्तोऽभूज्जीर्ण-
मन्युः । उभावपि तौ निरगमताम् धर्मसाधनाय प्राभातिकाय ।
अथाग्निवर्णभवनगामिनं पन्थानमुपनतं वीक्ष्य मृणालिनीमवादीज्जीर्णमन्युः।

—मृणालिनि, विहायेमं पुरः स्थितं पन्थानमायामनेन दक्षिण-
पार्श्ववर्तिना वर्त्मना यास्यावः ।

मृ०—किमर्थम् ? । भगवत्याऽवलोकितयाऽयतनाय धर्मसाधनाय निर्दिष्टो न किमेष पन्थाः ? ।

अग्निवर्णः—अथ किम् । एष एव स पन्थाः । परमस्य नगरस्य मार्गान्तरं दिदृक्षति मे चेतः । येन केनापि पथा प्रयातेऽपि का क्षतिर्धर्मसाधनस्य ? ।

मृ०—तस्य पथ आश्रयणं पुनः कदाचिदावश्यकं स्यात् । तत आवां तेन पथा गमिष्यावः । किमित्यैव त्वया त्वर्यते ? विनिश्चितपूर्व एवाद्य पन्था आश्रयणीयः । कारणान्तरं चेत् किमपि तत् स्फुटं ब्रूहि ।

इत्युक्त्वा मृणालिनी व्याजेन जहास । शमधनमुखादासीत्तया श्रुतपूर्वोऽग्निवर्णवेश्मान्तो वृत्तो व्यतिकरः । परमग्निवर्णवदनादेव तथ्यं निदानं शुश्रूषुः सा बुध्यैवाज्ञानिनीमिवात्मानं दर्शयन्ती तमवोचत्—'धर्मसाधनाय सकृत् त्वया क्षुण्णेऽध्वनि वर्तमानेषु भवनेषु वसद्भिर्जनैर्भूयो भवदागमप्रतिपालनतत्परैर्भावितव्यम् । न तोषाय सकृत् द्विर्वा दर्शनं भवादृशस्य प्रेक्षमाणानाम् । अतो न युक्तं निरुत्साहीकरणमेतावतां मानवानाम् ।

इत्युक्त्वा समाश्रितो मृणालिन्याऽग्निवर्णगृहगामी पन्थाः । तदा 'मनोगतं साध्वसं स्वीयं निवेद्य तस्यै तस्या अपि च मनसि भियं समुत्पाद्य तया त्याजनीयः स पन्था इति कृतमतिर्जीर्णमन्युरुवाच—अलमेतेषु जनेषु कृतेनोपदेशेन । मह्यमेव मोक्षं दातुमासन्नेते समुत्सुकाः ।

मृणालिनी विहस्य वितथं विस्मयमाविष्कुर्वाणाऽप्राक्षीत्—किं वृत्तमिति निवेदयसि ? ।

जी०—किं कथयामि । तमःप्रकृतय एते शाक्ता यस्य कस्यापि शरीरे पाणिप्रक्षेपणान्न शङ्कन्ते । महता यत्नेन कथंचिन्मयाऽऽत्मा रक्षितः ।

मृ०—किं तैः स्पृष्टो भवान् पाणिभिः ?।

जी०—न केवलं स्पृष्टः परं प्रकामं ताडितः ।

मृ०—शमधनोऽपि ताडितः ?।

जा०—नहि । अताडितोऽवर्तत सः । भगवतो बुद्धस्याभिधान-मुच्चैरुदीरयन्नह तमवितं सधीरमकार्षम् ।

मृ०—चतुष्पथे दिवा जनैरेव ताडितः इति नैव निश्वसिति मनो मे ।

जी०—अपि तथ्यं कथयामि । न वैतथ्यलेशोऽपि वचसि मामकीने । सोढशाक्तप्रहारं मामेव कथं मिथ्यावादिनमाकलयसि ?।

मृ०—भवन्तमप्यक्षीणसारं वीक्ष्य विश्वासविमुखं मनो मे तव वचसि । कामं भवान् पीनस्तुन्दिलाङ्गः । अतस्तैस्ताडितेः कथं त्वया पारितं स्यात्तु प्रतिकारविमुखम् ?। कस्मिन् कर्मण्यभूद् व्यापृतं पाणियुगं ते ?। किमिति त्वया सोढं ताडनं तेषाम् ?।

जी०—अहो वाक्प्रपञ्चस्ते ?। समुज्झितमनः शान्तिषु शाक्तेषु किं मयाऽप्यपगतशान्तिना भाव्यमिति मन्यसे त्वम् ?। "शान्तिं भज, अशान्तिं त्यज" इति यदुपदिश्यते भगवताऽवलोकितया तद् कथमहं रिक्तीकरोमि ?।

मृ०—विना हेतुं पीडयतोऽपि पीडा सोढव्येति न कदाप्युपदिश्यते भगवता । तथाविधोऽस्मदीयो धर्मः । भवतु । अप्रतिकारं वर्तमानस्य ते कथं तदा जातो मोक्षः ?।

जा०—शमधनेन मोचितोऽहम् । प्रतिप्रहारं 'मनो तुदाय' इत्यहमुर्वरोदितम् । तेन च मया तमनुत्तेजन शमधनोऽमनो भृशा वरयोरारात् तं शाक्त म । मत्प्रार्थनाप्रभावात् सहसा सानुतन-

सामर्थ्यमभूत् तस्य पाणियुगम् । तेन स प्रहारकर्ता न प्राभवत् मोचयितुमात्मनो हस्तौ तद्धस्तयुगलात् ।

मृ०—पर द्वितीयोऽप्यभवत् तत्र कश्चिच्छाक्त । कथ तत्प्रहा-रात् त्व विमुक्त ? । मन्ये प्रहृत तेन त्वयीति ।

जी०—नहि । अन्यैरास्त्रविता मया युक्तिस्तत्र निर्भये । 'धर्मस्य त्वरिता गति ' इति स्मृतवचनोऽह द्राक् चरणवेगमाश्रितवान् ।

मृ०—भवतु । तत्र जीवित तावद् रक्षितमेव शामधनेन । परमेवमाचरता तेन न किमुल्लङ्घित पन्था धर्मस्य ? । पाणिनियमनाम्न किं तेन पीडित परो जीव ? । स्वयमेव तेन दिनचर्यालेखेषु विलि-ख्येद पापमात्मीय भगवत्यै कथनीयम् ।

जी०—बाढम् । अह त्व चोभावपि तस्येद पाप क्षन्तु भगवतीमनुनयाव । नानेन हिंसैनसा निर्लिप्तो भवतु वराक स । पर मृणालिनि, सत्य नहि यद् अस्मद्धर्मगतोऽयमहिंसोपदेशो न केवल शामधनस्य पर मनया अपि मर्नास नाद्यापि साधु सरूढमूल ।

एतत् तज्जल्पितमाकर्ण्य मृणालिनी समुद्भूतकोपा परित्यज्य परिहासस्वर सक्रोधमभ्यधात्—" दह ता शान्तिमात्मीया जीर्णमन्यो । यद्यह पुरुषोऽभविष्य तदहेतुक पीडयत एतान् शाक्तानशासिष्यम् । न शाक्ता नाम राक्षसा बौद्धा नाम चामानवा । यदि सह त्वया तदाऽहमनस्यंतर्हि कटाक्षक्षेपेण केवलेन शाक्तास्तान् न्यवर्तयम् ।"

एतत् सावेश श्रुत्वा भाषित मृणालिन्या जीर्णमन्यु पाणि-पिहितश्रवणयुगलस्तस्या । स उवाच "सत्य यद्यह योषिदभविष्य तच्छो-भनमभविष्यत् । यत पुरुषत्वात् कदाचिच्छान्तिक्षयभी स्त्रीमेवे कार्त्स्न्येन विनष्टा स्यात् । मृणालिनि, यद्यह योषिदभविष्य तदस-शय यथार्थं स्त्रीधर्ममदर्शयिष्यम् "।

एतादृशं निर्दीकं भाषितं भाषमाणं जीर्णमन्युमालोक्य कुण्ठितवाङ्मृणालिनी विषयमेव तं विजहौ । एतावदेव साऽभिदधे—"जीर्णमन्यो, याहि त्वं पथा त्वदीयेन । अहमपि मदीयं पन्थानमाश्रयिष्ये । किमिति मा त्वमनुयासि ?।

जी०—कतमेन पथा यियाससि त्वम् ?।

मृ०—कालभैरवचतुःशालयायिनाऽध्वनाऽहं यास्यामि ।

आकर्ण्य कालभैरवचतुःशालाभिधानमाक्रान्तं साध्वसेन हृदयं जीर्णमन्योः । यतः सोऽचिरलनिवासः शाक्तविभागोऽभवत् प्रधानः । संप्रति च समंततस्तत्र मुहुर्मुहुर्बहवोऽभ्यहन्यन्त बौद्धाः शाक्तैः ।

जी०—सहचारिणि, श्रूयतां वचो मे । न त्वयैकाकिन्या प्रवेष्टव्यं तत् स्थलम् । अतीव भयानकं तत् स्थानम् । अहं तु तत्र पदमपि प्रक्षेप्तुं नोत्सहे ।

मृ०—अहो ते भीरुता जीर्णमन्यो । कस्तत्र तिष्ठति यस्त्वामागतं भक्षयिष्यति ? ।

जी०—आसीत् पूर्वं मया सह स शमधनः पुरुषः । अथ त्वमबला किं करिष्यसि ? । तस्मिन्नहनि मयैकेन सोढाः प्रहाराः शाक्तस्य । अथ पुनरुभाभ्यामावां सहेवहि । अथवा कश्चिच्छाक्त एव नौ देव्युपहारं करिष्यति ।

मृ०—ज्ञातं ते धार्ष्ट्यं जीर्णमन्यो । प्रियमनागमनं ते सह मया । संकल्पितं कार्यमेकयैव मयाऽनुष्ठेयम् ।

कालभैरवाख्यप्रवेशादबिभेद् हृदि जीर्णमन्युः । परमवज्ञाभावेऽपि वर्तमानां मृणालिनीं प्रविशन्तीं प्रेक्ष्य पुरुषमात्मानं समयं दर्शयितुमङ्गजत सः । मृणालिनी धीरप्रकृर्निर्निमेषं सहामना । क्षमा सा प्रतिकर्तुमत्याचिकीर्षुं शाक्तमभिमुखमिति मन्वानः ▪ मानः सधीरो जातः ।

पर मृणालिनीपरिरक्षणायैव तया सह गमनमावश्यकमिति दर्शयन् केनचिन्मिषेण तदङ्गश्लिष्टकायो हृदयेन प्रकाम युवतिस्पर्शसुखमनुबभूव । निष्पापतया चेतसो न मृणालिन्याऽलक्ष्यत प्रतिस्पर्शवर्धिष्णुर्मनोविकृतिर्जीर्णमन्यो । तद्रक्षणतत्परमात्मान दर्शयितु स तामवादीत्–" मृणालिनि, मा शृणोतु भवती मद्वच. । पर परिरक्षणाय ते मया सहचरेण भवितव्यमेव । अन्यथैते शाक्ता एकाकिनीमिह वीक्ष्य भवती कदाचिदवमन्तुमप्युत्सहेरन् । मयि स्थिते सह भवत्या नैते तथा कर्तुं धृष्णुयु " इति ।

निजपरिरक्षणमधिकृत्य जीर्णमन्युकृतमेतदात्मश्लाघन नारोचत मृणालिन्यै । साङ्गसैव सतिरस्कारमुदगिरत्–"परिचिता मे भवतो भीरुता । तदलमनेन वृथा विकत्थनेन । आगत एवासीति नयाम्यह त्वा सह मया । अहमिव त्वमपि विलोक्य व्यवहरण शाक्तानामात्मान विनोदयिष्यसि । पर तत्र गत प्रकटीकृत्य कातरतामात्मीयां मा मामवमानपथे स्थापय । येषभीषणा अप्येते शाक्ता अशूरा । निर्मलीकृतशिर - कच', सिंदूरलोहितभालदेशा , पुञ्जीकृतश्मश्रुकूर्चान् दधाना रक्तवाससः एते शाक्ता भक्तमेवानुकुर्वते भीरुतायाम् ।

' आः कथ मा भीरु भणसि ' इत्युक्त्वा जग्राह जीर्णमन्यु भाविपाणि पाणिनाऽऽमनो मृणालिन्या । स्नेहभूषिता नेतु तामेतदनेन निमित्तीकृतम् । पर सा सावेग दूरीकृत्य तत्कर पुरो जगाम । सकोपकटाक्षप्रेक्षणस्यापि त पात्र न मेने । किंचिदन्तर गतायास्तस्या नयनलक्ष्यतामयाद्धर्म्यमेकम् । अतितरामासीन्मलिनतामुपगतो वाह्यभागोऽस्य भित्ते । गोमयमृत्तिकादिलेपैरासीदिय विलिप्ता तत इत । रुधिराङ्का अपि क्वचिदलक्ष्यन्त शुष्कीभूता । पुरतो हर्म्यस्य कथचित् पाषाणचयनिर्मितो व्यलसद्देक कालिकाख्यो जीर्ण । पुर कालिकाया बलिदानहेतोर्हतानां पशूनामाधारतां गतया भाव्यमनया भित्त्येत्यन्वमीयत ।

स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य विचिन्वाना मृणालिनी हर्म्यान्तिकमुपायात् । आलोक्यैनां द्वारस्थितः शाक्तः ससम्भ्रममुत्थितः सविनयमप्राक्षीत् 'अपि मृणालिनीमेवावगच्छाम्यत्रभवतीम् ?' इति । शिरःकम्पेनैव तया तथेति कथिते बद्धाञ्जलिरेव स मार्गदर्शको भूत्वा प्रोवाच—'इत इतोऽत्रभवती । अत्रभवतीमेवान्तर्भागे उपविष्टाः प्रतिपालयन्ति जना अखिलाः' इति ।

मृणालिनीप्रविष्टो वेश्मभागो विस्तीर्णोऽवर्तत । महाधनतया वेश्मस्वामिनो नयनहराण्यभूवंस्तत्र सुरचितान्यासनान्यनेकानि । प्रायेणाजिनमयान्यासन्नासनानि, कतिचिदेव कचिदवर्तन्त वेत्रमयाणि। महार्हमेकमासीत् कुशासनमास्तीर्णं मध्यभागे । तूलगोलकाश्लिष्टपृष्ठं तत्रोपविष्टं शाक्तयुगलमेकं वृद्धसदृशमदृश्यत । अनतिदूर एवैतस्य युगलस्यासन्नुपविष्टा अष्ट शाक्ता युवानः । वृद्धानामाननानि दीर्घैः परं यूनामपि मुखान्यदीर्घैर्व्यराजन्त एव कूर्चैः । अनतिदूरगतशैशवेऽस्मिन् वयसि कथं प्ररूढं कचैः कूर्चजैरित्येव शङ्कितं स्यात् प्रेक्षकैः । सर्वेऽपि सिन्दूरतिलकभूषितभालभागास्तत्र बभुः । दृष्टिपथमुपगतायां मृणालिन्यां सह तेन वृद्धयुगलेनोत्तस्थुः शाक्ताः सर्वे तत्र संगताः । अथ पृथक् स्थापितं महार्हमेकमासनमलङ्कर्तुं ते तां सविनयं व्यज्ञापयामासुः ।

ऊर्ध्वमुपचारवचनात् प्रकटितमन्दहासस्तेषां वर्षिष्ठः शाक्तो जगाद—" सत्यमद्य वयं धन्या आगमनेनात्र भवत्याः । नूनमस्या भवत्या धर्मकार्यस्यानेकशो यशः श्रुतिपथमापतति संप्रति नः । प्रविश्य मठविहारान् भवदीयान् प्रत्यक्षतां नेयानि भिक्षूणां धर्मकार्याणीति भृशमभिलषन्तोऽपि वयमशरणास्तैक्ष्ण्याद् धर्मबन्धनानां शाक्तानाम् । भवद्विहारस्थिनो यदि कश्चिच्छाक्तोऽन्येषां नयनगोचरतां यास्यति तद् परेद्युरेव स जातिबहिष्कृतो भविष्यति । अतो न वयमुपगन्तुं धृष्णुमो विहारान् भवदीयान् । एतदर्थमेवास्माभिरुपयाचिताऽत्रभवतीहानयनेन "।

मृ०—न मनागपि खेदो मनसि मे यद् भवद्भिरहमेवमायासितेति। यद्यपि नाद्रताऽहं शाक्तधर्मे तथापि बौद्धधर्मोपदेशाय संचरणं भिक्षूणामस्माकं धर्म एव। अन्यच्चैतमुपदेशं वितरन्त्या मे शाक्तान्तःस्थितिदर्शनेन ज्ञानवृद्धिर्लाभायैव।

वृद्धः शाक्तः—जीर्णतां गतस्यास्य नो धर्मस्य समाजस्य वा दर्शनेन कीदृशी ज्ञानवृद्धिरत्रभवत्याः?। परं महापदप्रदानेन लघूनां साधुतादर्शनेन चासाधूनामुन्नमनमसंशयं भूषणायैव महताम्। मनसा शाक्तधर्मद्वेषिणो भवामो वयं कतिपये शाक्ताः। परं न वयं तथा प्रकाशतां नेतुं शक्ताः। तथा च भवतां तं दीप्रं नूतनधर्ममपि न वयं स्फुटं परिचेतुं प्रभवामः। तद् कथं शक्नुयाम वयं धर्मान्तरं स्वीकर्तुम्?। परं भाग्यतो भवद्धर्मानुकूलवृत्तिरेषपुराधिपो महाराजः। यदि भवद्भिहारविनेत्र्यवलोकिता भगवती सविशेषं यतिष्यते ततो महाराजः कदाचित् स्वयमङ्गीकृतबुद्धदीक्षोऽपि भविष्यति। अथवा धर्मविषये स्वातन्त्र्यमुद्घोष्यास्मादृशानां मार्गान् निष्कण्टकान् करिष्यति।

मृ०-तथैव चिकीर्षति भगवत्यवलोकिता। परं शाक्तधर्मरहस्यज्ञानमधिकतरमेव साहाय्यकृद् स्यात् कार्यकरणेऽङ्गीकृते तस्याः।

शाक्तवृद्धः—'धर्मरहस्यं नामास्माकं नान्यत् किमपि हीनादृगावेक्षणाद्धर्मस्य। लज्जामहे वयं मुखेन तत् स्फुटीकर्तुम्। परमस्मत्समाजकल्याणोदर्कोऽयं स्वधर्मद्रोहः सानन्दमद्य स्वीक्रियतेऽस्माभिः' इत्यभिधाय रक्तवसनावेष्टितं ग्रन्थमेकं पुरो निधाय स तद्गतानि वचनानि पठन् शाक्तधर्मसंसक्तान् दुराचारान् ससंवर्धनं वर्णयामास।

गीर्वाणवाणनभिज्ञा मृणालिनी ग्रन्थान्तर्गतानां वाक्यानां वर्णितस्यार्थस्य यथार्थतामयथार्थतां वा स्वयं विनिर्णेतुमंशतोऽपि न शशाक।

परं ऋजुमनस्का परप्रत्ययनेयबुद्धिः सा वृद्धशाक्तकथितं सर्वं तदच्छलं यथार्थं मेने ।

ग्रन्थविलिखितानां वाक्यानामर्थमाकर्ण्य निषेधद्योतके भ्रूभङ्गे स्फुटीभवति मुख एतस्याः, 'वयमपि निषेधपक्षपातिन एव' इति दिदर्शयिषवोऽन्येऽन्तिकोपविष्टाः शाक्ता अंतरान्तरा समुद्वेगगिरमुदगिरन् ।

अथाल्पीयसा कालेनैकतः स्थापितपुस्तकः स शाक्तजरठः प्रोवाच–"आर्ये मृणालिनि, यदि शाक्तधर्मदुराचाराणां यथार्थरूपदर्शन एवं स्पृहावती भवती तद्बहुभिरेव दिवसैः स्वधर्म इति शाक्तैराचरितानां दुराचाराणां दर्शनसमयः समेष्यति । यदि भवती स्पृहयिष्यति तद्दर्शनाय ततो वयं तथा घटयितुं यतिष्यामहे ।

एकः शाक्तयुवा–अल्पैरेव दिवसैः करिष्यमाणं श्रीचक्रोत्सवमधिकृत्य भवीत्यार्य इति मन्ये ।

वृद्धशाक्तः–अथ किम् ।

शाक्तयुवा–द्विविधः प्रत्यूहो दर्शन एतस्य । एकस्तावदनधिकृता अशाक्ताः प्रवेशे तत्र । अपरं च वेषपरिवर्तनेन तत्र वर्तमानामत्रभवतीं यदि कश्चिदभिज्ञास्यति ततो महाननर्थोपनिपातो भविष्यति । श्रीचक्रोत्सवनिह्नवे हि यावच्छक्यं प्रयतन्ते शाक्तैः ।

अन्यः शाक्तः–युक्तमेतत् । तत्र समाचरितानि हि कृत्यान्यनन्यप्रेक्षणार्हाणि सुतरां न्हेपणीयानि ।

मृ०–यद्येवं तदवश्यं मया तानि द्रष्टव्यानि । तेन हि शाक्तधर्महीनतामधिकृत्य समुत्पन्नप्रत्ययाऽहमस्योक्तिना च सं संशोधनाय समुत्पन्नद्विगुणबले भवेय ।

वृद्धशाक्तः–एतादृशे समाजे परिगृहीतान्यवेषो यदि कश्चिद्द्वितीय एवोपतिष्ठेत ततो न स केनापि ज्ञायेन । परमनेकागमनेन -

ञ्जसा स्फुटीभविष्यति कपट सर्वेषाम् । अतो यदि श्रीचक्रोत्सव दिदृक्षुर्भवती तत परिगृहीतान्यवेषयैकयैवोपस्यातव्य भवत्या । धर्मसाधनाय यथा यूय भिक्षव सघश पर्यटथ तथाऽऽगमन न स्यात् क्षेमकरम् । तत् किं धृष्णुयादत्रभवती तत्रागन्तुमेकाकिनी ? ।

मृणालिनी सोत्साहमवदत्—"प्रसादाद् भगवतो बुद्धस्य नेव स्याप्य वस्तु मे विदितम् । अनिर्भविण भाव्यमेव येन केनापि नवधर्मप्रचारकेण"।

तच्छ्रुत्वाऽन्यो वृद्धशाक्तो जगाद "असशय प्रशस्याऽत्रभवत्या धृष्टताऽत्र विषये । परमुरीकृतस्य वेशान्तर प्रतिपिद्धप्रवेशे परमेलापके न किं पापाय प्रापण प्रवेशस्य ? "।

श्रुत्वैतत् क्षण कुण्ठितवागपि सा द्रागेव सुनिश्चयमरोचत्—"सत्यमेतन्मनाग् दोषावहं कपटाश्रयणात् । पर भूयसे श्रेयसेऽल्पदोपसमाश्रयणमपरिहार्यम् । श्रीचक्रोत्सवसमाचरित यद् वर्ण्यते भवद्भि पाप तेन तुलित मदीयमिदमन्यवेषस्वीकरणपापमपापमेव । सद्धेतुसाधनाय साधनाना साधूनामसाधूना वा स्वीकरण न दोषाय"।

एतदाकर्ण्य प्रथमो वृद्धशाक्तोऽब्रवीत्—"साधु साधु । अमुक्तबाल्भावेऽस्मिन् वयस्यप्येव प्रगल्भविचारपाटवपटुर्नूनो भवदीयो धर्मो धर्मगुरुश्वेश्वरप्रसादफलमिथैव वय तर्कयाम । प्रतिकारहेतोरङ्गीकृतोऽधर्म्योऽप्याचारो धर्म्य एवेति यदत्रभवत्या प्रतिपादित तेन नि शङ्कता यातानि नो मानमानि । प्राप्ते समये वयमकृतत्वदुपदेशोपयोगा नैव स्यास्याम ।

तत कदा कुत्र च प्रवर्त्स्यति श्रीचक्रमहोत्सव इति ज्ञाते न चिरात् शाक्तधर्महृदयमेवास्मसाद् भविष्यति, तौलनिक ज्ञानमामीय वर्त्स्यति, नवधर्मप्रसारकार्यं चामन सुष्टमना प्रास्यतीत्यादिभिर्विचार-

मालिकाभिः साल्हादमदृश्यत मुखं मृणालिन्याः । "मयि विश्वस्य निवेदितानि मे स्वधर्मरहस्यानीति सत्यमहमनुगृहीतास्मि । प्रवर्तितव्यं पूतेन नूतनधर्मेणेति परमेश्वर एव वाञ्छतीति मतिर्मे । अत एव वो द्रष्टुमिहाहमागन्तुमभ्यलषम् । भक्तश्च सर्वं निःशङ्कं निवेदयितुमुद्यता अभवन् । विपक्षीया अपि सत्कर्मणि कथं सहायतां यान्तीति मयाऽद्यानुभूतम् । श्रेयः प्रयच्छतु वो भगवान् बुद्धः" ।

इत्यभिधायोत्तस्थौ मृणालिनी । तदाऽन्येऽपि शाक्ता उत्तस्थुः । अथ हर्म्यान्तरगता दृष्टिविषयं प्रापिता एतस्यास्ते ते विभागाः । तत्रापि च शाक्तानां विनिन्द्या अवालोक्यन्तानेक आचाराः । यत्र कुत्रापि गतायास्तस्याः शाक्तपथस्थितानां पंचानामकाराणामेकतमोऽभवद् गोचरश्चक्षुषोः । तद्दर्शनविपण्णमुखीं तामालोक्य ते वृद्धशाक्ता अपि सुतरां विषण्णानिवात्मानं दर्शयन्तो दीर्घं निश्वस्योचुः—"आर्ये मृणालिनि, सत्यमेवं वयमास्पदं लज्जाया आचारेण । न विद्मः कदाऽस्मान्मोक्षो नः" इति ।

महाद्वारं हर्म्यस्य पुनरुपगता मृणालिनी तानुद्दिश्य बभाषे—"यत्नसाध्यमिह सर्वम् । कुरुत बुद्धं भगवन्तं चेतसि येन स न चिरात् परिहरिष्यतीमामापदं वः" । इत्युक्त्वा सह जीर्णमन्युना सा हर्म्यान्निरगात् ।

तां सुदूरं प्रस्थापयितुं प्रेषितो दूतो यावन्निवर्तते तावद् विलुप्तपूर्वरूपमन्यादृशमदृश्यत तच्छाक्तमण्डलं हर्म्यगतम् । मुक्तगांभीर्यास्तेऽधुना स्वेच्छालापचुञ्चवोऽजायन्त । आननस्थितं विषादस्थानं विजयश्रियाऽगृह्यत । मितभाषितामपसार्य बहुभाषिता ननर्त । किमधिकम् । आननवर्तीनि कूर्चान्यपि पूर्वाणि कचिदासंस्तिरो भूतानि । वराकीं मृणालिनीं कपटजालजिघृक्षुभिस्तैरङ्गीकृताः परित्यज्य तास्ता भूमिका अधुना दूरीभूतयुवगद्भेदैरन्योन्यं व्यभज्यन्त पानपा-

त्राणि समदिराणि। अपगतरहस्यरक्षणप्रयोजनास्तेऽधुना निःशङ्कमु-
च्चैर्मियो जगदुः।

"किमपि भणन्तु भवन्तः। प्राप्तयौवनेयं कन्यका सुतरां साहसिकी वाक्पटुश्च"।

"एतादृशि तिरश्चीने पथि स्थितमेतत्तमोबहुलं हर्म्यमेकैकाकी शाक्तमेलापक उपवेष्टुं पुरुषोऽपि न सहसा धृष्णुयात्। परमियं विंशतिवर्षदेशीया विश्वस्य वचसि भवतां निःशङ्कमेकाकिनीहोपनता"।

"विपक्षोऽपि वेत्ति छलयुक्तिमिति न जानाति सा। यदा मया तत्कपटमधिकृत्य बोधिता सा तदा प्रथमं संभ्रान्तचित्तया तूष्णीमस्थीयत तया। अहमपि तदा निर्मलमानसां तां मन्यमानः क्षणं तस्यामादृतोऽभवम्। परं यदा तया, कपटमपि कार्यहेतोः स्वीकृतमपापमेवेति प्रतिपादितं तदा मयाऽज्ञायि यन्नार्हलेपा मदर्हणामिति। कपटे कपटं प्रयुज्यास्माभिरेतस्यां पराभूतायामस्माभिरवलम्बितोऽपि मार्गो नैव स्यात् सपापः"।

"नवधर्मप्रसारं सत्कार्यं कलयति सा वयमपि च जीर्णधर्मोद्धरणं सत्कार्यमाकलयामः"।

"आरभ्यतां तर्हि श्रीचक्रसमारंभेण जीर्णधर्मोद्धरणं शाक्तानाम्"।

"श्रीचक्रोत्सवार्हणायै कश्चिदेव लाभः कुमारिकाया एवंविधायाः"।

"अहो मूढता ते। इयन्तं कालमक्षतकौमार्यां मृणालिनीति कथमयं मन्यते मन्दमतिरिति न जाने"।

"एतद् यौवनम्, एतादृशं रूपम्, अहर्निशमभितो भिक्षूणां गणो यूनाम्, प्रकामं स्वातन्त्र्यं विहारेषु योषिताम्। किंबहुना। अन-

प्रतिष्ठितस्य मे विभवः कथं महतीं भूमिं यास्यतीति मनोरथशतैरनिशम-वर्तत तस्य हृदयं समाक्रान्तम् । राज्यतन्त्रपराङ्मुखप्रवृत्तिः सर्वदा तत्त्व-विचारनिमग्नमना महाराजः । संसारसुखविद्वेषिणी तस्य वृत्तिः । नैन-मपुत्रताऽखेदयत् परममोदयत् । तेन राजान्वयवर्तिनो जनाः सर्वे कोऽस्मात् परं वहेद् राज्यधुरामिति विचारेण दिवानिशं व्याकुलितहृदया बभूवुः । राजान्वयसंभवत्वादेव चण्डमतेरमात्यस्य, नरपतावप्राप्तपुत्र एव पञ्चत्वं प्रयाते चण्डमतिरेव राज्यपदमलङ्करिष्यतीति मन्यमानाः सर्वे तं सादरमीक्षितुमारभन्त । तेन च बाह्यतोऽपि तस्य राज्यस्पृहा संप्राप्त-समुत्तेजना प्रतिदिनमवर्धत ।

राज्यपदसंप्रापणविचारैः स संप्रत्यनयन्निशा अखिलाः । अद्यापि स राज्यगतविचारव्यग्रमना एव शय्यायामधिशयानोऽवर्तत ।

अत्रान्तरे "नमो बुद्धाय, नमो बुद्धाय" इति वदतः कस्यापि शब्दस्तस्य श्रुतिपथमापेदे । आकर्ण्यैव चकितवृत्तिः स द्वाःस्थमात्मनः समाहूय यावद् बहिरागतं नरं द्रष्टुमादिशति तावद् रुद्रभटः स्वयमेवोपेत्य चिरपरिचित इवान्तिकवर्तिन्यासने एकस्मिन्नुपा-विशत् । एवमभूत् तदा संलाप उभयोः ।

"हन्त भोः धर्मगुरु. ! । कति दिनानि गृहीतबुद्धधर्मदीक्षस्य धर्मगुरोः ?" ।

"किमुच्यते कदा गृहीतबुद्धधर्मदीक्षोऽयं रुद्रभट इति ? । नाद्यापि मग्ना मही महार्णवे, न चन्द्रसूर्यौ स्वस्थानमुपनतौ । प्रथमं द्विधा भवेन्मे जिह्वा पश्चादवतरेयुस्तत्र परधर्मसंगतानीमानि दुरक्षराणि" ।

"तत् केनोद्घोषितं 'नमो बुद्धाय' इति ?" ।

"मन्ये प्राप्तविकृति श्रुतियुगलममात्यस्य । अथवा राजाधिकार-वर्तिभिरपि भवद्भिर्येयममंगला घोषणाऽनुमन्यते बुद्धानां तस्या एव भाव्यं प्रतिध्वनिना श्रुतिपथं भवतामापतितेन" ।

"तत् किमुक्तं प्रवेशिता धर्मगुरुणा ?" ।

"किं मयोक्तं 'नमो बुद्धाय' इति ? पूर्वमेव मयाऽयं 'उ'कारो नगरादस्मान्निष्कासितः स्यात् । परं क्वास्ति राजाधिकारो मदधीनः ? । ये राजाधिकारधारिणस्ते पुनः शान्तिसागरा एव । 'नमो बद्धाय' इत्येव केवलं मया भणितम्" ।

"आम् । परमेषाऽपि नूत्नैव प्रणामपद्धतिरद्य किमर्थं प्रवर्तिताऽर्येण ? । व्याकरणशुद्धमेतद् वाक्यम् । परं 'बद्धः' नाम कः ? कथं चाहं बद्धः" ।

रुद्रभटो भूयो विहस्योवाच—"सत्यमेवेदम् । अदूरवर्तिनी मुक्तिरज्ञातस्वस्वरूपस्य । परमेतदेव लक्षणं बद्धस्य यत् सर्वदाऽस्याविज्ञातस्वस्वरूप एव" ।

"पुनरपि तत्त्वज्ञानव्याख्यानमारब्धमार्येण । नास्ति धर्ममार्तण्डानां भवतामकालो नाम पाण्डित्यदर्शनाय । पाण्डित्यदर्शनप्रकृतय एव प्रायेण सर्वदा भवन्तो धर्मगुरवः । परं स्वल्पं राज्यतन्त्रमन्तरेण नान्यत् किमपि मया ज्ञायते । अतः प्राञ्जलिरहं पृच्छामि 'कथमहं बद्ध' इति । अनुगृह्णातु मामार्योऽत्र विशदीकरणेनार्थस्यास्य पदस्य" ।

रुद्रभटः—अहिफेनसेवनेनेव राजभक्त्यतिशयेन मोहमुपगता मतिरमात्यराजस्य । स केवलं राजभक्तिमीक्षते । परं कथमेवमदत्तावकाशमस्य हृदयं स्वजनहितविचारस्येति विस्मयन्ते जनाः सर्वे ।

"गरीयसी राजनिष्ठा व्यक्तिहितादिति नानुचितं यदधिकतरं पक्षपाति मे मनोऽस्यामिति । परं प्रजाहितोदासीना वृत्तिर्मदीयेति यदुच्यते तदतितरां पीडयति मानसं मे । नृपस्येव सस्नेहं हृदयं मे प्रजास्विति साभिमानोऽहम्" ।

"अभिमानसदृशं कर्म समाचरन्तमेव भूषयत्यभिमानो नासदृशकर्मिणम्" ।

यैव नियन्त्रिताः सर्वे तत्र भिक्षवः । अवलोकितायाः एषा मृणालिनी किल दक्षिणः पाणिः । परमतिमनोहरोऽयं पाणिः कतिभिर्भिक्षुयुवभिर्गृहीतः स्यात् स्वहस्त इति किं दुर्ज्ञेयम् ? ” ।

“ यथा तथा भवान् मन्यतां ताम् । परमनूढेत्यर्थेन न किं सा कुमारिकैव ? । पर्याप्तमेतावत् । एवंविधायाः कुमारिकायाः श्रीचक्रोत्सवेऽस्माकमुपयोगो न स्यादनुचितः । अथवा मन्येऽर्हतीयं नः श्रीचक्रोत्सवस्य गुणैरात्मीयैः ” ।

“ के ते गुणाः ? ” ।

“ एकं तावत् सा सुन्दरी । अन्यच्च नो विपक्षधुरीणा । अस्याः पावित्र्यनाशनात् कोऽन्योऽस्ति शोभनतरोऽपकारो रिपूणां बौद्धानाम् । यथा नासिकाच्छेदनादखिलमाननं विरूपतामेति तथैतस्यां भिक्षुकुमारिकायां श्रीचक्रोत्सवायासादितायां सर्वे भिक्षुगणा अपकृता एव ” ।

“ परं सर्वमेतच्चिरसाध्यम् । आदौ नः श्रीचक्रोत्सवारंभः । ततस्तस्यास्तत्रागमनम् । ततो यथानिश्चयं तदर्हणानुष्ठानम् । सर्वमेतत् कदा संपत्स्यते न विद्मः । सानुग्रहा चेद् भगवती तदेवैतदखिलं घटेत ” ।

एतादृशाः संकल्पाः । देवीप्रीणनाय चैतेऽभवंश्चिन्तिता अन्ततो धर्म इति । अहो विचित्रं लीलायितं धर्मस्य ॥

— इति त्रयोदशः परिच्छेदः ।—

—:*:—

– अथ चतुर्दशः परिच्छेदः ।–

मन्त्रिवरश्चण्डमतिः ।

बौद्धपक्षपातिनं स्वशाक्तधर्मघातिनं
महीपतिं जना द्विषन्त्यमात्यराजरागिणः ।
चिरं चिकीर्षवो नृपं भवन्तमेव ते ध्रुवं
तदादिश त्वमद्य येन दर्शयेम तं दिवम् ॥१॥

आसीदात्मनो हर्म्ये सुखशय्याधिष्ठितोऽमात्यश्चण्डमतिः ।

गार्हस्थ्यसौख्यवितरणप्रतिकूलोऽभूद् विधिरमास्यस्य चण्डमतेः । भार्या ह्यस्य प्रथमा प्राणप्रिया सह सुतेन सरित्पूरपतिता पञ्चत्वं प्रायात् । अचिरादेवानेन द्वितीया काचित् कन्यकोढा । साऽपि केनचिदपघातेन सहसैव मृत्युनाऽनीयत । अथाञ्जसैव तृतीयो विहितस्तेन विवाहः । परमनभिमतभर्तृचरिता सा नाम्यलपद् व्यवहर्तुं सहानेन । मदिरामदप्रमत्तेनानेनाचरितानालोक्य दुराचारान् समुपजातविद्वेषा सा सकृत् पितृभवनं गत्वा वाराणसीमधिवसन्ती भूयो नैव कर्हिचित् पतिगृहमागन्तुमियेष । एवं विवाहत्रितयेऽपि विहतमनोरथोऽसौ नियत्नमनुकूलतां मनसि भावयन् न पुनः परिणयाभिमुखं मनश्चकार ।

शुष्कतां गतायां शाखिशाखायामेकस्यां तद्गतो जीवनरसोऽन्तिकस्थितां यथाऽन्यां पुष्टिं प्रापयति तथैवाभवद् भावनाङ्कुरस्य चण्डमतेः । कुटुंबसौख्यैनैरादयादुच्चपदवांछयाऽस्य हृदि पदमकारि । अल्पेनैव कालेनास्य राज्यलोभस्तथा तीव्रतामयाद् यथाऽसौ 'किमिति मया राज्यपदमतिष्ठितेन न भाव्यं' इति विचारमन्तरेण संततं नान्यत् किमपि चेतस्यकार्षीत् । तेन स नगरनरपतिं मनस्यभिद्रोग्धुमारेभे । राज्यपद-

" किमभिमानदूषकं मया कर्म समाचरितम् " ।

" सचिव एव राजकृतानां शुभाशुभानां कर्मणां फलविषये प्रष्टव्यतामेति शास्त्रवचनात् " ।

" कथमित्र ? "

" ईशांशभूतो वर्तते नरपतिः । न चेशः कर्हिचिच्छुभमशुभं वा वितरति प्राणिषु । परं राजोपदेशे, सत्कर्मानुष्ठापने, असत्कर्मनियमने च राज्ञः सचिव एवाधिक्रियत ईश्वरेण । स्वाधिकारानुरूपव्यवहरणार्थमेव प्रतिमासमस्मै दीयते वेतनमनल्पं, बहुमन्यते च स सर्वैः सर्वत्र । अन्यथा किं प्रयोजनं महाव्ययेनैतेन । अतः स्वकर्तव्यक्षमेणैव स्थातव्यं सचिवपदे सचिवेनान्येन च तत् दूरतो वर्जनीयम् । अथवा —

" किमन्यदपि भवति किंचिदनुष्ठेयम् ? "

" भवति । दूरीकृत्य राजानं राज्यपदात् स्वयं राज्यतन्त्रस्वीकरणम् । अन्यथा कथं प्रजाहितमतिरमात्यस्य ज्ञायेत प्रजाभिः ? । मन्त्रिपदपरित्यागो दुर्बलैः स्वीक्रियतेऽध्वा, बलाद् राज्ञः कर्तव्ये स्थापनं बलिनां मार्गः, अननुष्ठानतत्परस्य च राज्ञो राज्याद् भ्रंशनं बलिष्ठानां पन्थाः । तदेतेषु यस्य कस्याप्याश्रयणे पयः प्रभवत्यमात्यः " इति ।

राजनीतिमीमांसामेतामाकर्ण्य प्रस्फुरितमना जज्ञेऽमात्यवरः । अनुकूलाऽननुकूला वा मनोवृत्तिः प्रजानां निजराज्यपदस्वीकरण इति प्रागेव जिज्ञासुरासीत् । अतः स्वयमेव रुद्रभट्टेनोदीरितामेतां वाचमाकर्ण्य समुत्पन्नमोदः स पुनरपि तद्हृदयगतान् विचारान् विज्ञातुमभिलषन्नाबभाषे—" वयस्यवर, सचिवधर्मप्रकारा भवत्कथिताः सनातना एव । परं केन पथा प्रयातव्यं मयेति नाद्यापि सुनिश्चयं मनो मे । अधिकारन्यासो मदधीन एव । तदनुष्ठानेन कर्तव्यपरतां दर्शयितुमहं सर्वदोद्यत एव । परमुपायद्वयस्यानुसरणे कियदानुकूल्यं दर्शयेत् प्रजाजन इत्यावश्यकं ज्ञानं प्रथमम् । प्रजाक्षोभदर्शनमपि कदाचिदलं स्यात् सन्मार्गस्थापनाय

राज्ञः। परं राज्यत्याजनायावश्यको युद्धसंभारः। यदि जनाः सज्जाः कर्तुं साहाय्यं मे तदहं क्रमेणोभावपि मार्गावनुसर्तुमुद्यतो भवेयम्"।

"सज्जं क्रान्तिकरणायैतन्नगरमखिलम्। तत् कियन्तं कालं स्वबलोपेक्षणाय स्पृहयत्यमात्यः?। नगरसिंहासनसमासक्तं धर्मद्रोह-कलङ्कमेतं कियच्चिरं परिरक्ष्येत?। कियन्तं चावधिं नवेष्वनुभूयमानेषु शाक्तोपद्रवेषु शयनेन स्थीयेत?"।

"को नु नूतनः समुत्पन्न उपद्रवोऽत्र नगरे?। नाद्यापि स कर्णपथमुपगतो मे"।

"आसीत् देव्याज्ञया समुद्यतः स्वात्मजस्यं कुमारं बलीकर्तुं नगरश्रेष्ठ्यग्निवर्णो नाम। शाक्तधर्मद्रोहिणा स केनचिदपवाहितः। मन्ये बौद्धभिक्षुणैव भाव्यमेतत् कृतवता केनापि। एकमप्येतद् बलिदानं यदि पूर्णतामयास्यत् तर्हि संप्रति मलिनतां गतोऽस्मदीयो धर्मोऽ-भूतपूर्वामुज्ज्वलतामगमिष्यत्। देव्याज्ञानुष्ठानगुणाच्च शतगुणफलम-भविष्यद् बलिदानमस्मदीयम्"।

"किमुच्यते 'अग्निवर्णस्तद्भार्या च निजपुत्रं बलीकर्तुमुद्यता-विति'?"।

"आम्। न स एतयोरौरसः पुत्रः। परिवर्धितोऽसावेनाभ्याम्। परं सुतनिर्विशेषमज्ञायत स ताभ्याम्। महापूरप्रवाहवाहितः किलासौ संप्राप्त एताभ्याम्।"

"अपि देव्यैवाज्ञप्तं तस्य बलीकरणम्?"।

"अथ किम्। नात्र संदेहलवोऽपि"।

"देव्यैव बलीकर्तुमाज्ञापिते न केवलं परिपालितं परं स्वाङ्ग-संभूतमपि पुत्रं समर्पयितुं न तौ दंपती संदिहेयातामिति विश्वसिति मे हृदयम्। सुरैरपि धारयति शिरसाऽऽज्ञां देव्याः किं पुनर्मानवः।.

महाप्रवाहे नद्या वाहिता गेहिनी मे देव्या आज्ञयैवेत्यपि विश्वासो मे । एवमेव शिथिलीभूतधर्माचारान् मानवान् केनचिदतिमानुषेण हेतुना मुहुर्मुहुः स्मारयन्ति कर्तव्यं देवा देवता वा ”।

“एषोऽपि व्यतिकरोऽस्यैको हेतुरमात्यदर्शने मे । आवश्यकमस्माकं साहाय्यं राजपुरुषाणामन्वेषणाय तस्य बालस्य । यदि स केनचिद् बौद्धेनापवाहितः स्यात् तर्हि राजाज्ञामप्युल्लङ्घ्य बलिदानहेतोरार्येण सोऽस्माकं हस्तं प्रापणीयः ”।

“ इमामवस्थां गते तस्मिन् व्यतिकरे भवन्मनोरथपूरणायामात्यो भवेदेव समुद्यतः । परं राज्यक्रान्तिसमुद्यताः संप्रति प्रजा इति यदत्रभवता प्रोक्तं तन्न मया सम्यग् ज्ञातम् । अतः प्रसीदतु भवांस्तत् स्फुटीकर्तुम् ”।

“ बौद्धधर्मनिर्मूलनगृहीतदीक्षमेनं रुद्रभटं कथमत्रविषयेऽद्य याव-च्छयानमवधारयति मन्त्रिवरः ? । तथैवामात्यादपि वयमुत्सुकतरा राजपद-प्रतिष्ठितं द्रष्टुं मन्त्रिवरमिति नार्हति विस्मर्तुमार्यः ”।

“ तत् कथं बाह्यचिन्हहीनोऽद्यापि वः समुद्यमः ? ”।

“ केवलमनुज्ञाऽमात्यस्य प्रत्यूहोऽत्र विषये । न सन्ति सैनिकाः संग्रहे मे । परं कृतनिश्चयोऽहं येन केनचिन्मे शिष्येणापि तत्सिंहासनं लीलयैव रिक्तता नेष्यामि ”।

“ कथमिव ? ”

“ विदितमेवामात्यस्य यदकृतस्वशरीरचिन्तो महाराजः सदा निःशङ्कं चरत्यकिङ्करः । मन्ये बुद्धसंघं प्रवेष्टुकामोऽयं वैराग्यव्रतम-भ्यस्यति । बलिदाननिपुणपाणिर्मे छात्रः कश्चिदसिप्रहारेणैकेनास्मान्मृ-त्युलोकाद् दिवं प्रापयिष्यति ”।

" मामैवं वाचाऽपि वक्तव्यमार्येण । उभयपार्श्वनिशितधारः खलु खड्गो राजहत्याख्यः । अपकृष्टस्यापिहि राज्ञो न सहन्ते वधं प्रजाः । राज्यक्रान्तिः पुनर्नैवमनर्थकरी " ।

" भवतु । यदि न संमतोऽमात्यस्य वधो राज्ञस्तत् कथ्यतां कथं प्रजाप्रकोपपावकं प्रदीपितं दिदृक्षत्यार्य इति । सकलमपि नगरं वर्तते मया सज्जीकृतम् । आवश्यके क्रान्तिकरणे न कोऽपि शाक्तो मनागपि संदिहेत । गूढसंमेलनेऽनुयायिना मयैतदनेकशोऽस्ति परीक्षितं सम्यक् " ।

एवमाश्वासितोऽमात्योऽपि शक्त्यैव हृदयमात्मीयमाविष्कर्तुमुद्यतोऽभूदिति नैव विस्मयावहमत्र । सोऽवादीत्—

" अन्ये गुणाः सभानां रहोगतानामन्ये च प्रकाशं सङ्गतानां महासभानाम् । गूढसभायां यथेष्टं भाषमाणा वक्तारः प्रभवन्ति दर्शयितुं धैर्यं निरवधिकम् । परं न तथा कर्तुं पार्यते महासभायाम् । तत्र हि प्रोक्तं सकृद् वज्रलेपायते वचो वक्तुः । न तद् भूयोऽन्यथा कर्तुं शक्यते । द्वेषयति जनांस्तथाकरणम् । अत एव ते महासभासु सावधाना मितभाषिणो भवन्ति । तथैव संश्लिष्टपरिमितजनाहितं गूढसभासङ्गतं सभ्यानाम् । अतः कैतविनो जनाः शक्नुवन्ति वञ्चयितुं कतिपयान् कैतवेन । महासभायां सत्वात् कैतववेदिनां जनानां न चिरात् स्फुटीभवति कपटमेतेषाम् । मैव मंस्था यदहमविदितभवद्गूढसभाव्यापार इति । सर्वतोऽप्यभितश्चरन्त्येव मम चाराः । अतोऽहं कथयामि ते यद् गूढसभायामतिक्रान्तमर्यादमाभाषमाणा मानवाः समये समवधारितप्रतिज्ञा भविष्यन्ति । तद् यथा बहवः शाक्तधर्मानुयायिनः प्रकाशं भणिष्यन्ते तथा विधाय सभायां परधर्मानुरक्तता राज्ञोऽधिकृतस्य स्फुटं निषेधो दर्शनीयः । ततश्च शिष्टमण्डलमेकं राज्ञोऽन्तिके प्रेषणीयम् ।

स्थिरमेवासनं मे सर्वदा समीपे राज्ञः । यथाकथितं विधाय गतेषु युष्मासु परस्तात् करणीयमहं सुखेन साधयिष्ये । अतो भूयः कथयामि भवन्नायकत्वाधिष्ठितां कारयत शाक्तानां महासभामेकाम् । महत् ते तेजः प्रतिहन्ति संप्रत्यपि चक्षूंषि जनानाम् । एषा च महासभा तदुज्ज्वलतरतां नेष्यति । एतावानेवात्र मे हेतुर्यद् येन केनापि विधिना प्रत्यक्षीकृत्य प्रक्षुब्धं मतं सामाजिकं परित्यक्तस्वाग्रहे महाराजे संप्राप्त-समीहिता एव वयम् । विपरीते त्वस्य राज्यकान्तेरध्वनोऽनुसरणाय न्याय्यं निदानमस्माकं करगतं भविष्यति ” इति ।

— इति चतुर्दशः परिच्छेदः —

-- पंचदशः परिच्छेदः --

(शाक्तपरिषत्समुद्यमः)

बौद्धद्विषो येऽत्र भवन्ति सर्वे
तान् वैदिकान् ब्रूत मखींश्च शिव।
प्रशस्य देवान् सुचिरं तदीयान्
महासभां कारयत द्रुतं स्वाम्॥ १ ॥

वयं वैदिका आगता वैदिकानां
यथामन्त्रणं संसदं, नो परेषाम्।
यदीयं सभा शाक्तमर्धैकहेतो–
र्न कार्यं ततो नोऽनया, द्राक् प्रयामः ॥२॥

“बौद्धसंघसमयेन भवतामपि महापरिषदा यथाभिधानमति-महत्या भाव्यम्” इति मदुपदिष्टममात्येन तद् संमतमभूद् रुद्रभटस्य। व्यवहारे हि सर्वदा संख्याबलमतितरां प्रामुख्यमावहति। अपि चासन्न-पंचविंशतिनमस्काऽपि बौद्धपरिषद् यदि विदूरतोऽपि सहस्रशः समागतै-र्न समलंकृता भवति बौद्धभिक्षुभिस्तर्हि तत्रैव सगताऽल्पजनसमाकुला शाक्तधर्मपरिषद् स्फुटं प्रकटयेन्न्यूनतां वैदिकधर्मस्येति विचार्य रुद्रभटः पर्याकुलमना जज्ञे। नास्या विपदः परिहारः सुखसाध्योऽभूद् रुद्रभटस्य। बौद्धधर्मो हि सुघटितस्वरूपः समाश्रितक्रमार्गः। परं वैदिकधर्मोऽ-सुघटितोऽनेकाङ्गः। सर्वत्र लब्धराजाश्रयो बौद्धधर्मः प्रतिकूल-पार्थिवश्च शाक्तधर्मः। अतः “कथमेतद् संख्याबलं भवेत् समासा-दितमस्माभिः” इति पृष्टोऽमात्यराजो जगाद–“ सखे, संप्रति शाक्त-

ह्यनेकदृष्टय सर्वे यूयम् । सुमहानयं प्रत्यूहः संख्याबलसमासादनस्य । अतो भाव्यं सुनिशातदृष्टिभिर्भवद्भि "।

" कथमिव ? "

" एकीकरणेन सर्वेषां बौद्धधर्मविपक्षाणाम् । सर्वेऽपि बौद्धधर्मविपक्षाः सुहृद्बुद्ध्या भवद्भिर्द्रष्टव्याः । प्रमुखेऽपीह शाक्तधर्मेऽन्यपथानुयायिनो नरा अपि न सन्त्यबहवः "।

" परं कथमेतेषामेकीकरणं शक्यमेतस्यां परिषदि ? । भिन्नान्येतेषामुपास्यदैवतानि, असमानाश्च धर्माचाराः । अन्यच्च सर्वेऽप्यन्योन्यविद्वेषिणः । तत् कथं शक्यमामलकानामिवैतेषां पिण्डीकरणम् ? "।

" एतदेव तावद् घटनाचातुर्यसाध्यम् । कामं सन्त्वेतेऽन्योन्यविद्वेषिणः । परं न किमखिलेष्वप्येतेषु प्रस्फुरति बौद्धधर्मद्वेषः ? । तद् स्वीक्रियतां प्रथममेकं वलमेतत् तेषां पिण्डीकरणाय "।

" परं सर्वेषामेकीकरणे संपादिते सर्वानुरूपमभिधानमप्यन्यच्च किमावश्यकम् ? । यद्यपि सर्वे वयं द्वेष्टारो बौद्धानां तथापि तथा नामकरणे लघिमानमुत्प्रेक्षिष्यन्ते बहवः । अतो विद्वेषिणामप्यस्माकं यथा हृदयगतो द्वेषो न स्फुटीभवेत् यथा च स लीलया संवृतः स्यात् तथाविधमेकं सर्वानुरूपमन्वर्थकमभिधानं किमपि चिन्तयत्वमात्यराजः "।

" चिन्तितपूर्वमेवैतादृशं मयाऽभिधानम् । कथय किमर्थं विद्विष्मो वयं सह तैर्बौद्धधर्मम् ? " ।

" नूनमेतेनानेन धर्मेण प्रत्नेऽस्माकं वैदिके धर्मे सर्वत प्रहृतमिति "।

" तद् स्फुटमेवैतत् । वैदिकधर्मद्वेष्टृभिरपि तैर्यथा ' बौद्ध ' इति स्वीकृतमभिधानं तथैव बौद्धधर्मद्वेषिभिरप्यस्माभि. ' वैदिक ' इति स्वीकरणीयमभिधानम् । अतो भाविनी परिषद् ' वैदिक-परिषद् ' इत्येवाभिधातव्या । महत्यस्मिन्नेकस्मिन्नभिधानेऽन्यानि सर्वाणि तानि तानि क्षुद्राण्यभिधानानि विना विरोधं सम्प्रविष्टानि भवेयुः "।

" सम्यङ्मन्त्रितममात्यराजेन । केवलमेव कुर्वतामस्माक शाक्ताभिधानमीपद् गौणता यास्यति—"

" महाकार्यकरणसमुद्यत स्वाभिधानाभिमान कश्चित् काल दूरीकरणीय एव । काऽन्या गति ? । पर वयमेव सर्वथा नेतार इति शाक्तानुकूलमेव प्रायेण सर्वमिह सपत्स्यते । माऽत्र विषये भाव्य भवता ससदेहेन । यदेषा परिषद् राज्यकान्तेर्मातृता यास्यति तद् राज्यारूढो नूत्नो नरपतिर्विहायान्यान् क्षोदीयसो धर्मपथान् समाश्रितशाक्तपथ एव भविष्यति । तेन च शाक्ता एव लब्धराजाश्रया भविष्यन्ति " ।

" पर तथा जातेऽन्ये समुपजातविवादा भवेयुरित्यत्र किं प्रतिविधानम् ? । अस्मल्लब्धसाहाय्यै सपत्नकल्पैरेभि शाक्तै साधित स्वीय एवोत्कर्ष इति न किमन्ये मन्येरन् ? " ।

" मन्येरस्तथा ते । पर किं तेन ? । महद्भिर्बलवद्भि सह कार्यं कुर्वाणैरबलैरेतत् करणीयमेव स्वहृदये यद् विना द्वेषबुद्धेरुपशमाद् न कोऽप्यन्य सप्राप्येत लाभोऽस्माभिरिति । द्वेषोपशमोऽपि च नाल्पो लाभ । न हि स्पर्शसुखलिप्सया समाचरति कण्डूयन मानव किन्तु कण्डूपनिनीषयैव । न शोणितस्पृहया दशति दन्दशूको जनान् कृतस्पर्शान् किन्तु निर्यातनकाङ्क्षयैव स्वापकारस्य प्रत्यपकारेण " ।

" पर कथमन्वेषणीया एते वैदिकधर्मानुयायिनो निखिल नगरेऽस्मिन् ? " ।

" यर्नोयाप्यङ्गीकृताऽनुयायिता बौद्धाना ते सर्वेऽप्यात्मीया इति द्रष्टव्या, तेषा पन्थान स्तोतव्या, आत्मीयतामुत्पादयितु तेषु ' भिन्ना अपि धर्ममार्गा अस्मदीयास्ते सर्वे वेदप्रभवा इत्यखिला वय वैदिका अभिन्ना एव ' इति ते सावेश पुन पुनरभिधातव्या, तदु-पाख्येयतानर्णयित्री वैदिकी काचिद् ऋक् पुरस्तेषा सादर पठनीया,

यदि न भवेत् स्मृत्युपस्थिता ऋक् तथाविधा तत् स्वय रचयितव्या। वेदविषये हि तेऽस्मादृशा अज्ञानिन एव। यदि कश्चित् वेदविद् वदेत् 'न वेदान्तर्गतेषा ऋक्' इति तद् झटित्येव कथयितव्यम् —'अनन्ता वेदा । को गत. पार वेदानाम्' । पर न किमेषा ऋग् वर्णयति वैदिकीं देवता भवदीयाम्' । वर्णनमेवैतद् द्योतयति सत्यता देवताया । अनन्यप्रमाणा वेदा. । यूय वय च सर्वे समदु खा सप्रति । अत आवश्यकमेकमस्त्येनावैदिकधर्मस्य नि सारण नः' । एवमभिहिते ते सर्वे परिषत्समुद्यता भविष्यन्ति"।

"अथ 'लब्धनृपाश्रया भवतु परिषदस्मदीया' इति रुद्रभटेन भाषितेऽमात्येनाभाणि—सूचयिष्याम्यह तथा। पर कीदृश प्राप्येताश्रयो युष्माभी राज्ञ'। केवल न भवत्यसौ परिषत्प्रतिकूल। अपर च वय कथमपि राजक्षोभाभिलाषिण एव। स च क्षोभोऽस्या परिषदि स्यात् सुलभ। नैकहस्तप्रभवा तालिका। हस्तान्तराहतिकाङ्क्षिणी सा। कथ घटनीय तदित्यह चिन्तयिष्यामि। यूय तावत् स्वोद्योगपरा भवत"।

एवममात्येनोपदिष्टो रुद्रभट सवर्धितोत्साह स्वस्थानमेत्य न चिरात् स्वसमीपवर्तिभिरष्टात्रकल्पैर्जनैरन्यैर्नैकैर्नगरनिवासिन शाक्तेतरानखिलानन्वेषयितुमारेभे।

*   *   *

"अलब्धनृपाश्रयायै परिषदेऽस्यै अचिरत् एवार्हति दातुमाश्रय स्वीयम्" इति रुद्रभटोक्त वचनमनुमहर्घ्येवाङ्गीकृतमग्रिवर्णेन।

अस्या हि परिषदि शाक्तधर्मोद्धृतो पूर्णता प्रयातायां बलिदानसतर्पितशक्तिरह प्रसादाद् भगवत्या प्राप्य पुत्रमौरस सह भार्यया भवान्याऽऽनन्दसागरनिमज्जनसुखमनुभविष्यामीति विचारे स भूयो भूयो मोदपरवशीभूतचेता अवर्तत।

स्वार्थ–परार्थ–परमार्थकरीयं स्यान्मे परिषदिति मन्यमानोऽग्निवर्णो विघटितात्मचित्तग्रन्थिर्धनवितरणाज्ञाप्रतिपालनपरस्तस्थौ । "आवश्यकं निष्कसहस्रद्वयं परिषदमिमां पूर्णतां प्रापयितुम्" इत्युक्तमात्र एव रुद्रभटेन झटित्यग्निवर्णेन तदधीनतामनायि तावान् धनचयः । अथ निनिश्चितो महाकालीमन्दिराभिमुखो विस्तीर्णो भूविभागः संमेलनाय परिषदः । सर्वतो निर्मलीकृतेऽस्मिन् स्थले निर्मितो न चिराद् विशालो मण्डप एकः । अनतिदूर एवास्य मण्डपस्य परिषत्संप्राप्तप्रतिनिधिनिवासहेतोर्विरचितानि निवासनिकेतनानि लघूनि सारामस्थलान्यनेकानि । ग्रामान्तरप्राप्तेषु शाक्तेषु यदि केचिन्महानैवेद्यदित्सया बलिदानसमुत्सुका भवेयुस्तदकालहीन ते परिपूरितमनोरथा भवेयुरिति धिया स्थिरीकृत्य वधस्तम्भद्वितय प्राङ्गणगतं पुरातनं बहिर्विभागेऽन्यदपि निखातं वधस्तम्भयुगलं नूतनम् । एवं सज्जीक्रियमाणेष्वखिलेषु परिषत्सभारेषु 'यथा यथा वय परिषत्समुद्योगव्यापृतास्तथा तथा वर्धतेतरा कालिकाननकान्तिरनुक्षणमिति मेनिरे बहवः शाक्तभक्ताः ।

आगामिदिनद्वयान्तरिते परिषत्संमेलने महाकाल्यालयमंगनानां बहूनां वैदिकाना देव्यभिधाननिमर्नैपुल्यमविष्कृत्य मुहुर्मुहुरभवन्ननेके विवादाः । निजजिह्वाग्रगतानि देवीनामान्यन्याधिकानीति दिदर्शयिषवोऽहमहमिकया प्रोच्चैः पठन्तो बहवः परप्रोक्ताना देवीनाम्नामुच्चारणाद्धिमानमुत्प्रेक्षमाणाः स्वकपोलकल्पितानि बहून्यश्रुतपूर्वाणि नवानिनामानि साभिनयं पठन्तोऽतिमहान्तं कोलाहलं चक्रुः ।

देवीनामोच्चारतत्परतया बहूनामन्यदेवतानामानि नाशङ्केन मनसाऽल्पजनसमुदीर्यमाणानि न कस्यापि श्रुतिपथमारुरुहुः । शाक्तशासितत्वाद् परिषत्कार्यजातस्य विविधदेवतोपासका अपि ते परिषत्समागता वैदिका देव्यालयाभिमुखस्थिता देवीमन्दिरमभितो देव्यादेर

प्रभवतीति मन्वानाः, शाक्तानां च पुरोऽन्यदेवतास्तुतेः शाक्त-कोपमुत्प्रेक्षमाणाः सहान्यैः केवलं कालीनामघोषणपरास्तस्थुः ।

अथ महामण्डपान्तिकवर्तिनि लघुमण्डप एकस्मिन् परिषद-भिधानमधिकृत्य सुचिरं प्रावर्तत महान् विवादः । बहून्यश्रूयन्त तदोप-दिश्यमानानि निजदेवताभिधानानि तत्र संगतैः सभ्यैरनेकैः । "वैदिक-परिषत्समामन्त्रिता वयं सर्वे । अतो 'वैदिक–परिषत्' इत्येवाभिधातव्या परिषदेषा " इति विदूरागतः कश्चित् प्रतिनिधिरसूसुचत् । परमाकर्ण्ये-तत् स्फुटवाक् कोपनप्रकृतिः कश्चिच्छाक्तयुवा बभाषे–" शाक्ता निम-न्त्रका अस्याः परिषदः, शाक्ता अत्र धूर्वोढारः, शाक्तैर्व्ययीकृतान्यत्र धनानि स्वीयानि, शाक्तोऽत्रत्यो नरपतिः, शाक्तानामयमखिलो भूविभागः, किंबहुना, कयापि दृष्ट्या विचारिते सर्वथा शाक्तप्राधुर्यात् " शाक्त परिषत्" इत्येवैषा परिषदर्हत्यभिधानम् " इति । शाक्तप्रशंसामेता-माकर्ण्य परां सुत्रमुपागमन्मन्युवेगोऽन्येषां प्रतिनिधीनाम् । परिकरं बध्नन्तस्ते पृथुतरीकृतलोचनाः कोपकम्पिताङ्गयष्टयः सावेशं जगदुः–

" नेयं तदभिधानं परिषदः सततां यदुपयुज्य वयमाहूताः । केनचिन्निमेनाहूय कार्यान्तरसाधनमन्याय्यमेव । अपि च यैरयमाहूतास्तैस्तु स्वस्यैव कार्यसाधनं नाम परा कोटिरधमतायाः " ।

" सामान्यमेवोपयुज्यतेऽभिधानं निमन्त्रणे प्रायेण । परं प्रागा-रंभात् परिषदस्तदभिधानं सूक्ष्मेक्षिकया चिन्तनीयमेव । सामान्योऽयं नियमः परिषदः प्रायः सर्वेषामेव विदितः । अस्यापि येऽनभिज्ञास्ते-दूरमितरेषामा रक्षणीयः परिहासात् " ।

" विदितमस्माकं माहात्म्यं शाक्तानाम् । संप्रति तु स्मृति-शेषकल्पं तदाघाताद् बौद्धानाम् । अत एवैतेऽवेक्षन्ते माहात्म्यममात् । प्राग्यैः पञ्जरपशुभिरपान्त एव मामस्य भक्षणीयानि तृणानि निसर्ग-

निर्मितानि । न प्रवेष्टव्यानि ते. क्षेत्राणि परेषा सस्यानि । स्वनिभत्र-दिदर्शयिषया किमिति वय विदूरस्थिता समाहूताः ? । अस्माभिरपि कारिता अनेकाः परिषद एवंविधाः । अभिज्ञा वयमेतासामखिलस्य व्यवहरणस्य " ।

अथ वर्धनोन्मुख वीक्ष्य निगाद सौम्यप्रकृति कश्चित् समसूसुचत्— " सविशेषणद्वय त्रिधायाभिधान साधनीयमुद्दिष्टमभीष्ट परिषदः " इति । बहूना समताऽभूत् कल्पनैषा । परमन्ये जगुः —" वैदिक " इत्येक विशेषण युक्त समत च । पर ' शाक्त ' इति विशेषणेन भूयो योजितेऽभिधाने शाक्तपथ एव केवल प्रामुख्य याति । तत् किमेव मन्यन्ते भवन्तो यदन्येषामस्माक वैदिकाना पन्थानोऽपन्थान एवेति ? । यदि ' शाक्त ' इति स्वीक्रियते विशेषण भवद्भिस्तदन्येषामपि पथ कतिचिदन्यान्यपि विशेषणानि योजनीयानि ।

" अहो, निखिलपथाभिधानविशेषणसयोजिते नामनि परिषदः परिषन्नामोच्चारणमप्यशक्य स्यादन्येषाम् । किमेतादृशेन नाम्ना प्राप्ये-तास्माभि ? " इत्यभिधाय भूयो विचारिते " शाक्त—वैदिक " इति विशेषणद्वितयेनैवान्ततो बहुमतविनिश्चितेनाभावि ।

अथ शाक्त वैदिक पदयो केन विशेषणपदेन भाव्य प्रथमेन केन च द्वितीयेनेत्यधिकृत्य भूयो बहव कल्हाय बद्धपरिकरा बभूवु । ततश्चार्थनिर्णयहेतो समाहूता अधीतव्याकरणशास्त्रा अपक्षपातिनः पण्डिता महान्त । ' शाक्त—वैदिक परिषत् ' इति वाच्यमिति केचिदूचु । पर तथाऽनुष्ठानपरिपन्थिनोऽन्ये निषिध्य जगदु — वैदिकपदं प्रथम योजयिया तत शाक्त पदे योजिते न वयमन्तरा प्रतिबध्नीम । सर्ववैदिकममतामिमामालोक्य सूचना धूर्त कश्चित् वैदिक सहास तानुद्दिश्यात्रमापे—" अये चूर्णीकृताना-मिद व समर्पण गोधूमानाम् । वैदिकशाक्तपरिषदित्यभिहिते वैदिका

ये शाक्तास्तेषामेवेय परिषदिति न किं स्फुटीभवेदर्थ ? । अतो वेदिक-परिषदित्येवाभिधातव्यम् । तथा कृते केचिदस्माभु कदाचिद्विहित शाक्तत्वारोपोऽपि सुख सहेतास्माभि " इति । अथ मध्यस्थाऽभासिना-केनचिद् गभीराकृतिना प्रतिनिधिनाऽभाणि—" विनाऽव्यय योजित-मेतदभिधान नोभावपि युवा कृतार्थता प्रापयति । अतो वेदिकाना शाक्ताना च परिषदिति पृथक् प्रवक्तव्यमिति मत मे " इति ।

" हन्त भो साधीयसीय युक्ति । इत्यनेके सशिर कम्प-मुदगिरन् । परमञ्जसेनकेनाभाणि—न मनागपि साध्यते यथार्थमभीष्ट युक्त्यैतया । तथा कृते हि भिन्ना शाक्ता वेदिकेभ्य इति न भिन्नैर्विज्ञायेत ? । न भवन्ति वेदिका शाक्ता शाक्ता वा वेदिका इति तु नास्त्येव । तत् किमर्थमुभावप्येतौ विभज्येते पृथङ्निर्देशेन नाम्नो ? । किमैक्यसाधनायोत मिथो विघटनाय सकलोऽय परिषदायासो व ? ।"

एवमथो यामान् यावत् परिषदभिधानमधिकृत्य प्रववृते प्रति निधीनामुपागताना निवाद । शुष्कता गता सानेका परिशाददकाणा कण्ठा अनेकेषाम् । असकृद् बभूवुरन्योन्यप्रहारसमुद्यता बहव । निपेतु केचिद् भिन्नमस्तका । अन्ततोऽमात्यनिर्णीत " समस्तवैदिकपरि-षत् " इत्यभिधानमिति कथिते परित्यक्तवन्तस्ते संरंभरसेन तदङ्गी-कृत्य कथमपि विनिश्चित क्रम कार्याणा सह समयेन ससद ।

इति पञ्चदश: परिच्छेद: ।

— षोडशः परिच्छेदः —

(समस्त वैदिक परिषत्)

श्रेष्ठः सुरेषु गणराडिति गाणपत्याः
प्रोचुर्निषिध्य शिव एव तथेति शैवाः ।
आद्याऽत्र शक्तिरिति शाक्तगणा जगुर्नु–
रादित्यमूलमगदन्नखिलं च सौराः ॥ १ ॥

प्रागेव समयात् परिषदो विविधवैदिकपथानुयायिनामनेके नायका नानावसनवेष्टिताङ्गा विविधवेषधरा समुपाजग्मुः । ताना-लोक्य सुतरां तुतोषाग्निवर्णः । "परिषदमिमामधिकृत्य सर्वेऽप्येतेऽत्र बुद्ध्यैव सङ्गच्छन्ते । वैदिकधर्मसंस्थापनं हेतुरस्याः परिषदः । यास्यत्यत्र श्रेष्ठतां पन्थाः शाक्तानाम् । तथा च गते शाक्तपथे भविष्यत्यपरिहार्यो विधिर्बलिदानस्य । तथाभूते तु न नृपोऽपि प्रभविष्यति परिपन्थिता-मुपगन्तुं बलिदाने मुरारेः । विना विघ्नमनुष्ठिते बलिविधौ प्राप्तबहुपुत्रा मे भार्या जीवपुत्रका भविष्यति । ततश्चाहं सह भार्यया स्वयं सुख-भाजनं भूत्वा कृतसकलधर्मकार्यः सर्वेषां प्रशंसास्पदं भविष्यामि । सर्वस्यास्य मेऽभ्युदयस्य निदानतां गतेन व्यवहारकुशलेन धर्मनिष्ठेन मे प्रियसुहृदा रुद्रभटेन सर्वथाऽहमतितरामुपकृतोऽस्मि" । एवं चिन्तयतोऽ-ग्निवर्णस्य चेतसि भूय उदभवन् विचाराः —"श्रीमानपि वैश्यकुल-समुत्पन्नोऽहं हीन एव धर्मकार्यनिरतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । ब्राह्मणा एव तत्त्वतोऽधिकृता धर्मकार्ये । त एव सर्वेषु श्रेष्ठाः कर्मणि तस्मिन्" । एभिर्विचारैर्मनाक् पर्याकुलमना उरीकृतनम्रभावोऽग्निवर्णः सभागृहद्वार-विभागे प्रबद्धाञ्जलिरधोमुखोऽतिष्ठत् ।

अनेन प्रसङ्गेनाग्निवर्णं विनीततरं चिकीर्षू रुद्रभटस्तमवोचत्—"अग्निवर्ण, चिरमभवस्त्वं द्रष्टुकामो वैदिकधर्मानुयायिनो नायकान्। मदाज्ञासम्प्राप्तानेतांस्त्वमधुना शनैः शनैः मद्दृष्टिगोचरान् करिष्यसि। भवत्कल्याणचिकीर्षव एते धर्मगुरवः समुद्यता स्वपथाभिमानमपि परित्यक्तुम्। मन्ये सर्वथा भविष्यति भवानचिरादग्रणीर्भाग्यभाजाम्"।

महोपकारभावनाभरविनम्रीभूतोऽग्निवर्णो गद्गदस्वरं स्वैरमभाणीत्—वयस्य, भवदनुग्रहैकमूला सर्वा मे भाग्यसंपद् आगामिनी। कियदिव कथं वक्ष्यहं तां मुखेन?।

प्रमुखासनलिप्सया प्रथममुपगतः कश्चिन्महाज्ञो महाशैव सभागृहं प्रविवेश। सहानेनाभूवन्ननेके स्वस्वपक्षनायका अन्ये शैवाः। तद्यथा—(१) आद्यशैवाः—उभयोरपि हस्तयोरेतेषां तप्तमुद्राचिन्हानि बभुः। (२) रुद्रशैवाः—त्रिशूललाञ्छितमभूल्ललाटमेतेषाम्। (३) अग्रशैवाः—डमरुकाङ्कितमभूत् करयुगमेतेषाम्। (४) गद्दशैवाः—सलिङ्गप्रतिममासील्ललाटमेतेषाम्। (५) जङ्गमशैवाः—कण्ठावलम्बितलिङ्गप्रतिमा एतेऽभूवन्। (६) पाशुपतशैवाः—भालवक्षोनाभिपाणिष्वेतेषां लिङ्गमुद्रा अदृश्यन्त। (७) दण्डनामिकाः—दश दण्डानेते दधुः। नालीयसीमपि भीतिमजनयन् पूर्ववर्णिता दशविधाः शैवाः। परमेतेऽन्यथा कदाचिद् कोपात् प्रहरेयुरित्युत्प्रेक्ष्य जना दर्शनादेतेषामबिभ्युः।

ऊर्ध्वबाहुनामानः केचिदभवन्। सर्वदोर्ध्वीकृतभुजानामेतेषां शुष्कीभूता भुजाः सततमूर्ध्वस्थापिता नाकदण्डा इव विरेजुः। आकाशमुखाः केचिदभवन्—एते सर्वदा सूर्याभिमुखास्तस्थुः। पूर्वस्यां दिशि सम्प्रवर्तमानायां सभाया यदि सविता पश्चिमदिशायामभवत् स्यात् तदैते पश्चिमाभिमुखाः सभामधिष्ठाय जग्मुः। अथ गोग्रथं निशायां अनिशमादितः स्वयमाना एते पुरा मेनिरे यद् निशायामदृश्येना मनो

रूपेणाय भूयः पूर्वां दिशमेत्य प्रातः प्रकटीभवतीति। अतस्ते निशाया सूर्यगतिप्रमाण स्वयमेवो प्रेक्ष्योऽप्रेक्ष्य सर्वदा सूर्याभिमुखास्तस्थु ।

परमतेषु महाशैवानुयायिषु केचिदघोरपथा. कापालिकाश्च दर्शनादेव सर्वान् भाययामासु । 'शक्तेरेव वय परमार्थतोऽनुचराः' इति मन्यमानैरेभिर्वेषभूषणादिभ्या मनो देव्या एवानुकरणमतितरामक्रियत। मुक्तकेशा सिन्दूरचर्चितभालदेशाः कपालमालाधारिण एते समागृह-समुपविष्टा अपि मुहुर्मुहु कन्याया आत्मन समाकृष्य नरमासशकलं नि.शङ्क चचर्वु.। केचित् बिल्वफलनिहितमादाय चिताभस्म मुहुर्मुहु साभिनय स्वाङ्गानि लिलिपु । केचिद् रुद्राक्षमालाजपमभिनिन्यु । केचिद् करकलितविल्वशाखा मुखमभितश्चामरवद् धूनयाबभूवु'। कश्चिदर्धचन्द्रविभूषितशिरा गृहीतार्धनारीनटवेषोऽलक्ष्यत।

शैवान् अनु सहा मनोऽनुयायिभि. प्रविवेशाल महावैष्णव । शैवशाक्तानामिवैतेषामनुयायिना वसनेषु नाभाद्वैचित्र्यमतितराम्। केवल विष्णोरवतारदर्शकानि धनुर्बाणपरशुगदादीन्यनेकानि चिह्नान्यासन् धृतानि। कश्चिदात्मान चतुर्भुजमदर्शयत् केचित्। शङ्खचक्रगदामुद्राङ्कैः स्वाङ्गानि भूषयामासु ।

अथ सौरा गाणपत्या अन्ये च विविधपथानुयायिनो निज-देवताद्योतकानि तानि चिह्नानि धारयन्त. क्रमेणोपाजग्मु । अग्निज्वाला, चन्द्रकला, अश्वत्थशाखा, शुण्डादण्ड, नक्षत्रपुञ्ज, आम्रमञ्जरी, सूर्य-बिम्बम्, सर्पवलयम्, इत्यादीनि तदानीं प्रवर्तमानाना सर्वेषा वैदिक-धर्माणा प्रतीकानि परिषदेतस्यामालक्ष्यन्त । शाक्तबाहुल्यान्नागराणा शाक्ता एव बहवोऽत्र बभूवु । परममात्यचोदितेन रुद्रभटेनान्येऽपि बोदिकधर्माणो बहवो विचित्य विचित्य समाहूयन्त । अनपेक्षित-मेतदामन्त्रणमाकर्ण्य स्वगणवेषविरचने त्वरमाणा अपि स्वल्पतया कालस्य कथ कथमपि सपाद्य यथासमयमासन्नेते सप्राप्ता ।

सौरः—धर्मकार्ये साहाय्यं कर्तुमुद्यता वयमिति किमेतद् वितीर्यते भवद्भिः पारितोषिकमस्मासु ? ।

शैवः—यदि गरीयसी शक्तिः शिवात् तच्छक्तैरेव संगम्य सा स्वव्यसनवारणार्थं प्रार्थनीया । किमर्थमस्मानाहूय पुरोऽस्माकमेवं प्रतिपाद्यते श्रेष्ठतरता शिवाच्छक्तेः ? ।

तच्छ्रुत्वाऽमात्यः प्रोच्चैरुवाच—" सुहृदः, प्रोत्कटमिमं स्वोपास्य-देवताभिमानं भवद्धृदयवर्तिनमालोक्य सत्यं मोदतेतमां मानसं मे । परमेतावदेव खेदयति मां यत् कलहकालानभिज्ञाः सर्वे यूयम् । सखायः, भिन्नाः सन्ति सर्वेषां धर्ममार्गाः " ।

गाणपत्यः—एवमेतत् कोऽत्र दोषः ? ।

अमात्यः—भिन्नाः सर्वेषां वो देवता उपास्याः ।

सौरः—अत एवायमेतावान् कलहः ।

अमात्यः—अपि च परंपरापुनीतानि भवत्पथनामान्यपि भिन्नान्येव ? ।

शैवः—बाढम् । स्नपयनाम्नोऽप्यभिमानोऽस्माकमत्याज्य एव ।

अमात्यकृतां विविधपथप्रशंसामिमामाकर्ण्य समुन्नमी रुद्रभटः किमपि चिरश्रुरमात्यश्रवणसंसक्तमुखो जज्ञे । विज्ञाय तदाशयं " स्मर्यते मया भवम् । अलं चिन्तया " इति सूचयताऽमात्येन मनागिव प्रपीड्यास्य पाणिं पुनरभाणि—" भिन्नाः सर्वे यूयमेतत् संमतं मे । परं भिन्नेष्वपि भवत्स्वन्तरो निरससैक्यमेवेति न साकल्येन विजानन्ति भवन्त इति मन्ये " ।

अन्येनानेनामात्यवचनेन यथेष्टमाभाषितो रुद्रभटो जगाद— " तथ्यमेतदमात्यभाषितम् । सर्वे वयं भिन्नाः । भिन्नाभिमानोऽस्मत्स्वदोषः

समुचित एव । परमभिन्नमूलाऽस्माकं भिन्नतेत्यजानद्भिरस्माभिरद्य यावद् वशात् समाकृष्याङ्गारायुधकल्पता नीतो धर्मो वैदिकः "।

अमात्यवचोविरोधाभासमजानन् मन्दधी. शैवः प्रोवाच—" भिन्ना अपि वयमभिन्ना एवेति कथं ज्ञायते भवद्भिरिति न ह्यवगच्छामि "।

अमात्यः—नैतद् दुर्बोधमतितराम्। श्रूयताम्।

अमात्यमुखनिर्गतमन्त्य वचनमाकर्ण्य रुद्रभटः सोत्साहं सर्वानुद्दिश्य वभाषे—" शृणुत सावधानं सभ्याः। अतीवोपकारकोऽयं कलहोऽधुना। एतस्मादेव भाग्येनाद्य ज्ञास्यन्ति भवन्तोऽमात्यमुखविनिर्गतानि कतिचिन्नूतनानि धर्मतत्त्वानि। तदेकाग्रेण मनसाऽकृतकोलाहलं श्रोतुं प्रसीदन्तु भवन्तः "।

अमात्यः—सत्यमेतद् यद् युष्मासु सन्ति केचित् सौराः, अपरे गाणपत्याः, अन्ये शैवाः, इतरे वैष्णवाः, परे च शाक्ताः। तथापि यथार्थतया विचारिते न किमभिन्ना एव सर्वे भवन्त ?।

स्वानुकूलमेव देयमेभिः प्रत्युत्तरमिति साभिनयममात्येन पृष्टा अपि ते जडतया बुद्धेः, प्रोत्कटतया चाऽहङ्कारस्य नाशतोऽपि विविदुराशयममात्यस्य। किमेतदुच्यत इति दर्शयन्तस्ते शून्यदृष्ट्योऽन्योन्यमुखमीक्षमाणा जडा इवाविदितवाक्यार्था मुहुर्मुहुरमात्याननमवलोकयामासुः।

अथ भूयो भाषितुमारभतामात्यः। संभ्रान्तो विपक्षो नाम सुखसंप्राप्यो मृगयापशुरिव। गण्यते वावदूकेन। अतः स्वमतानुयायिनो विधातुं सभ्यानभिलषन्नगदत् " सुहृदः, सन्तु कामं भवन्तो भिन्नपथानुयायिनः सर्वे। परं न किमेकाश्रयसमुत्पन्नाः सर्वेऽप्येते पन्थानः ?। शिवविष्णुशक्तिसूर्यगणपत्यादयः सर्वा अपि न किं वैदिका एव देवता ?। समानादुदराज्जाताः कलहायमाना भ्रातरो भवन्तु प्रकामं मिथो रिपवः।

अनंतरं प्रविवेश लंबोदरमहाभागः । 'गणराजो जयति जयति गणराजः ' एतावन्मात्रमेवाविरतमुद्गिरन्नसौ शनैर्गणपत्याकृतीनक्षान् गणयति स्म ।

रुद्रभटो बभाण—" अपि स्वास्थ्यं सर्वत्र ? "

लंबोदरः—अथ किम् ? । गणराजकृपया स्वास्थ्यं सर्वत्र ।

पूर्वागतत्वादसौ गत्वा निःशङ्कमुच्चैरासनमधितष्ठौ । तदालोक्य मनागस्वास्थ्यमुपगतोऽप्यगतिकतया स्वस्थान एव स तूष्णीमासीत् किं केनासनं स्वीकरणीयमिति नासीदेव व्यवस्थापितपूर्वमनेन ।

आसनमधितिष्ठत्येव लंबोदरमहाभागे सौरपथानुगो धर्मगुरुरागत्यान्यदुच्चैरासनमलंचकार । चित्रित-प्राभातिक-सूर्यकिरणकल्पां कन्यामुद्वहताऽनेन सह परिचयं शिष्टाचारानुमतं जनयितुं रुद्रभटो लंबोदरमहाभागमुद्दिश्य जगाद–" एते सौरपथानुयायिनो धर्मगुरवः । कृतार्था वयमागमनेनैतेषाम् " । धर्मगुरुरुवाच–" साधु । सर्वेषां हितं साधयति देवः सविता । सर्वेषां तेजसां चैतन्यस्य चासावधिष्ठानम् " ।

अग्निवर्णः–सत्यमेवैतत् । अत एव सवितारमाद्यं दैवतं मन्यन्ते जनाः ।

एतदाकर्ण्य संजातमन्युर्गाणपत्यो लंबोदरमहाभागः साधिक्षेपमवोचत्–" नैतत् स्यात् कर्हिचित् संमतं मे । नास्ति कोऽपि देवगणे गणपतेः श्रेष्ठतरो देवः । पतिरसौ सर्वेषां देवगणानामित्येव गणपतिरित्यभिधानमेतस्य । केवलमेव सूनुः श्रीमहादेवस्येति वयं शंकरं गणपतेः श्रेष्ठतरं गणयेम " ।

सौरः–नैतत् संमतं मे । सूर्यस्य पुरतः स्वयं शंकरोऽपि यदि लघीयांस्तत् का मात्रा गणपतेः ! । नहास्यैव महिमा वेदेषु न महादेवो गणपतिर्वा । उपवेदे पुराणे चैतयोः सुगमति निर्देशः । उदयाभिमुखः

सवितेव महाऽस्ताभिलापी च स एव विष्णु । दिनमध्यगत. सवितेव शिव । भवतु वैष्णव शैव वो वा । उभयोरपि गायत्रीमन्त्रेण सूर्योपस्थानमावश्यकमेव ।

अत्रान्तरे श्रुतपूर्वोक्तभाषण समुपजातमन्यु· कोऽप्यपर शैवधर्मगुरुरेत्य साभिनयमुवाच–" किमिह शिवगर्हणपरा यूयम् ? । इमा ममोपास्यदेवता निन्दतो जनस्य छेत्स्ये जिह्वामेवामूलात् । विना प्रामुख्यात् कथमसौ प्रोच्येत 'महादेव' इति ?" ।

सौर –दिनमध्यगतो भानुरेव चण्डत्वाच्छिव इत्युच्यत एतत्तु सत्यमेव । तत् काऽत्र सभवति निन्दैतस्य ? ।

शैवः–मैवम् । निरूपयन्तु भवन्त पुराणानि निपुणम् । सूर्यो नामाष्टमूर्ते शिवस्यैका केवल तनु । अवागिभावस्याप्यनभिज्ञा भवन्ति भवन्त ।

अत्रान्तरे समीप एव वर्तमानो वैदिकपरिषद्व्यवस्थापक कोऽपि रुद्रभटनियुक्तस्तूष्णीं स्थातुमपारयन् सूर्यशिवमहादेवगणपत्यादिषु देवेषु कोऽपि प्रामुख्य यास्यत्यस्मिन् विवाद इति भिया स्वयमुपसृत्य मध्य एवोवाच–" त्रयोऽपि यूयमयथार्थवादिन । परिषत्सेवकोऽप्यह नात्मदेवताभिमानपराङ्मुख । महीयान् महादेवो गणपतेरित्येकमत्येनैव विनिश्चित भवद्भि । तथैव शिव सूर्यात् सूर्यो वा शिवाद् स्याद् गरीयान् । परमासैषा दुर्गा माता मूलशक्तिचात्सर्वासा देवताना श्रेष्ठतमा । अत एवास्माक शाक्तानामय पन्था वैदिकविभागेऽस्मिन् राज्येऽप्यद्य यावदविनष्टोऽवर्तत " ।

एतदाकर्ण्यैवेहसन् शैवगुरुरभिदधे–"त्वयैवात्ममुखेन स्फुटीकृतो न्याय । देवीय शक्तिरप्यर्धमङ्ग शिवस्य । तदपि च वाममङ्गमवलम् । अतो यदुच्यते भवद्भिस्तदज्ञानादङ्गाङ्गिभावस्य " ।

श्रुत्वैतच्छाक्तः प्रत्युवाच—" अहो कीदृशोऽस्याङ्गाङ्गिभावः ? । मन्येऽनेन शैवबटुना न कदाचिदपि ध्याता शक्तिर्देवी । नैषाऽप्यास्ते वाममङ्कं भर्तुः परमविरसमस्य वक्षसि नृत्यतीयम् । तद् ब्रूत को महीयान् शिवशक्त्योः ? । एवं शिवेऽपि हीनतां गते का मात्रा सूर्यगणपत्योः ? " ।

अत्रान्तरे शुभ्रवसनधरः कोऽप्युपेत्य बभाषे—"अहो तिष्ठतैकतः सर्वे यूयम् । अधीत्य वेदान् भवन्तो ज्ञास्यन्ति यद् वरुण एव वैदिको देवः सर्वेषां महिष्ठ इति । पिताऽयमन्येषां निर्जराणाम् " ।

" अहो प्रभावस्ते देवस्य ! । तस्य पत्नी मेदिनी परित्यज्य तमूरीकृतस्वातन्त्र्याऽधो न्यवसत् । उषा तद्दुहिता नर्तकी जाता । मरुदग्निसूर्यादित्यादिभिः पुत्रैः पृथक् पृथक् स्थापितानि राज्यान्यात्मीयानि । अतोऽसौ संप्रति वृषभ इव वृद्धो व्याक्रोशपरस्तिष्ठति । राज्यभरसहेषु सुतेषु स्वातन्त्र्यं तूष्णीमेव पितृभिः । न तैरायासयितव्यो राज्यचिन्तयात्मा स्वीयः । तद् यथा तथा भवतु । नायं देवः प्राप्नुयात् पुरस्कारमस्मत्तः ।

अथारुणवसनधारी कश्चिदार्यो पुरतः । तारकानुकारिणा स्वतेजसंकेन लम्बाकृतिना विभूषितमणिना ललाटमेतस्य । स आह—" किं वृथा कलहेन ? । अहमेतन्निर्णयामि । शिवशक्त्यादित्यादीनि सर्वाण्युपदैवतानि । कानिचिच्चैतेष्वनार्याण्यवैदिकानि । परन्तु भवन्तो यदूर्ध्वमुदयादरुणस्य प्रभवत्युदेतुं सविता । तत एव चारम्यन्ते पूजनानि देवतानाम् । अतो मन्येऽरुण एवात्र पुरस्कार्यः । जलौघधीनोऽरुणोऽधिपतिः । रुचिरस्पन्दनादिरूढोऽसौ प्रेक्षते हिताहितानि मानवानामखिलानाम् " ।

" परं येनाक्ष्णा प्रेक्ष्यन्तेऽनेन तेऽरुणेन सर्वेषां हिताहितानि स सूर्य एव, महाराज । दूरीकृतेऽस्मिन् सूर्ये कथमरुणराजो भवता प्रमत्निष्यति शासितुं राज्यमात्मीयमिति स्फुटमेव । तद् भवत्वेतद् । सूर्य एवादेयप्रमानम् " ।

"परमरणो राजा सम्राडित्युच्यते"।

"अग्निरिंद्रोऽपि चेमा पदवीं धारयत। मित्रसाहाय्यादेव प्राप्यते बहुमानोऽरुणेन"।

"परमनन्यलभ्यया मायाशक्त्याऽयमुपेत"।

"एतदेवाप्सुरीं सपद द्योतयति न दर्वीम्। अत एवापहृतमरुणस्याधिपत्यमथर्ववेदेन। केवल 'स्वर्गे मे निवास' इति कथनेन कः स्याद् भुवि वरुणे सादर ?। किं तथा स्तूयते पुराणेषु वरुणो यथा महेन्द्र ?। तिष्ठत्वय तत्र सुख सौवर्णे स्वरथे"।

लब्धावसरो रुद्रभटो दूरीकृत्योच्चासनानि शनैः शनैः सर्वाणि समतामनैषीत्। अथ यथाकथितमायुर्निर्निधिपथानुसारिणोऽनेके क्रमेण धर्मगुरव। तैरपि समारब्धो धर्मकलह। पूरित कर्णपरुषेण कोलाहलेन समागृहमखिलम्। परस्परवधोद्यता इवालक्ष्यन्त बहव। अत्रान्तरे सम्प्राप्तोऽमात्यराज। तद्दर्शनेन कलहाद् विरता, सर्वेऽपि राजप्रतिनिधिरय राजवद् देवतारूप एवेति धियाऽहमहमिकया दर्शितादरास्तस्थु। अथ कर्णान्तिकसमानीतेनाननेन रुद्रभटकथित किमपि समाकर्ण्योन्नततममासनमासीनोऽखिलानुद्दिश्य जगाद—"अहो किमेतत् ?। निर्निमित्तकोऽय कलहो युष्माकम् ?"।

रुद्रभटः—"काम समये सम्प्राप्तोऽमात्यराज। अन्यथा नासमहं समर्थ शामयितुमिम कलहम्"।

अमात्यः—किमिहान्योन्यकलहायागमन भवतामुत विपक्षसमुन्मूलनायाविचारितान्योन्यपथभेदमायोधनोपकरणसभारसमाहरणाय ?।

गाणपत्य—येन केनापि हेतुना सम्प्राप्ता अपि न वय कर्हिंचित् समुद्यता श्रोतु गर्हणमुपास्यदेवताया अस्माकम्।

सौरः—धर्मकार्ये साहाय्यं कर्तुमुद्यता वयमिति किमेतद् वितीर्यते भवद्भिः पारितोषिकमस्मासु ?।

शैवः—यदि गरीयसी शक्तिः शिवात् तच्छाक्तैरेव सागम्य सा स्वव्यसनवारणार्थं प्रार्थनीया । किमर्थमस्मानाहूय पुरोऽस्माकमेव प्रतिपाद्यते श्रेष्ठतरता शिवाच्छक्तेः ?।

तच्छ्रुत्वाऽमात्यः प्रोच्चैरुवाच—" सुहृदः, प्रोत्कटमिमं स्वोपास्यदेवताभिमानं भवद्धृदयवर्तिनमालोक्य सत्यं मोदतेतरां मानसं मे । परमेतावदेव खेदयति मां यत् कलहकारणानभिज्ञाः सर्वे यूयम् । सखायः, भिन्नाः सन्ति सर्वेषां धर्ममार्गाः "।

गाणपत्यः—एवमेतत् कोऽत्र दोषः ?।

अमात्यः—भिन्ना सर्वेषां वो देवता उपास्या ।

सौरः—अत एवायमेतावान् कलहः ।

अमात्यः—अपि च परम्परापुनीतानि भवत्पथनामान्यपि भिन्नान्येव ?।

शैवः—बाढम् । स्वपथनाम्नोऽप्यभिमानोऽस्माकमस्त्यत्र एव ।

अमात्यकृतां विविधपथप्रशंसामिमामाकर्ण्य समुत्पन्नभी रुद्रभट्टः किमपि निरश्रुरमात्यश्रवणससक्तमुखो जज्ञे । विज्ञाय तदाशयं " स्मर्यते मया सर्वम् । अलं चिन्तया " इति सूचयताऽमात्येन मनागिव प्रपीड्यास्य पाणिं पुनरभाणि—" भिन्नाः सर्वे यूयमेतत् सम्मतं मे । परं भिन्नेष्वपि भवत्सु ततो निगसत्यैक्यमेवेति न साकल्येन विजानन्ति भवन्त इति मन्ये "।

अत्यन्तेनानेनामात्यवचनेन यथेष्टमाश्वासितो रुद्रभट्टो वभाण—" तथ्यमेवामात्यभाषितम् । सर्वे वयं भिन्नाः । भिन्नताभिमानोऽप्यस्मदीय-

समुचित एव। परमभिन्नमूलाऽस्माक भिन्नतेत्यजानद्भिरस्माभिरद्य यावद् वशात् समाकृष्याङ्गारात्मष्टकल्पता नीतो धर्मो वैदिक "।

अमात्यवचोविरोधाभासमजानन् मन्दधी शैव प्रोवाच–"भिन्ना अपि वयमभिन्ना एवेति कथ ज्ञायते भवद्भिरिति नाहमवगच्छामि"।

अमात्यः–नैतद् दुर्गमतितराम्। श्रूयताम्।

अमात्यमुखनिर्गतमन्त्य वचनमाकर्ण्य रुद्रभट. सोत्साह सर्वानु-द्दिश्य बभाषे–"शृणुत सावधान सभ्या। अतीवोपकारकोऽय कलहोऽ-द्यतन। एतस्मादेव भाग्येनाद्य ज्ञास्यन्ति भवन्तोऽमात्यमुखविनिर्गतानि कतिचिन्नूतनानि धर्मतत्त्वानि। तदेकाग्रेण मनसाऽकृतकोलाहल श्रोतु प्रसीदन्तु भवन्त"।

अमात्यः–सत्यमेतद् यद् युष्मासु सन्ति केचित् सौरा, अपरे गाणपत्या, अन्ये शैवा', इतरे वैष्णवा, परे च शाक्ता। तथापि यथार्थतया विचारिते न किमभिन्ना एव सर्वे भवन्त ?।

स्वानुकूल्येन देयमेमि प्रत्युत्तरमिति साभिनयममात्येन पृष्टा अपि ते जडतया बुद्धे, प्रोत्कटतया चाऽहङ्कारस्य नाशतोऽपि विविदुराशयममात्यस्य। किमेतदुच्यत इति दर्शयन्तस्ते शून्यदृष्टयोऽन्यो-न्यमुखमीक्षमाणा जडा इवाविदितवाक्यार्था मुहुर्मुहुरमात्याननमवलोकया-मासु।

अथ भूयो भाषितुमारभतामात्य। सम्भ्रान्तो विपक्षो नाम सुखसप्राप्यो मृगयापशुरिव। गण्यते वावदूकेन। अत स्वमतानुयायिनो विभातु सम्पानभिलषन्नगदत् "सुहृद, सन्तु काम भवन्तो भिन्नपथा-नुयायिन' सर्वे। पर न किमेकाश्रयसमुत्पन्ना सर्वेऽप्येते पन्थानः ?। शिवविष्णुशक्तिसूर्यगणपत्यादय सर्वा अपि न किं वैदिका एव देवता ?। समानादुदराज्जाता. कलहायमाना भ्रातरो भवन्तु प्रकाम मिथो रिपव।

किन्तु परमार्थसाधने तावत् भवितव्यमुदारमनोभिरखिलैः । अदत्तान्तराः पादपशाखा यदि सर्वदाऽन्योन्यघर्षणपरा जायेरंस्तत्समुत्पादितवैश्वानरास्ता न चिरात् सहात्मना त सकलमपि पादपं भस्मतां नयेयुरिति, न वेद्मि, कथं विस्मर्यते भवद्भिः । अवर्तमानेषु रिपुषु स्वपक्षमाहात्म्यप्रतिपादनप्रयत्ना मिथः कलहा वा भवतां भवेयुः क्षम्याः । परं कथमेतदविदितं वो यद् वैदिकधर्मनिर्मूलनाय बद्धपरिकरा बौद्धाः सर्वत इति । वेदनिन्दका एते बौद्धा इति प्रथितमेव । वेदनिन्दा नाम न किं गर्हणं सर्वेषामस्माकं वैदिकानां पथां विविधानाम् ? ।

लंबोदरः—अहो सत्यम् । नासीदेतत् समुत्पन्नं मतौ मे ।

सौरः—सत्यमेतत् । बौद्धा एव यथार्था नो रिपवः ।

अमात्यः—अत एकस्यापि विपद् सर्वेषामेवेति चिन्तनं न किमावश्यकं वः ? ।

शैवः—सत्यं सर्वेषामेव सा । काऽत्र सशीतिः ? ।

सौरः—परं कीदृशी विपदुपनताऽद्य ? । कथ परिगतोऽनयाऽत्र ? ।

रुद्रभटः—श्रयम् । शाक्तेष्वस्मासु स्वधर्मपरेषु बौद्धा एते समुद्यता निर्मूलयितुमाचारानस्मदीयान् ।

लंबोदरः—कथमिव ? ।

रुद्रभटः—देव्या बलिदानं वितरितुमुपदिशति नः शाक्तपथः । परं तथा विधातुमुद्यतेष्वस्मासु बौद्धा एते स्वीकृतविपक्षभावा राज्ञे निवेद्यानस्माकमनुयायिनः प्रतिकूलमतान् विदधति ।

सौरः—कीदृशं बलिं वितरितुमास्त यूयमुद्यताः ? ।

रुद्रभटः—किमेतत् पृच्छ्यते ? । बलिर्नाम बलिः । धर्मगुरूपदिष्टो बलिः । देवीमार्थितो बलिः । नरबलिदानचिकीर्षवोऽपि किमर्थं

वय परैर्दूषणीया ? । न मेषशीर्षमालाधारिणी देव्यस्मदीया । नरकपाल-माल्या विभर्त्यपा ।

नरबलिदानकथामाकर्ण्य सौरशैवगाणपत्यादयो धर्मगुरवः सभ्रान्तचित्ता. परस्परमुखावलोकनपरास्तस्थु. ।

सौर –हिंस्यन्ते मानुषेतरा प्राणिन पुरो देवताना बलि-हेतोरिति विदित न । पर... ...

शैवः-स्यात् कदाचित् समत नरबलिदान वैदिके काले पूर्वस्मिन् । किन्तु

रुद्रभटः–अहो नि शङ्क समाचर्यत नरबलिदान सर्वे पूर्वम् । प्रथितैवैतरेयब्राह्मणवर्णिता नरबलिदानकथा सर्वत्र । उदरव्यथामात्मीया शमयितु स्वकीयमेव पुत्रमाहुतीकर्तुमासीत् समुद्यत पिता तत्र । अने-नास्य सुहृदाऽग्निवर्णेन बलिदानहेतो सज्जीकृतो नासीत्तदीयोऽपि सूनु ।

सौरः–पूर्वकालसमतास्त आचारा किं सप्रत्यपि समाचरणीया एव ? ।

रुद्रभटः–पूर्वकालसमाचरितानामाचाराणा यथाविधि पुन समा-चरणमेव ग्लानिमुपगत धर्मं पुनर्नवीकुर्यात् । शाक्तधर्मोज्जीवनसमुत्सु-काना नराणा न किमावश्यक पुनरुज्जीवन विधेर्नरबलिदानस्य ? ।

रुद्रभटसप्रयुक्तोऽय युक्तिवादो न सम्यक् प्रीणयति सभ्यानिति वीक्ष्य परिहृतनरबलिदानवादोऽमात्य स्वय वक्तुमारेभे । स उवाच-- " सभ्या समाचरतु परिहरतु वा कोऽपि स्वेच्छया बलिदानम् । निश्चिते-ऽस्मिन् दण्ड्येत विघ्नकर्ता बलिदानसाधकेन । परमन्यै प्रकारैर्नैकिं बौद्धगणेनानेकविध बाधितोऽस्मदीयो वैदिको धर्म ? । कवलितसकल-दानद्रविणेनानेन बौद्धधर्मेण न किं सप्रति सौरशैवगाणपत्यादयो देवता निर्धनता प्रापिता ? । के लभन्ते राजप्रतिग्रहमधुना–बौद्धा वैदिका वा ? ।

धनलाभकथामेतामाकर्ण्य समुद्भूतलोभाः सर्वेऽपि वैदिकाः सममूचुः—"सत्यमेतदमात्यराज। अन्यैरपह्रियमाणोऽस्मदीयो भागः कथमस्माभिः सह्येत?"।

अमात्यः—परं यदि सर्वे यूयमैकमत्येन बद्धपरिकरा दर्शितनिजविरोधाः स्थानान्तरगामिनमिमं धनसंचयं निरुध्य भूयः पूर्वपथं स्थापयिष्यथ तर्ह्येव यथापूर्वं सुखभाजो भविष्यथ। जीर्णतां गतान्यपि भवतां देवतानिकेतनानि न कोऽप्युद्धरति राजपुरुषः। किन्तु नवनवां सुषमां प्राप्यन्ते विहारा बौद्धानामिति न किमनुदिनं प्रत्यक्षं वः?।

सर्वे:—सत्यमेतत्। प्रत्यक्षमिदमनुदिनं नः।

अमात्यः—तिष्ठत्वेषा धर्मोच्छेदकथा। परं दृश्यते भवद्भिर्यन्नीतिबन्धनान्यपि सह धर्मेण समुन्मूल्यन्ते सर्वत्रेति?।

प्रत्युत्तरमजानन्तः सर्वेऽपि वैदिकाः सभ्याः संभ्रान्ता इति वीक्ष्य रुद्रभटोऽभ्येवावादीत् "अनतिदूर एव भैरवपुरस्य वर्तते सुमहान् विहारो बौद्धानाम्। सन्ति तत्र यावन्तो नरा भिक्षवस्तावन्त्यो नार्योऽपि। वनितैवैकाऽऽवहति आमुख्यपदं विहारे। तद्भिष्यतामुपगता भवन्ति यौवनवयोऽनूढा अङ्गना एव बहवः। अप्युपदिष्टं क्वचित् संन्यासस्वीकरणं नारीणा वैदिकधर्मेऽस्मदीये?। एतावता यूनां स्त्रीपुरुषाणामेकत्र वासः कियतीमनीतिमाचरिष्यतीति किं कथयितव्यं भवताम्?।

श्लाघ्यन्ते सर्वेऽपि प्रश्नाः श्रोतृभिरात्मीयाः संवदतीति विज्ञाय रुद्रभटः प्राप्तकालं मन्यमानो बभाण—"अपि भात्येतदुचितं वो यत् सर्वेषा महत्यप्यनीतिर्भैरवपुराधिपतिना महाराजेनाश्रयदानेन स्वयं संवर्ध्यत इति?।

श्रुतमहाराजाभिधानोऽमात्यः सरभसमुत्थायोवाच—"शान्तम्। नास्यां परिषदि महाराजप्रतिकूलं किमपि प्रोच्यमानं मयाऽनुमन्येत।

अभिधानमपि महाराजस्य केनापि प्रोच्यमानं न स्यात् सम्मतं मे। राजद्रोहो भवेत् तथा करणे। कथममात्येन मया सोऽनुमन्तव्य.?। सर्वज्ञो महाराजः। सर्वज्ञा एव भवन्ति सर्वे राजान॰। न कर्हिचित् कोऽपि प्रमाद्यति नृप। तत् किमर्थं दूषयथ महाराजम्?। वैदिकधर्माभिमानिभिः सर्वैः स्वधर्मविरोधका बौद्धा यदि निन्दिता भवद्भिस्तन्नऽकोपि युष्मान् स्थापयेद् दोषपक्षे। यथेच्छं निन्दन्तु भवन्त स्वधर्मप्रतिकूलान् बौद्धान्। अहमपि तथा करणे भवत्सहायतामेत्य भवदभीष्टसाधनाय यतेय। तत् संप्रेष्य महाराजाय शिष्टमण्डलमेकं यदि भवन्त सविनयमस्य पुरो वर्णयिष्यन्ति स्वपक्ष तनोऽहमपि महाराजादिष्टो भवत्पक्षानुकूलं स्तोकमभिधास्यामि। स्वतन्त्रो महाराजो धर्मानुसृतौ। परमहमद्याप्यमुक्तवैदिकधर्म। सेवावृत्तिमपि स्वधर्मविनाशकान् निरुन्धन्त मा न कोऽपि प्रतिबद्धुं शक्नुयात्। महाराजोऽपि सहिष्णुप्रकृति। यत् स्वातन्त्र्यं धर्मविषये स्वयमुपभुज्यते तदेवान्येष्वपि तेन सपरितोषं वितीर्यते"

अमात्यानननिर्गतैरेभिर्वचोभिर्मुमुदिरे सर्वे वैदिका सभ्या। सचिवोपदेशमनुसृत्य च विनिश्चितं सर्वैः शिष्टमण्डलमप्रेषणं महाराजाय। परमेवमक्षोभमवसानं परिषदो न यथापेक्षं जनयेदुत्साहं वैदिकेष्विति मन्यमानो रुद्रभट समुत्थाय स्वयं समारब्धचरमभाषणं प्रोच्चैर्यावच्छक्यं विगर्हितबौद्धधर्म स्मृत्युपस्थितैर्वचोभिर्वैदिकं धर्मं चिरं प्रशशास। ततश्च वैदिकधर्मपथभेदे कथमपकृता वैदिकधर्मानुयायिनस्तत् स्फुटीकृत्य भूय प्राप्तनरबलिदानाधिकारा वयमुपकुर्युर्वैदिकास्तद् विशदीकृतवान्। अन्ततश्च बौद्धधर्मोच्छेदाय भाव्यं सर्वैर्बद्धपरिकरैर्वैदिकैरिति संप्रार्थ्य "स्वयमागमनेनोपकृता वयमतितराममात्यवरेणेन" इति सकृतज्ञताभिनयमाभाष्याघोषितम् "अवसितं परिषत्कार्यं अद्यतनम्" इति।

'अवसितं सभाकार्यम्' इत्याकर्ण्य लम्बोदर उवाच—जयति गणराज। वीरा जगर्जु—जयति शङ्कर, जयति शङ्कर। सौरगुरु-

रुज्जगार-विजयेतरां सविता सूर्यनारायणः। अथ शैवा मुखेनोच्चैर्ढक्कानादं चक्रुः। तेन च भूयः समुत्पन्नत्रपयाभिमाना अहमहमिकया चिरं स्वदेवताविजयशब्दं ते घोषयामासुः। तद् दृष्ट्वाऽमात्यः स्वकरमूर्ध्वीकृत्य सर्वानुद्दिश्य बभाषे-"अपि भो वैदिकबान्धवाः, भिन्ना अपि धर्मपथदेवता अस्मदीया न किं वेदान्तर्गता निखिलाः ?। तद्ब्रूतैकमत्येन 'विजयते वैदिकधर्मः' इति। अथ स्वाविचाराचारलज्जितास्ते सर्वे 'विजयते वैदिकधर्मः' इति भाषमाणाः सभागृहं तत्यजुः।

--सप्तदशः परिच्छेदः --

(राजसभावृत्तान्तः)

शाक्तो वाऽन्यो नृशंसः प्रभवति न यथा बाधितुं बालमेतं
पूर्णाः नर्वा भवेयुर्झटिति च विविधा अस्य काङ्क्षा यथैवम् ।।
न्यासं मत्वा मदीयं कतिपयदिवसान् पालयेर्दक्षचेता
अन्विष्याहं प्रकुर्यां, सचिव, करयुगेऽस्यैव तातस्य यावत् ।।१।।

ऊर्ध्वं सभासंमेलनात् राजान्तिकं जिगमिषू रुद्रभटः सह-कतिपयैरनुयायिभिरेकतो गूढं संमन्त्रयमाणोऽतिष्ठत् ।

रुद्रभट उवाच—सभायाममात्यमुखविनिर्गतं राजद्रोहसंबद्ध-मालापमाकर्ण्य तु सुतरां साध्वसाक्रान्तहृदयोऽहमभूवम् । स्वयं बौद्ध-धर्मपक्षपातिनि महाराजे तत्संबन्धिनं प्रजाकोपमदर्शयन्तो वयं कथं पारयेम सोत्साहान् विधातुमस्मदीयाननुयायिनः ? । राजद्रोहमधिकृत्या-मात्यकृतां सूचनामाकर्ण्य पुनर्महासभावसाने चिरमहं साशङ्क एवासम् ।

एतदाकर्ण्य प्रकटितादृहासः सचिवोऽवादीत्—' यद्येवं तन्मन्ये फलितं मे समुद्देशेन ' इति ।

रुद्रभटः—कथमिव ? तत् किं सभावैफल्यकामोऽभूदमात्यः ?

अमात्यः—सत्यं नासीन्मे तथा संकल्पः । परं यावदहं साचिव्यकामस्तावत् कथमहं राजापथ्यकारिभिः सह स्फुटमैत्रैककार्यो भवेयम् ? ।

रुद्रभटः–(सहासम्) तद् नासमतमन्यकृत राजापथ्य-ममात्यस्य [१] ।

अमात्यः—अन्यकृते राज्ञापथ्ये क प्रतिकारो मदधीन [१] । किमर्थ-महमेष्यामि परिपन्थिता तेषा ये स्वपीडापरिजिहीर्षयैव भवन्ति समुद्यता अनुष्ठातुमपथ्य राज्ञ [२] । न निष्कारण राजापथ्यचिकीर्षा करोति पद जनाना हृदयेष्विति जानन्नह किमर्थमुपदेक्ष्यामि जनान् ' मेवमाचरत ' इति [३] । मन्त्रिपदाधिष्ठितत्वाद् भृत्योऽह महाराजस्य । यावत् साचिव्य-सस्पृह मे मनस्तावत्स्वरूप एव मयाऽनुवर्तनीय । यथा स्वतन्त्रा प्रजाऽधिकारिणी निषेद्धुमनभीष्टमाचार नरपतेस्तथा नाह परतन्त्र । नावश्यक प्रजाना स्वतन्त्रतयाऽनुवर्तनमनभीष्टस्य राज्ञ । अन्योन्यावलम्बित्वाद् राजप्रजाधर्मयो राजधर्मशैथिल्य न चिराच्छिथिलयति हृद्गता राजभक्तिं प्रजानाम् । अतो न कोऽपि दूषयेद् सचेता राज्ञ प्रतिकूलता गता प्रजा एतादृशी ।

रुद्रभट–ज्ञात मया राजप्रजाधर्मयोस्तत्त्व सामान्यम् । परमस्म त्प्रार्थनापराङ्मुखे महीभुजि किमस्माभि प्रतिविधातव्य तद् विशदी-कृत्यास्माननुग्रहीतुमर्हत्यमात्य ।

भूयो विहस्योवाचामात्य –कथितपूर्वेण वचसैव मे स्फुटीकृत भवदभीष्टमुत्तरमित्यासीन्मे तर्क । भूय श्रूयता सावधानम् राजसभा सप्राप्तेषु भवत्सु युष्मदनुकूल शब्दमात्रमपि प्रकाश प्रकटयितुमह न स्या समर्थ । महाराजपरिपृष्टोऽह भव प्रतिकूलमेवाभिमोपयाभिप्रायम् । शाक्तप्रतिकूल हि सप्रति स्फुटमेव बौद्धपक्षपाति मनो महाराजस्य । पर प्रतिकूलभाषिण्यपि मयि भवद्भिर्निर्भिकैरेव रोषपरुषाक्षरर्दूषणीयो महाराज । सौम्यप्रकृतितया परुषाक्षरानपि वो न कोपिष्यति स । परमनुपयुक्तपरुषाक्षरेष्वेव निक्षेपेषु भवत्सु नेव व्यतिकरोऽभीष्टमासादयेद् रूप न च भवदनुयायिन शाक्ता यथेप्सित प्रकोपसमुत्सुका भवेयु ।

रुद्रभटः–स्फुटीभूतमेनदधुना न । परमपरागपरेषु शाक्तेषु सचिवपदवर्तिनममात्यमेव योजयिष्यति प्रकोपकारिणा समुन्मूलनकर्मणि महाराज । अमात्यश्चास्मान् दण्डयितु प्रेषयिष्यति सैनिकान् शस्त्र-पाणीन् । अथ यथादेश युद्धपरेषु सेनिकेषु कथमावाऽस्माभी रक्षणीय ?। कथममात्य प्रभवेत् सभागार इव समरेऽपि यथार्थेऽर्थमस्मदीय सपाद-यितुम् ? ।

अमात्यः–अलमत्रविषये चिन्तया । विश्वासघातसमुद्यते स्वय सेनापतौ किमिति विभ्यति भवन्त सैनिकेभ्य ? । न स्थास्यति स्वयमाहवे महाराजो वीक्षितु कृतकमकृतक वा चेष्टित मामकीनम् । अतो राजसभाया अपि समरभुवि सुकरतर व साहाय्यकरण मे । परमेव साहाय्यदानसमुत्सुकेऽपि मयि न भाव्य मनागपि भवद्भिराहवोपकरणे शिथिलादरै । यतो न मादृश सर्वोऽपि राजाश्रित सेनानीगण शाक्तभक्त । केषाचित् तु हृदये निरतिशया राजभक्ति । अतोऽनुकूलेऽपि मयि सहान्येर्योद्धु भाव्यमेव क्षमैर्भवद्भि । तथा बौद्धधर्मनिर्मोहितमना सप्रति महाराजो यथा प्रजाप्रकोपसत्रस्त स कदाचित् परित्यज्य राज्य बौद्धभिक्षुदीक्षा स्वीकरिष्यति । पर तथा भविष्यतीति निश्चस्य शिथिलितप्रजाप्रकोपसमुद्यमैर्नैव स्थेय भवद्भि ।

अमात्यमुखविनिर्गतान्याकर्ण्यैतानि वाक्यानि सुतरा तुष्टचेता रुद्रभटोऽग्निवर्णमनुयायिनश्चान्यान् अभिवीक्ष्योवाच—

"प्रेक्षन्ता प्रेक्षन्ता भवन्त सर्वेऽपि सप्रति केन्द्रस्थानवर्तिनो नो ग्रहा शाक्तानाम् । सम्यगुज्जीवेत् पुन शाक्तधर्म । अपि-चाग्निवर्ण, भव सुतसप्राप्तिदिनमेष्यति प्रारमसुमुहूर्ततामेतस्योज्जीवनस्य" इति ।

"एवरूपमेव प्रेम परमार्थं सुहृद" इत्यनुगततामभिनयन्नग्निवर्णो बद्धाञ्जलि प्रणम्य प्रोवाच ।

आवश्यकमत्र स्फुटीकरणं स्वरूपस्यान्येषामनुयायिनां रुद्रभटस्य । एतेषु प्रायः सर्वे एवाद्य यावदविदितरुद्रभटाभिप्राया अवर्तन्त । अतो निर्बन्धादेव रुद्रभटस्यासन्नेतेऽनिच्छन्त एव सम्प्राप्ता परिषदं वैदकीम् । बलीवर्द इव पुच्छपीडनाद् यद्यपि बलादेवाभूद् क्षणिकजागृतिमुपनीतो वैदिकधर्माभिमानः एतेषां तथापि परप्रत्ययनेयधीभिरेभिर्वैदिकधर्माभिमान-विडम्बिभिरेवाभावि [1]। अतो न कोऽप्येतेषु परिषदि शाक्त-धर्मानुकूलमुदगिरच्छन्दमानम् । " अपि वैदिकधर्मानुयायिनो यूयं [2] " इत्यनुयुक्तेऽमात्येन विविधपटपरिवेष्टिताङ्गाः प्रकटितघण्टारवैर्नन्दिकैरिव क्रीडासु चिरप्रकम्पितशिरोभिरेभिरस्थीयत । परिषदि पुनः स्वस्वोपास्य-देवतार्चनवैशिष्ट्यमविकल्प्य केवलं सहान्योन्यथातथं मुहुः कलहं चक्रुः ।

स्वस्वगृहेष्वात्मनोऽभीष्टदेवतार्चनमेव मोक्षायेति मन्यमानास्ते कथं शाक्तधर्मपक्षपातिनो राजद्रोहसमुत्सुका वा भवेयुः [3] । परमात्मस्फूर्ति-विकलेषु द्रोणवत् पदं करोत्यनुयायितागुणो दृढीयान् । आस्वादिताहि-फेनसम्प्राप्ततन्द्रो यथा मानवोऽन्यमाभाषणपरं हुंकारेणैव केवलं दर्शयति सम्मतिमात्मीयां तथैवैतेऽपि धर्मकार्याय रुद्रभटः काङ्क्षते किमपि साहाय्यं तच्च करणं कर्तव्यं स्वीयमिति मन्यमानास्ते यद् यद् रुद्रभटोऽदर्शयत् तत्तद् सर्वमात्मनः सम्मतमिति शिरःकम्पेन दर्शयामासुः । अत एव ते रुद्रभटोपदेशात् परिषदं प्राप्ताः, शिष्टमण्डलं प्रविष्टाः, राजदर्शनायापि प्रकृत्यैव समुद्यता जाताः । परं राजद्रोहे प्रजाक्षोभे वा समारभ्यमाणे किमात्मनोऽनुयायिनः कुर्युरिति नासीन्न विदितं रुद्रभटस्य । तथापि प्रकृति-प्रियत्वाद् व्यापाराणां तथाविधानां, यथा वने दिधक्षन् मानवो वह्निपाणि-रुभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुभयपार्श्ववर्तिनो विभागान् दहन् यावद् दहेद् तावदेव तुष्यति तथाऽमात्योऽपि सर्वेषु विद्वेषं जनयन् यावल्लब्धेनानुकूल्येन तोषमयात् ।

यथा तथा भवतु । नेनदावश्यकं कथनं यत् उपांशुसवृत्तेनानेन रुद्रभटामात्यमन्त्रेण, स्वकार्यमधिकृत्य द्विगुणीभूतसमुत्साहो जज्ञे रुद्रभटः ।

*　　*　　*

अनुदितपूर्वेणाद्योदितं दिनेन भैरवपुरे । नेत्रविधं कर्हिचित् समपद्यत प्राक् व्यतिकरोऽत्र नगरे । अद्य हि राजाचारमधिकृत्य मनोव्यथामामीयां राज्ञ एव पुरो विशदयितुं सञ्जीभूतं शिष्टमण्डलम् । राजदर्शनविनिश्चिता घटिकां प्रतिपालयन्तः सर्वेऽपि नागराः प्रातरारभ्य राजसभाप्रेक्षणसमुत्सुकमानसाश्चेरुः । नैतेषु कोऽपि ज्ञातवान् किं याचिष्यते राजानं मण्डलं शिष्टानाम् । परं बहवः स्वकपोलकल्पितैः समुत्तेजनपरैर्वाक्यैः किमपि सावेशं भाषमाणा अन्यान् राजसभाविलोकनसमुत्सुकान् विदधुः । तेऽपि च पुनस्तानतुचक्रुः । एवं सर्वेऽपि नागरा मिलिताः सघशः समुज्झितरविनिगासाः प्रासादपथसमुखा ययुः । विदितसौम्यप्रकृतितया महाराजस्य गभीरेऽप्यस्मिन्नवसरे निर्भीकान्येवावर्तन्त सर्वेषां समागतानां मानसानि नागराणाम् । न मनागपि शाक्तधर्मप्रीतिपूरितान्यासन् मानसानि नराणां सम्प्राप्तानाम् । केचित्तु बौद्धधर्मानुरागिण एवाभूवन् कात्स्न्येन । परं सावेशमारभ्यमाणेषु व्यापारेष्वेवंविधेषु प्रकृत्यैव कुतुकिनो जनाः सिद्धिमसिद्धिमुद्दिश्य तेषां सविवादं मतान्यात्मनो दर्शयन्तोऽतितरां सर्वदा विनोदमनुभवन्ति । नासन् भैरवपुरवासिनो जनाः सादरा रुद्रभटे । किन्तु सनिश्चयं दृढनिषेधवाक्यानि प्रयुञ्जानो जनश्रेष्ठपटुः प्रायो विस्मारितनिजचारित्रदोषोऽन्यान् निजविक्रमसमाकृष्टमानसान् विधातुं प्रभवति । तेन चान्यदा रुद्रभटनिन्दानिपुणा अपि नरा अद्य तेन शाक्तधर्मोद्धृतिसमाचरितान् प्रयत्नानेतानत फलोन्मुखानीक्षमाणा विस्मृततच्चारित्र्यदोषाः ॥ अमरशय-

मसा उपकरिष्यति वहुंशेन शाक्तधर्मं न चिराद् विक्रमेणात्मनः ।"
इत्यहमहमिकया तत्प्रशंसापरा बभूवुः ।

* * *

जयशब्दपरेषु बन्दिषु सभागृहमागत्य सिंहासनमारुरोह महाराज इति वीक्ष्यैव सर्वेषां विस्मितान्यभूवन् मानसानि । अदृष्टपूर्वेण हि वेषेण परीतमूर्तिरासीदद्य सः । न व्यलसदेकमपि समोचितं राजचिह्नं शरीर एतस्य । सौवर्णतन्तुवसनस्थाने कन्थासदृशं कार्पासवसनमेव केवलमलक्ष्यतास्याच्छादकं देहस्य । न मस्तके मुकुटो न चोष्णीषं सार्वकालिकम् । यतिरिवानुष्णीषशिरा एवासीदद्य स सभागृहं संप्रविष्टः । रौप्यसुवर्णदण्डपाणयो महार्हवाससो जयघोषमुखराः कञ्चुकिनोऽप्यद्यतनं महाराजमीक्षमाणा मनागिवात्मनो मनसि स्वीयेन वेषेण लज्जिता इवालक्ष्यन्त । बौद्धभिक्षुदीक्षां स्वीकर्तुमीहते महाराज इति प्रागेव प्रकटीभूता वार्ताऽद्यतनेन महाराजव्यवहरणेन सत्यतामुपगतेत्यमन्यन्त बहवः ।

न महाराजोऽद्य यावद् कमपि स्फुटं कथितवान् बौद्धभिक्षुदीक्षास्वीकरणस्पृहामात्मीयाम् । परं संप्रति महाराजेनान्तरान्तरा बौद्धविहारवितीर्णानि महान्त्युपायनानि बौद्धधर्मप्रसारस्यातन्त्र्यं चानुभूयमानं भिक्षुभिरालोक्यालोक्य जनैरेवासीदनुमिता बौद्धधर्मस्पृहा महाराजस्य । अन्यदप्यवर्तत जनानामनुमानहेतुतामुपगतं निदानम् । शाखिशाखावलम्बिनी समुज्झितपूर्वकोटिरान्दोलिकाऽसंशयमासादयेत् परां कोटिमिति यथा प्राकृतेनाप्यनुमीयते विनाऽऽयासं जनेन तथैव मानुषस्वभावविज्ञानिभिरज्ञायत नागरैराचारपरिवर्तनाद् राज्ञः । यौवने हि महाराजो दुराचारनिरतः सुतरां क्रूरचेताः पितरं घातयित्वा प्राप्तवान् राज्यपदमात्मीयम् । समासादितराज्योऽपि पूर्वं कंचित् कालं क्षुद्रस्याप्यपराधस्य कृते कामं व्ययोजयत् क्रूरतया प्राणेभ्यो जनानमितान् । मृगयार्थं काननं गतश्च तथा जघान पशुपक्षिणो यथा रुधिरपूरपरिषिक्तमभादखिलं काननं सर्वतः ।

परमेव क्रूरचेतसो महाराजस्य हृदये स्वयमेव समुत्पन्नो विद्वेष उपरि दुराचाराणामात्मन । गच्छता कालेन तु तथाऽवर्धत स विद्वेषो यथा निरतर ध्याननिरत समुद्विग्नमनाः सभ्रान्त इवादृश्यत। अथ परित्यज्य शस्त्र समारब्धदानधर्मादिविविधिनाऽनेन निर्मितान्यनाथनिवासहेतोर्मन्दिराण्यनेकानि । स्थापितानि स्थाने स्थानेऽन्नसत्राणि बहूनि। सम्प्रेष्य रुग्णगृहाणि राजवद्यान् धीमतो यथा गदिनो विना त्रास लब्धोपचारा अगदा भवेयुस्तथा यतितवान् । प्रासादस्थापिताया देव्या पुरो दिने दिने समाचर्यमाणा प्रतिषिद्धा पद्धति पशुबले । अविरत धर्मचिन्तनरत एव कालमतिवाहयन् पुराणपापप्रशमहेतोर्देहदण्डनधिया प्रारभतोपवासादिविधीन् दुष्करान्। दूरीकृत्य मुखमस्तकवर्तिन कचकलापमखिलमस्पृष्टभूषणमपुष्यच्छरीरमात्मन ।

अस्मिन्नेवावसरेऽनलोकिताप्ययाऽङ्गनया पुरस्कृतो बौद्धधर्मप्रसारकार्याय पर्यटन् भिक्षुगणो भैरवपुरमवाप। मनसा प्रतिपन्न यतिव्रतस्य महाराजस्य परिवर्तित मत स्थिरीकर्तुमेतन्निदानता यातम्। 'दया, शान्ति, अहिंसा' एव मूल धर्मस्य यथार्थस्येति स्फुटमुपदिशत आकर्ण्य तान् बौद्धभिक्षून् समानतया धर्मविचाराणा बौद्धकृतै कर्म भिस्तुष्टमना अजायत महाराज इति नात्र किमपि विस्मयावह ज्ञानिनाम्।

* * *

अनतिक्रान्तेनेल्पुपायाद् रुद्रभटो राजसभा सहामात्योऽन्यैरनुयायिभि ।

" अदर्शितस्वपरपक्षाधिक्यन्यूनै रुद्रभट नायक परिकल्प्य 'यद्यत् स वदेत् तत् तत् साकल्येन न समत' इत्यभिनयद्भिरेव भाव्य भवद्भि पुरो राज्ञ, न तत्र मनागप्याविष्करणीया अन्योन्यगता पक्ष भेदा " इत्यादिभिरमात्योपदेशवाग्भि प्रागेव दत्तसकेततया न कोऽपि शिष्टमण्डले वैदिकपरिपदीवात्र किं माय किं वा मान्यतर स्थान केन-

कथं स्वीकरणीयमित्यधिकृत्य कलहपरो बभूव । सर्वेऽपि राजपुरुषदर्शितं यथालब्धमासनं संतुष्टेन मनसा स्वीचक्रुः ।

सौजन्यसमुद्भासमानां मुदामावहता नरपतिना स्वाशयनिवेदनाय सूचितो रुद्रभटोऽवादीत्—" सुतरां खेदकरोऽयतनोऽयमुपन्यासः । आसन्नावसान इवालक्ष्यतेऽनादिरस्मदीयः पितृपितामहिकः शाक्तधर्मः । तन्नाशनिदानतामुपगतोऽवैदिकश्चान्यधर्मो न केवलं रक्षणं परमातिथ्यलक्षणं भक्षणमपि स्वाभीष्टमखिलमविरतमत्राप्नोति । ' सद्धर्मप्रतिपालकः ' इति धारयति पदवीं महाराजः । सद्धर्मो नाम पूर्वपरंपरया शाक्तधर्म एव ज्ञातव्यः । परं प्राक् शाक्तक्षेत्रवाहिनो महाराजराज्यवर्तिनो दानधर्मस्वरूपाः सर्वेऽपि निर्झराः शुष्कतामेत्य संप्रति बौद्धक्षेत्रेषु प्रकटिताः सावेगमावहन्ति । केवलं न्यायार्थिभिरस्माभिरेतत् प्रार्थ्यते यत् शाक्तधर्मोज्जीवनकामा वयं महाराजेन साहाय्यदानेनानुग्रहीतव्याः, अवैदिकबौद्धधर्मातिक्रमणात् च रक्षणीयाः । अचिरसंगतायां समस्तवैदिकसभायां सर्वसंमतामिमामेव प्रार्थनां निवेदयितुं महाराजाय सह परिषन्नियुक्तैः प्रतिनिधिभिरयाहमत्र संप्राप्तः " इति ।

अवसितवचने रुद्रभटे महाराजः शान्तचेतास्तत्प्रार्थनामधिकृत्य गम्भीरमुदगिरत्—" मामभ्येत्य प्रजापीडां श्रुतौ मे पातयद्भिः सत्यमहं भवद्भिरतितरामुपकृतोऽस्मि । शाक्तधर्मग्लानिविषये पुनः कोऽन्यः प्रष्टव्यः शाक्तगणात् ? । धर्मतत्त्वं हि न कर्हिचिद् विनश्यति न वा मलिनतामुपयाति " ।

रुद्रभटः—सत्यमाह महाराजः । मलिनतामुपगततयाऽऽचारस्यास्मदीयस्य प्रणाशोन्मुखः संप्रति शाक्तधर्मः । अत एव पुनरुज्जीवयितुमाचारान्नो वयं सयत्नाः । न यथापूर्वमाप्नोति राजाश्रयमयमिदानीमाचारः । न तत्कृते महाराजमभियोक्तुं वयमद्य संप्राप्ताः किन्तु भाव्यं तीर्णाश्रयेणातः परमिति महाराजचरणयोः केवलं प्रार्थयितुमेव ।

महाराजः—कानाचारान् भूय उज्जीवयितुं यूयं सयत्नाः ?।

रुद्रभटो बद्धाञ्जलिरवोचत्—"सुप्रथिता एवाचाराः शाक्तधर्मस्य"।

महाराजः—परं मतद्वयानुयायिनः शाक्तात् शृणुमः। तत्रैके दक्षिणमार्गा अन्ये च वाममार्गाः। न समानानाचरन्त्याचारानुभौ। अतः पृच्छयते कानाचारान् पुनरुज्जीवयितुं यूयं समुद्यता इति। किं दक्षिणमार्गपक्षपातिनो यूयं वाममार्गानुरागिणो वा ?।

ऋजुमनसैव महाराजेन परिपृष्टं प्रश्नमेनं मार्मिकमाकर्ण्य मनाक् संभ्रान्तमना अपि रुद्रभटो द्राग् व्यवस्थापितवृत्तिरवादीत्—"सत्यं वामदक्षिणमार्गभिन्ना आचाराः शाक्तानाम्। तथापि तेषु ये येषामभिमता श्राद्धा वा ते तैः स्वेच्छयानुसरणीयाः। न केवलं वाममार्गाणामेव शाक्तानामाचारदुश्चरतां निवेदयितुमागतोऽहम्। सन्ति सह मया शिष्टमंडलसंप्रविष्टा दक्षिणमार्गाः शाक्ता अशाक्ता अपि च वैदिकधर्मानुयायिनो बहवः प्रतिनिधयः।

महाराजः—तद् अनुसरन्तु भवन्तः स्वान् स्वानाचारानभीष्टान्। को वः प्रतिबध्नाति ?।

रुद्रभटः—न कोऽपि प्रत्यक्षतयाऽद्यापि प्रतिबध्नाति नः। परं स्वधराजाश्रयं वीक्ष्य तमवैदिकं धर्ममत्रत्याः प्रजा अपि वैदिक धर्मपराङ्मुखा एव।

महाराजः—यदि प्रजाभिरनुमन्तनीयं स्वातन्त्र्यं धर्मविषये तद् किमधर्मसेव्यं तद् राज्ञः ?।

रुद्रभटः—प्रजा इव न स्वतन्त्रो राजा। राजा नाम प्रजानां प्रतिनिधिः। वैदिकधर्मानुयायिन्यश्चात्रत्याः प्रजा अखिलाः।

महाराजः—मनागतिव्याप्तिदूषितं भाति भाषितमत्रभवतः। सन्ति मे राज्ये वैदिकधर्मानुयायिनो भवादृशा आर्या इव पुरातनधर्म-

सेवितोऽनार्या अपि प्रभूता: । तथैव दूरीकृतवैदिकधर्मदोषा नूतनधर्मस्थापका अधुनातना बौद्धा अपि मे प्रजाभूता एव । अत एकस्मिन्नेव मयाऽनुगृहीते धर्मे न किं स्याद् दूषितो मया राजधर्म: ? । शुभाशुभप्रकृतीनि सर्वाण्यप्यपत्यानि मातु: समेनैव प्रेम्णा द्रष्टव्यानि । अत सर्वधर्मस्वीकरणं ममावश्यं कर्मैव । राजाश्रयस्वरूपेण सन्ति पुरा शाक्तैराप्तान्यग्रहारादीनि महान्ति परितोषिकाण्यनेकानि । अल्पान्येव भवन्ति मया वितीर्यमाणानि दानानि बौद्धेषु । यथा तान् विपरीताचारान् वैदिकान् मन्यन्ते भवन्तस्तथैव तेऽपि भवताम् । अतोऽदूषितपराचारै सर्वैरपि स्वाभीष्ट: समाचरणीय आचार । न कस्यापि भाव्य: परिपन्थिना महीपतिनेत्येतावदेव कर्तव्यं राज्ञ: ।

एवं ब्रुवाणमेव नरपतिमभ्युपेत्य द्वा:स्थो जगाद–'स्त्रीपुरुषमिश्रितो बहि: सम्प्राप्तो बौद्धभिक्षुगणो महाराज द्रष्टुमिच्छति' इति । 'प्रवेश्यताम्' इति प्रोक्ते महाराजेनाज्ञसैवावलोकिता–मृणालिनी–श्रमधनादयो बौद्धा: सह मुरारिणा बालेन राजसभां विविशु: । झटिति प्रत्युत्थाय महाराजेनाभिवादिताऽवलोकिता । अथ सहसैवाराजपीठमुपगतयाऽवलोकितया स्थापितो मुरारिश्चरणयोर्महाराजस्य । विलोक्यैनं व्यतिकरं विस्मयविकसिताक्षा: सर्वेऽपि सभ्या "कोऽयं बाल:, किमर्थं च स्थापितश्चरणपुटे महाराजस्य" इति चिरं चिन्तयन्तोऽपि न किञ्चिदज्ञासिषु: ।

न पुनरज्ञाततरेणास्थायि चिरं रुद्रभटेन । अचिरादेव विदितार्थ: सञ्जातमन्यु: स रुधिरबिन्दुपाटल्या दृशाऽवलोकितां मुरारिं च मुहुरीक्षमाण: समीपगतान् शाक्तानुद्दिश्य सैरमुज्जगार–" पश्यत पश्यत कथमेन बाटहतकमपहृत्य विहितो बलिदानविधिरस्माकं नृशंसैरेभि: " इति । एवमनेन विशदीकृतेऽपि न किञ्चिदवुध्यतान्यैर्जनै: सामान्यै: ।

महाराजोऽपि स्वयमजानन्नप्राक्षीत्–'भगवत्यवलोकिते, कोऽयं शिशुः ? । न पाल्यन्ते प्रायेण शिशवो युष्माभिर्विहारमठेष्वात्मनः । अपि च मच्चरणस्थापनेऽस्य को हेतुः ?' इति ।

कृताञ्जलिरवलोकिताऽनुपविष्टैवावादीत्–"सत्यं नास्माभिः परिपाल्यन्ते बालका विहारमठेष्वस्माकम् । परं सदय जीवरक्षणार्थमशरणः कदाचित् केनचिदर्पितो बालकोऽपि परिरक्ष्यत एवास्माभिरात्मीयत्वेन' इति ।

महाराजः–युज्यते । परिरक्षन्त्वेव विहार आत्मनः । परं प्राणरक्षणार्थमिति किमुच्यते ? । कस्माद् भीतिः प्राणानामेतस्य ? ।

अवलोकिता–शाक्तगणात्, आसुरात् तेषां धर्माचारात् । प्राग्वासरेभ्यः कतिपयेभ्यः जननयनेभ्यः आत्मानं रक्षन्ती काचिदङ्गना प्रविश्य विहारमस्मदीयमेनकुमारमस्माकं पुरो निक्षिप्याभाषत–" देव्या अग्रे बलीकर्तुमेनमुद्यताः शाक्ताः । यदि भवद्भिरयं रक्षिष्येत तर्ह्येतावानेव जीविष्येत " इति । परं यस्मात् सा वराकी न क्षमा रक्षितुमेनं तस्मादेव हेतोर्नयमपि । अहिंसाव्रताः शान्तिप्रिया हि वयमशस्त्रा भिक्षवः । तद् बालमेनं भूयः स्वाधीनतां नेतुं विहारमभिपतत्सूद्यतशस्त्रेषु शाक्तेषु कथमस्माभिरयं रक्षणीयः । अतो जीवदयामस्मदीयां सफलीकर्तुं राजाश्रय एवावश्यकोऽत्र विषय इति मत्वाना वयं महाराजचरणं शरणमुपागताः स्म । सहामुना बालजीवेनास्मानभयप्रदानेनाधुनानुग्रहीतुमर्हति महाराजः ।

आकर्ण्यैतदुद्बाष्पनयना बभूवुरखिलाः समागताः सभ्याः । शिष्टमण्डलवर्तिनामपि प्रतिनिधीनां कतिपयानां वदनानि विवर्णतां भेजुः ।

महाराज उवाच–" प्रदत्तं मयाऽभयमभ्यर्थितं भवद्भिः । स्वीकुरुत बालकमात्मनः । बालेनैतविधिना बलिकर्म कारयन् धर्मोऽधर्म एव ।

दयामेव हि वदन्ति मूलं धर्माणा सर्वेषाम् । अधुनैव शिष्टमण्डलप्रधान-भूतैरेतैः शाक्तगुरुभिरावेदितमनन्यजिघ्नितेन भाव्य शाक्तधर्माचारेणेति । मयापि प्रत्यभाणि—सर्वैः स्वातन्त्र्येणाचरणीयाः स्वीया आचारा धार्मिका इति । तत् किमेते चिकीर्षन्ति नरश्रेष्ठैराचार विना विघ्नम् ? " इति ।

परं धृष्टेनेवागणिततिरस्कारेणाभावि हृदयेन रुद्रभटस्य । स उवाच—निशदयाम्याशय मदीयमिति क्षाम्यतु महाराजः । दत्ते सकृदा-चारस्वातन्त्र्ये क आचार , कीदृश आचार इति प्रश्न एव निष्प्रयोजनः । य. कोऽपि धर्माचारमाचरन् धर्मनिष्ठः स्वधर्मविहितमेव कर्मबुद्धया समाचरति स एव भवेद् भोक्ता तज्जनितस्य पापस्य पुण्यस्य वा । न कोऽप्यर्हति शुभानशुभान् वा प्रतिपादयितुमाचारानन्यादीन् । अन्यपराचारचिकित्सास्वातन्त्र्येषु सर्वेषु कियदवशिष्टमाचारस्वातन्त्र्यं जनानाम् । शाक्तप्रजापतिर्महाराजः । रक्षणीया एव तेन स्वप्रजा-नामाचाराः । दयाकञ्चुकप्रवेशिनोऽपि स्फुटमवैदिकाचारनिरता एते नैव मनागप्यर्हन्त्यर्हणाम् । अपि चाहिंसा यथैतेषा धर्माचारस्तथैव.

महाराजो मध्य एवावादीत्

—किं हिंसाऽप्यस्येषा धर्मचार इत्येव विवक्षति भवान्—? ।

रुद्रभटः—नाहं स्वीकरोम्यमुं हिंसाशब्दमिति मा क्षन्तुमर्हति महाराजः । परमेतदपि मयोच्यते यद् धर्मविहिते बलिदाने हिंसाशब्दोऽ-प्रयोज्य एव ।

महाराजः सनिश्चयमवादीत्—" नैवम् । शब्दच्छलोऽप येतत्वः । न मे प्रयोजनमनेन शब्दच्छलेन । धिग्मां यदहं मच्छरणसमर्पितममुं सुकुमार बालक वधाय समर्पयेयम् " इति ।

रुद्रभटः—प्राक् समाप्रवेशान्नो धर्मराष्ट्रणामेवेषां न विमासी-दुक्त महाराजेन यत् सर्वै स्वातन्त्र्येण स्वाचारा आचरणीया न केनापि ते वारणीया इति ? ।

महाराजः—"आम्। उक्तमेव मया तत्। परं न तत्कृते बालेऽस्मिन् वितीर्णमभयवचो मया भङ्क्तव्यम्" इति। एवमाभाष्य मन्त्रिमुखनलिनवदनो महाराजोऽप्राक्षीत्—कथमत्र विषये मन्यते मन्त्रिवर ? इति।

वदनविवरस्थापितपटेनामात्येनाभाणि—"महाराजस्यैव वचनं यथार्थमत्र। अपि च स्वधर्माभिमानपूरितचेतसोऽप्येते शिष्टमण्डलधुरीणा नार्हन्त्येवमुत्तरोत्तरेण कलहायितुं सह स्वयं महाराजेन। राजद्रोहमेवामुमहं गणयेयम्। न केनापि विचारणीय आचार इति कथमिवायमहो दौविलम्। यदि स्वातन्त्र्याधिकार आचारे महाराजादेव प्रापणीयोऽन्यैस्तत् अधिकारदाने धर्माचारस्य साधुतायां असाधुतायां वा विचारणे महाराजोऽधिकृत एव" अमात्यवचनमाकर्ण्य प्रीतमना महाराजोऽभाणीत्—"अक्षमा भगवत्यवलोकिता स्वविहारमठे बालमेनं परिरक्षितुमिति सम्प्रत्यमात्यस्यैव समीपे स्थापयामि। पश्चात् पितरावस्यान्विष्य तदधीनं करिष्यामि। शाक्तमिथ्या स्वीकरणपराङ्मुखयोस्तयोरहं कथमपि स्वेच्छयाऽन्यथा व्यवस्थापयिष्यामि। तद् आ तीर्थयात्रानिवर्तनान्मे दिनद्वयं न्यासीकृतमेनं कुमारं परिरक्षत्वमात्य इत्यादेशो मे"।

अमात्यहस्ते निक्षिप्य मुरारिं समुत्थितासनोऽन्तर्गृहं प्रविवेश महाराजः। पर्यस्ता राजसभा। सह मृणालिन्या सानन्देन मनसा विहारं प्रति प्रस्थिता भगवत्यवलोकिता। विषण्णानना अन्योन्यमुखावलोकव्याचक्रुरितरे शिष्टमण्डलगता धुरीणाः। समुपजातमन्युरिवालक्ष्यत तत्र केवलो रुद्रभटः। अमात्यहस्तविन्यस्ततया बालस्य मनाङ्मन्दीभूतकोपेऽप्यभादानताकृतिरेतस्य। अमात्यनयननिहितदृष्टिरसौ चिरमतिष्ठन्निश्चलः। अन्ततोऽमात्य मुरारिं वीक्षमाणो वृश्चिकपुच्छानुकारिणीं श्मश्रुराजिमात्मीयामुल्लासयन् स समागृहात् सोरोषं निरगात्।

राजसभासद्वृत्त सम्प्रत्यन्यमेक व्यतिकर निशृणुम'—राजसभादिदृक्षया सगतेषु प्रेक्षकगणेषु सर्वजननयनगोचरीभूते स्थले तिष्ठन्त्यभूदङ्गनैका। अमात्यकरसमर्पितें मुरारौ महाराजेन तथा सुचिर तया प्रकटितो हासो यथा विस्मिताः सर्वेऽपि प्रेक्षकास्तदानीं तन्मुखदत्तदृष्टयो बभूवु। तूष्णीमुपविष्टेषु सर्वेष्वेकयैव विकृत विहस्य सतिष्ठमानया तया सकलजनसुलभदर्शनैयमाभावि। परिहितानेकजीर्णचीवरा, श्वेतकुसुममञ्जरीविभूषितशिरोरुहा, करकलितासिधेनुका सा विचित्रैरात्मनो दृष्टिनिक्षेपै सभामखिला महाराज विशेषेणच रुद्रभट मुहुर्निपुणमीक्षमाणा सहान्यैस्तूष्णीमेव पूर्व सभ्यैरुच्यमानानि भाषणानि सावधानमाकर्णयन्त्यासीत्। परमन्ततो महाराजसमर्पितममात्यकरपरिगृहीतं च मुरारिमालोक्यैवानन्दवशीभूतया तया सहसैव प्रकटितनिरूढहासयाऽस्थायि। मौनपरैरेवेङ्गितैरेषु सभायामेक एव विचित्र किमप्याचरन् आकृष्य परेषां मानसानि तान् समुत्पन्नैवेधयशङ्कान् विदधाति। निश्चतनेषा चैषाऽङ्गना दृष्टमात्रैव विकृतमतिरित्येकमत्येनाज्ञायि सर्वै। झटित्येव राजपुरुष' कश्चित् सरभस तामुपेत्य—"अपेहि द्रुत स्थानादस्मात्। किमत्र प्रयोजन भ्रान्तमत्या" इत्युच्चैर्निर्भर्त्स्य यावत्तां निष्कासयति तावदेव दत्तदृष्टिर्महाराजस्त निषिध्य गभीरमुवाच—"मा तावत्। भ्रान्तमतिरपि प्रजाभूता सा मे। अपि न हास्य नाम नातितरामक्षम्योऽपराध'। कदाचित् सहेतुकोऽपि स्यादस्या हासः। तदल निषेधेन तस्याः" इति। राजमुखविनिर्गतामाकर्ण्य वाणीमेनां द्राङ् निवृत्ते राजपुरुष। परमनेन व्यतिरेकेण सर्वेऽपि सभ्या अधिकतरमेव तन्मुखदत्तदृष्टयो बभूवु। किन्त्वचिरादेवान्तर्गृहप्रविष्टतया महाराजस्य परिसमाप्तसभाव्यापाराः सर्वेऽपि सभ्या स्व स्व स्थान जिगमिषवः समाकृष्य दृष्टिं तद्गतां स्वाभीष्ट पन्थान भेजु.। तेन न येनापि सा भूयः पीडिताऽभूत्।

सभागृहान्निर्गच्छत्सु सर्वेषु सभ्येषु सा विकृतमतिरङ्गना प्रथमं रुद्रभटमनुससार । आलोक्यैव तां विरतत्वचा रुद्रभटो मनाग् भीतः सकोप इवानेकशः ईक्षमाण आसीत् । सापि च मत्तेव तन्मुखदत्तदृष्टिः कदाचिद्धसन्ती, कदाचिच्च वक्षःस्थलावलम्बिनं निर्मलमासिं पाणिना समादाय जिघांसुमिवात्मानं दर्शयन्ती तस्थौ । सर्वमपीम मतिविकृतिपरिणाममुत्प्रेक्षमाणाः प्रेक्षकाः केवलमीषद् विहस्योपेक्षया पुरः प्रययुः । मतिविकृतिसमुद्भवं तद्व्यापारमीक्षमाणो रुद्रभटस्तु सकृदपि न जहास । मुहुर्मुहुरन्येभ्योऽप्यधिकं तामीक्षमाणोऽपि । सोऽनाहतवद्दर्शनमात्मानं दर्शयति स्म ।

सहानुयायिभिर्गते रुद्रभटे कमपि प्रतिपालयन्तीव नीला राजपथेऽस्थात् क्वचित् कालम् । अत्रान्तरे प्रासादात् प्रतिनिवर्तमानोऽमात्यस्तां भुवमुपायात् । एकतस्तस्य करकलितामात्यपाणिर्मुरारिः शनैः पदानि प्रक्षिपन् सानन्दमचलत् । अन्तिकमुपगतं मुरारिमालोक्य झटिति पुरोगता विनमितपूर्वकाया सा "वत्स मुरारे" इत्युक्त्वा तं कपोले चुचुम्ब । तद् दृष्ट्वा सामात्याः सर्वेऽपि परिजनाः विस्मितास्तस्थुः । राजसभायां खड्गपाणिमेनामालोकितवन्तो राजपुरुषाः केचित् सम्प्रति विनमिताङ्गीं पुरः स्थितामालोक्य तां मुरारिजिघांसयैवोपस्थितां मन्यमाना सावेगमग्रतो बभूवुः । परं चुम्बितमुरारिं तामालोक्य सर्वेऽपि विगतसाध्वसाः कौतुकोत्फुल्ललोचना यावदन्योन्यमुखानीक्षन्ते तावदेव विहायामात्यपाणिमञ्जसा मुरारिमपि तां प्रति धावन्तमीक्षमाणास्ते परां काष्ठां विस्मयस्याधिरुरुहुः । अमात्यो विस्मयकीलित इव तस्थौ । "धात्रि, परित्यज्य मां क्वासीस्त्वं गता कालमेतावन्तम् ? । एह्येहि । नय मां समीपं मातुः" इति मुरारेर्वचनमाकर्ण्य तु [illegible] स्तम्भित इवाभात् । स नीलामप्राक्षीत्—मुग्धे, कथं ते परिचयोऽनेन सह बालेन । किमभिधानं ते ? । का त्वम् । कुत्र तव निवासः" इति ।

विश्वसनीयतां परिरक्ष्यास्माकमसंशयमसौ भविष्यति कर्ता कार्यस्य । अमात्येन स्वगृहे परिरक्ष्यमाण एव बालेऽस्माभिरपहरणीयः । ततश्चसह महाराजेनास्मासु दर्शितकोपेन भवितव्यममात्येन । न तथाकरणे वयं परिपन्थियोऽमात्यस्य । जनितप्रजाक्षोभेषु पुरःस्थितेष्वस्मादरोषु प्रबलेषु विपक्षेषु सचिवविहितं विश्वासघातं विचारयितुं लब्धावसर एव न स्यान्महाराजः ।

परमेवं व्यग्रचित्तोऽभूत् संप्रत्यमात्यो यत् किमुत्तरं स्यात् समुचितं रुद्रभटस्यैतावदपि स ज्ञातुं न शशाक । अतः स प्रत्युवाच— मदधीनत्वादेव कुमारस्य नातिदूरं यशो यः कार्यस्येत्युक्तपूर्वमेव भवद्भिः । तदधुना गत्वा भवद्भिरन्यानि कार्यसाधनानि कथं यथाकालं सफलानि भवेदुस्तच्चिन्तनीयम् । अहमद्य विश्रम्य कुमारार्पणमधिकृत्य मदीयमुत्तरं श्वः श्वो निवेदयितास्मि " इत्युक्त्वाऽमात्यो रुद्रभटं विसर्जयामास ।

इति सप्तदशः परिच्छेदः ।

— अष्टादशः परिच्छेदः —

(गतं सरितं सरित्सलिलम्)

नहि नहि बिन्दू एतौ पयसो
बन्धू खल्वेतौ ।
परस्पराभ्यां निष्ठुरमनसा
विधिना च वियोजितौ ॥१॥
उभयोरेको भुवि निजभाग्याद्
मौक्तिकतां यातः ।
परमपरोऽस्मिन् क्वचिज्जगति खलु
पङ्के संपतितः ॥२॥
श्रीमान् कश्चिन्मौक्तिकहारेऽ-
ग्रथ्नात्तन्मौक्तिकम् ।
स पङ्कबिन्दुः कमलं यातो
यद्भूजलभूपकम् ॥३॥
जघास कश्चिद्धंसः कमलं
तदेव स च बिन्दुः ।
हंसकुक्षिगो दुःखमुवास हि
दूरे यद्बन्धुः ॥४॥
अथ तां मालां स एव हंसोऽ-
गिलत् कदाचिद् यदा ।
परस्पराभ्यां मिलितौ बन्धू
नृत्यमकुरुतां मुदा ॥५॥

परं प्रत्युत्तरं दातुमनिच्छतीव सा द्रागेव मुरारिमपसार्य मतिविकृतिमभिनयन्ती मनाग् विदूरस्थिता क्षणं हसन्ती, क्षणमुत्प्लुतिमाचरन्ती क्षणं स्वशिरोरुहगुम्फिताः श्वेतपुष्पमञ्जरीराकृष्य नर्तयन्ती, "गच्छ वत्स गच्छ । कस्तं हन्ति यं देवो रक्षति" इति प्रोच्चैरालपन्ती विरम्य हास्याद् तारस्वरेण रोदितुमारेभे । रोदने पुनरेतस्या मोद एव दुःखादधिकतरः स्फुटमभूद् गोचरः प्रेक्षकाणाम् । अचिरादेव वलितवदनोत्प्लुतिमिव समाचरन्ती सा सरभसं दूरं पलायांचक्रे । अमात्योऽपि सकुतुकं तामीक्षमाणो भूयः परिगृह्य पाणौ मुरारेः स्वहर्म्याभिमुखः प्रययौ ।

महाराजेनामात्यहस्तविन्यस्तः सत्यमतितरामनर्घोऽभून्न्यासः । केन खुपमीयेत मूल्यं प्राणानाम् । एष च बालजीवः पितृहीनः प्राणसंशये पतितः । राज्यलोभान्धानत्तानुकूलेनाप्यमात्येन नाधाप्यासीद् स्फुटं दूरीकृतं राजद्रोहावरणमात्मीयम् । अपि च शक्यऽपि प्रासादपरिरक्षणे सविषसाद् विधाय बालं विश्वासविशेषं दर्शयता राज्ञा बद्धशतो निर्वापित एवाभूद् हृदयगतो राजद्रोहपावकोऽमात्यस्य । "परिणतवयाः प्रसूतिविकलश्च संप्रति महाराजः । अत ऊर्ध्वमेतस्य निधनाद् सुलभ्ये राज्यपदे किमिलच राजद्रोहदोषेणात्मा दूषणीयः । राजविश्रम्भभाजनसंभवोऽपि गरीयानेव गौरवो जनकृतः । किमियेतावतैव न स्थेयं मयाऽद्य तुष्टेन ? । निजचरणसमर्पितमिमं कुमारं भक्तौ न्यासीकुर्वता महाराजेन स्वात्मनोऽप्यधिकतर आविष्कृतो मयि विश्वास इति प्राङ्निर्णयादस्य यात्स्यतानः परमनिवारं प्रोत्साहयितव्यो रुद्रभटः" इत्यदिभिर्विचारैः शनैः शनैः कृतं पदं हृदयेऽमात्यस्य ।

संलक्ष्यमाणो रुद्रभट एव पुरस्तिष्ठन्नगादीत्—" स्वसमीप एव स्थापयेत् कुमारं महाराज इति क्षणमासीत् ससाध्वसं हृदयं मे समायाम् । परं महाराजेन कुमारममात्यमात् कारयन्त्या देव्या दर्शितैव साफल्याध्यसानता नः प्रयत्नानामिति मे तर्कः । महाराजसमीपगतस्य न स्यात् सुलभमासादनं नः कुमारस्य । किन्त्वमात्यकरसमर्पितस्यैतस्य ययमंशतः । समीपगमनसिद्धय एव । तथैव किमस्माभिरत ऊर्ध्वमनुष्ठातव्यमित्यत्र विषयेऽस्मान् पन्थानं दर्शयितुममात्य एवाधिकृतो गुरुः । तत् कतमं पन्थानमनुसर्तुमस्मानुपदिशति संप्रत्यमात्यः ? " इति ।

एवं स्फुटमप्यनुयुञ्जाने रुद्रभटे दोलयमानचेताः स्खलितवागमात्योऽगादीत्—या भूमिका मयाङ्गीकृता ससदि पुरो महाराजस्य सैव कंचित् कालमतः परमपि मयाऽवलंबनीया । अतो मनसा स्वीकृतभवत्पक्षस्यापि मम बाह्यतो राजनिष्ठाप्रदर्शनमतितरामावश्यकं कंचित् कालम् । अपि च कुमारग्रहणादग्रहणमेव महीयसे वो लाभाय । न शृणोति कुमारार्पणप्रार्थनां महाराज इति प्रजाप्रक्षोभसाधकममोघं यदि समासाद्यते भवद्भिः साधनं तत्र किं कुमारग्रहणादग्रहणमेव लाभतरं वः?।

" परं न किं ततोऽपि शोभनतरं कुमारग्रहणं बलिदानं च ? । बलिदानतोषिता हि देवी सर्वेष्वस्मासु स्वाशिषं नितरिष्यति । आशीर्वलाचैतस्याः अनभिमतबलिदाने प्रवृद्धमन्यौ महीभुजि न चिराद् राज्यक्रान्तिं कारयिष्यामः " ।

अमात्यः—परं भवदधीनतां नीते कुमारे महाराजविश्वासघातदोषो मात्रभिपतेत । न तथा करणमुचितमशतोऽप्यदृष्टफले भवन्ते क्रान्तिकार्ये ।

रुद्रभट सविस्मयोऽभाणीत्—तत् किं अधुना मन्त्रिमहाराजानुभावपि नः कुमारप्राप्तेः परिपन्थितामेय्यथः ?। अनवाप्तविश्वासघातदोषं यदि कार्यं चिकीर्षुरस्माकममात्यस्तथमुपयुज्यतामुपायः । अमात्यस्य

सह मुरारिणा स्वहर्म्यमुपगतोऽमात्य श्चण्डमतिः स्वसमीपस्था-
पितकुमारः क्षणमपि तं चक्षुषो न वियोजितवान् । ऊढभार्यात्रितय-
स्यापि दूरीभूतपत्नीसहवासस्यास्यालयो हि नासीदल्पकिङ्करपरि-
वृतः । विविधकार्यनियुक्तास्तत इतो भ्रमन्तो बहवो बभूवुराज्ञाप्रतीक्षा-
स्तत्र दासा दास्यश्च । परं "राज्ञा स्वयमात्महस्ते न्यासीकृतोऽसौ
भृत्याधीनतां नीतः कदाचिद् बलिदानसमुत्सुकमानसैः शाक्तैर्धन-
दानेनान्येन वा केनापि व्याजेन तेभ्योऽपहृतः स्यात् । तथा जाते चैवं
मयि विश्वस्तचेतसो महाराजस्याहं वृथा रोषपात्रं भवेयम्" इति चिन्त-
यताऽमात्येन नायं कस्यापि दासस्य दास्या वा हस्ते समर्पितः । अपि च
हस्तस्पर्शादारभ्यैव मुरारेः स तथा समाकृष्टचेता बभूव यथा परित्यक्त-
सकलकर्मा स तन्मुखनिहितदृष्टिरेव स्थातुमियेष । मुरारिरपि प्रकृ-
त्यैव तैर्गुणैरासीदुपेतो ये न चिराद् यस्य कस्यापि चेतः सुतरा-
माचकृषुः । लीलाभवान्यवलोकितादीनामङ्गनानां कथमनेनाकृष्टपूर्वाणि
मानसानीति विदितमेव पाठकनराणामखिलानाम् । त्रिचतुराण्येव
दिनानि प्राप्य परिचयमेतस्यावलोकिता मृणालिन्यपि च तयाऽस्मिन्
स्निग्धहृदुर्यथा नृपाधीनं तं विधाय विहारं प्रतिनिवर्तमाने उभे अपि ते
चिरं विफलबाष्पनिरोधनप्रयत्ने बभूवतुः । सामान्यशिशुसहजं रोदनं
तु न कदाचिदस्मिन्नदृश्यत लब्धावकाशम् । सर्वदाऽनुयोगपरोऽ नन्य-
चिन्तिताभिः क्रीडाभिः स्वकल्पिताभिः प्रौढानामप्यसावरीरमन्मानसानि ।
जिज्ञासुतया प्रकृतेर्यस्य कस्यापि नयनगोचरस्य वस्तुनो विज्ञानविशेषम-
प्राप्य जनादन्तिकस्थान्नासौ स्तब्धतामयासीत् । तथैवान्तरान्तरा सदा-
नयनगोचरीभूतं स्मितं हास्यं वा तथा विमोहकमभूद् यथा महादुःख-
दुःखितोऽपि जनः प्रेक्षको विस्मृतात्मदुःखः क्षणमवाप्तमोदोऽभवत् ।

स्वालयमुपगतोऽमात्यो महाराजमेवमानाप्य भृत्यहस्तेन मुरारेः
पुरः स्थापितवान् । मनागिव मधुरं स्मितमदसमदर्शनमधर एव मुरा-

रिस्त्वगाल्यकरमादाय करेणात्मनो हर्म्यपर्यटनस्पृहामात्मीयां स्फुटीकृतवान्। न निरोद्धुं शशाकामात्यस्तां स्पृहां बालस्य । बालभावेऽपि जिज्ञासुप्रकृतितां तदीयामालोक्य मनागिव कौतूहलस्पृष्टहृदयोऽमात्यो न निरोद्धुं शशाक तां स्पृहामेतस्य । अतः करकलिततत्करोऽमात्यो यत्र यत्र सं गन्तुमाहनोऽलक्ष्यत तत्र तत्र सह तेन संचचार । एवं विविधवस्तुजातमभिवीक्षमाणो मुरारिरेकस्माद् विभागाद् विभागान्तरं सुचिरं परिभ्रमन् क्रमेणाभूनलावलम्बितस्य, विचित्रभङ्गिविरचनाविभूषितप्रान्तस्य मनोहरस्यातिमहतो मुकुरस्यैकस्याभिमुखमयासीत् । प्रकृत्यैव समाकृष्टचेतसि तस्मिन् स्वप्रतिबिम्बमादर्शेऽभिवीक्षमाणे पुरो गतोऽमात्योऽपि यदृच्छया दृश्यमानायां स्वाकृतौ दृष्टमुरारिमुखसादृश्यः सहसा समुत्पन्नविस्मयः स्वादर्शगतच्छायासमासक्तलोचनः "कथमेतावत् सादृश्यमाकृतावावयोः " इति सुचिर पर्याकुलितचेतश्चिन्तयन् मनस्यकार्षीत् " पयःपूरपतितो मे पुत्रकः प्रयातः पूर्वमेव पंचतां सह मात्रा । तत् को नु भवेद् बाल एषः ? । कात्स्न्येन मादृश एवास्य लोचने । अनन्यादृशी नासिका । न स्तोकोऽपि विशेषो मुखाकृतौ विना वयसः । अपि भवेदयं कोऽपि दासुदरनिर्गतः कथमप्यद्य यावत्तया परिवर्धितो मदीय एव सूनुः ? । अथवा तपानिह्नवचिकीर्षया तया कापि परित्यक्तोऽसौ हस्तपरंपरयाऽभ्रिवर्णभार्याया हस्तमुपगतः स्यात् ? " इत्यादीनि चिन्तयतोऽस्य दृष्टिर्यदा यदा मुरारेर्नयनयोः पपात तदा विहसन्तं मुरारिमालोक्य स्वयमपि हसन्नमात्यो हास्यप्यास्यगतमतितरामभिरामसतिमनोहरं वीक्ष्य तु भूयोऽधिकतरमेव विस्मितमना जज्ञे ।

अथ परित्यज्य मुकुरं पुरो व्रजतो मुरारेः करमात्मनः करेण दृढतरं दधानोऽमात्यः सह तेनान्तःपुरविभागमयासीत् । तत्र काचफलकान्तर्गतान्दारोस्यालेख्यगतानि महिलाप्रतिच्छंदकानि द्वित्राणि

वनितोपयुज्यमानानि च तानि तानि वस्तून्यनेकानि वनिताभाववीक्षणेन विस्मित इव मुरारिरचिरादप्राक्षीत्—"अहो, क्वास्ति गृहवर्तिनी मातेह ?" । बालाननविनिर्गतेनानेनानुयोगेन सहसा समुद्भूतहास्यमास्यं दधानः प्रत्युत्तरमजानन्नमात्यः क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा स्मृत्युपस्थापितप्रथमपत्न्यवसानदशो झटिति प्रत्यवादीत्—"वत्स, पयःपूरपतिता गृहमाता नद्यां निमग्ना" इति ।

श्रुत्वैतन्मुरारिरञ्जसा प्रोवाच—मम माता नद्यां निमग्नेति मुहुः कथयति कथां मे धात्री । अपि तथैवैषाऽपि निमग्ना ? ।

एतदाकर्ण्य तु पुनः पस्पर्श हृदयं विस्मयोऽमात्यस्य । "कथमिवायं बालः किमपि हृदये कृत्वैवं मन्त्रयेत ? । अनुल्लङ्घितशैशवोऽयं कथमेवं शक्नुयात् कथयितुम् ? । अथवा कथैषा कथककथिता । कथायां सर्वं स्वाभीष्टं संभवति । 'यथा धात्री कथयति तथैव किमेतत्' इत्यनेनानुयुक्तमेव । तत् कथानिवेदनकर्मण्येवायं योजनीयः । तेन चायं जल्पनव्यापृतस्तिष्ठेदहमपि च दूरीभूतोत्तरावकाशो भवेयम्" इति कृतमतिरमात्यो जगाद—"वत्स, कथय कथय तां कथां मे या ते धात्री कथयति । कुत्र रे वत्स, सा धात्री ते ?" इति ।

यथा कथाश्रवणं तथा कथाकथनमपि सुतरां प्रियं बालानाम् । अत एवं पृच्छताऽमात्येनाभीष्टकारिणैवाभावि मुरारेः । स झटित्यवोचत्—"अहो न किं प्रातर्दृष्टा मे धात्री भवद्भिः ? । अविदितं परिचुम्ब्य मां पलायिता सा । अहो चञ्चलत्वम् ? । तयैव कथिता सा कथा । मन्ये न सत्यैषा । कथयति साऽनेकशो मे—निधाय मामान्दोलिकायां विधूननपराऽऽसीन्मे माता । सहसाऽभूद् वृष्टिर्महती । नीता दोला पयःप्रवाहेन । माताऽपि नीता । देवगृहं गता । केनचिदहं प्राप्तः । धात्र्याऽहं क्रीतः । मात्रे मे समर्पितः । मातरित्युच्यते

मया मे माता । धात्रीं च धात्रीं वदामि । अत सा कुप्यति मह्यम । अपि प्रापयसि मां मातर मे ? ।

" देवगृह गता मे मातेति कथयित्वा पुनर्मातुरन्तिक प्रापयेति किमप्यसवद्धमेवाय भाषते । तथापि गभीरार्थं किमपि वच एतस्य " इति मनसि भावयतोऽमात्यस्य हृदय न केवलं प्रेम्णा द्रवीभूत परमीषदस्वास्थ्यमप्युपयातम् । " प्रकाममभानुरूप्य ममाकृतावेतस्य, पत्नी मे सह पुत्रेण निमग्ना प्रवाहे पयस, एतस्मिन्नपि चावयोर्वृत्तान्ते सारूप्य निवसतीति नून कमपि वैचित्र्ययोगमुत्प्रेक्षते मे मनः " एव चिन्तयन्नप्यपरिच्छेदपर्याकुलमना स समुद्धृत्य मुरारिमकामत एव पत्न्या पय पूरपतनस्थलं यावद् बभ्राम । पय प्रवाहवाहितस्वात्तस्य गृहविभागस्य रिक्तीभूत तत् स्थलमुपागतोऽमात्य स्मृतपत्नीनिधन-वृत्तान्तो दु खनिवशीभूतहृदय क्षणमुदश्रुनयनस्तस्थौ ।

अत्रान्तरे द्वा स्थ कश्चिदागत्य न्यवेदयत्–" भ्रान्तचित्ताऽङ्गना काचिद द्वारि तिष्ठति वदति च सनिर्बन्ध ' दिदृक्षेऽहममात्यम् ' इति । सतर्जनमनेकशो नि सारिताप्यस्माभिर्न परित्यजति सा द्वार-देशम् । तत् किमादिशत्यमात्यराज ? " इति ।

श्रुत्वैवैतज्झटिति नियम्य शोकावेगममात्योऽभाणीत्–" राजमार्गे प्रातरस्माभिर्दृष्टपूर्वैव भाव्यमनयाङ्गनया । तत् सत्वर प्रवेशय तामुप-वेशय च गृहान्तर्वर्तिनि विश्रामस्थले मे " इति।

अथ तथेत्युक्त्वा निर्गते द्वा स्थे " वत्स, अपि दिदृक्षसे त्व ते धात्रीं वक्षयित्री या प्रभातेऽविदित त्वां परिचुम्ब्य न चिरात् पलायिता ? " इत्युक्त्वाऽमात्य स्कन्धस्थापितमुरारिरेव स्वविश्रामस्थान-मन्तर्गत निववृते ।

अमात्यविश्रामावासविभागद्वारि वर्तमाना नीलामालोक्यैव झटि-
यमात्यस्कन्धावतीर्णो मुरारिर्द्रुतपदमुपेत्य पाणियुगेनात्मनो नीलागलं
दृढं निपीडयन्नवादीत्—"किं मां परित्यज्य गताऽसि ?। तिष्ठ।
ताडयाम्यहमेवं त्वाम्" इति वदन् स तां सप्रणयं मुष्टिभिर्मुहुः
प्रजहार। साऽपि वात्सल्यात् पाणिना तस्य पृष्ठदेशेंऽसयोराननें च
स्पृशन्ती कपोलयोर्मुहुः पर्यचुम्बदेनम्।

एतदालोक्य तु परां भुवमुपागमद् विस्मयोऽमात्यस्य। स्वासनो-
पविष्टः स वनितां तामन्तराहूय द्वाःस्थमादिदेश—"प्राक् प्रतिनिवर्त-
नादस्या अङ्गनाया न कोऽपि त्वयाऽन्तः प्रवेशयितव्यः" इति।
"यथाऽऽज्ञापयत्यार्यः" इत्युक्त्वा पुनर्द्वारमुखं समाश्रितवति तस्मिन्
भूत्यवर्येऽमात्यराजः प्रोवाच—"वनिते, वत्सतमोऽयं विलोक्यते ते
बालः। तद् ब्रूहि कस्ते संबन्धः सहानेन ?" इति।

तच्छ्रुत्वा बलादेव अप्रमतितामात्मनोऽधिकतरमभिनयन्ती
नीलाऽऽचचक्षे—भद्रमुख, आर्येण त्वयैवं प्राक् प्रष्टव्यः। अपि ज्ञायते
त्वया को नामानेन तव संबन्ध इति ?।

अमात्यः—अलं कोपेन। यद्यहमेतदज्ञास्यं तद् प्रागेव तेऽ-
कथयिष्यम्। परं त्वया ज्ञायते स्वसंबंधः सहानेन। सुपरिचितो हि
दृश्यतेऽयम्। अत एव मयैवं पृच्छ्यसे त्वम्।

नीला:—नासौ सुतो मे। तथापि मामकीनः सुत एव। प्रसादादेव
भगवतः प्राप्नुवन्ति पितृतां पुण्यभाजः पुत्रस्यैतादृशस्य। सत्योऽयं
लोकप्रवादो यद् दत्तमपि दैवेनापह्रियते दैवेनेति। दैवेनैव वितीर्ण-
मेतत्त्वयि पुनरत्नम्। अपि च दैवेनैव विधिनैतदपहृतं तेनैव पुनस्ते
पाणौ स्थापितम्। तदत ऊर्ध्वं तावदप्रमत्तेन भाव्यं त्वया परिरक्षणेऽस्य।

अमात्यः—किं मदङ्गसंभूतमिदं पुत्ररत्नम् ?। तत् कथमिवै-
तदपहृतं विधिना ?। अपि च ममाप्यविदितोऽयमर्थः कथमुपगतः

परिचयं ते ? । न नूनं भवती भ्रष्टमतिका यथाऽन्यैर्दृश्यते गृह्यते वा । तद् ब्रूहि कृपया स्फुटं मेऽखिलं तद् यदत्र विषये विदितं ते । ' नायं मम सूनुः परं ममैवायं सूनुः ' इति यदुच्यते तद् भवती विवरीतुमर्हति ।

नीला—स्फुटार्थमेवैतद् वचनं मे । अनात्मजेऽप्यात्मज इव वात्सल्यं कश्चित् कस्यचित् । नाहं माताऽस्य कुमारस्य । परमात्मज इवास्मिन् स्निह्यन्ती काचिदहमस्म्यङ्गना मन्दभाग्या । क्रीतोऽयं मया मत्स्यबन्धादेकस्मात् ।

" तत् किमयं कस्यचिन्मात्स्यिकस्य सूनुः ? " ।

" नहि । दोलायामारोपितोऽसौ आपगापयःपूरेणोह्यमानो मत्स्यान् गृह्णतोऽस्य जाले सदोल एव पतितः " ।

" कस्य सदनादपवाहितोऽसौ स्रोतसा ? " ।

" यस्य सदने संप्रत्यहं संलापपरा " ।

" किं मामकीनात् सदनात् ? । ममापि सूनुरेवमेव निम्नगास्रोतसैवासीन्नीतः । तत् किमयं स एव भवेत् सूनुर्मदीयः ? । किमिव वृत्तं मातुरेतस्य या सह सुतेनासीत् पयःपतिता ? " ।

" दिवं गता सा वराकी " ।

" यदि तस्माद्दिनादारभ्याद्य यावदत्रैव नगरेऽवर्तताय बालो, यदि च मदीयसूनुताऽस्यासीत् सुविदिता ते, तत् किमिति तदैवानीयायं मे त्वया न समर्पितः ? " ।

" भद्रमुख, अविदिततत्पितृकाऽऽसमहमप्यद्य यावत् । क्षुद्रविहारवर्तिन्या अवलोकितायाः करेऽमुं न्यासीकृत्य प्रतिनिवृत्तया मया प्राग् दिनत्रयाद् यदृच्छयाऽज्ञायि यदयममात्यसूनुक्षणदमौनिरिति । नो चेदकालहीनमानीय तवैव करयोः समर्पितः स्यात् । भ्रष्टमतिरियं नीलेति जनैर्ज्ञायमानाऽप्यहमर्थस्य मेतावद् वेद्मि यद् बौद्धभिक्षुभ्योऽपि

बलाद् भ्रंशिताः सहस्रशः कन्या इति ?। पश्य—पुरः स्थितैषा तथाविधैवा-स्म्यह कन्यकैका । तमनेन कृतमपकारं प्रत्यपकारेण निर्यातयितुमेवास्ति मयाऽयमसि सर्वदा संरक्षितः समीपे मे । परं तदहमेव चिन्त-यिष्यामि कथं घटनीयमिति । आहूय तमिह दुरात्मानं रुद्रभटम् । शुश्रूषुरेवाहं गूढमन्त्रणं युवयोः । मुरारिमालोक्य मुखपतितमेव स्वभक्ष्य मंस्यते स वृकः । परं वृकहन्त्र्येषा भ्रष्टमतिर्व्याघ्री तदन्तिक एव तिष्ठतीति कथं नु जानीयात् स प्रागनुभवात् ?।

ऊरीकृतनम्रभावोऽमात्यो निपत्य पादयोरेतस्या अवादीत्—"वनिते, को नु गणयेत् त्वां भ्रष्टमतिकाम् ?। देवी त्वं मूर्तिमती । त्वत्प्रसादादेव तव मुरारिमिम च चण्डभानुरयं मया भूयः समाप्तः । न नखमात्रमप्येतस्मात् ऊर्ध्वं द्रक्ष्यति स रुद्रभटः । पश्य समक्षमेव भवत्याः कथमहं सत्करोमि तं रुद्रभटम् । तिष्ठ त्वं द्वारान्तर्हितशरीरा समी-पवर्तिनि प्रकोष्ठे तस्मिन् ।"

"तथा" इत्युक्तवत्यां कक्षान्तरे द्वारान्तरितविग्रहं स्थितायां नीलायां, दूरीकृतावरणं सजलजलधरप्रभाभासुरमसिमेकं निधाय चरणान्तिके भृत्यमुखेन रुद्रभटमन्तर्गृहं प्रवेष्टुमादिदेशामात्यः ।

समाकृष्टासिरेवात्मानं सत्करोत्यमात्य इति वीक्ष्य विस्मितमना अपि रुद्रभटो, राजसभासमारब्धपूर्वं कपटनाटकमेवाद्यापि नाट्यतेऽनेनेति मन्यमानः सस्नेहमिवाभाणीत्—नाथाप्युपस्थितममात्यराज, प्रयोजनमसि-मैनविधेन । राजभक्तिं भवदीयामस्पृष्टदोषां परिरक्षितुं स्वयमङ्गीकृत-कुमारापहरणदोषैर्यथानिर्दिष्टं कृतकार्यैरस्माभिः कदा धर्मकार्य-करणायागन्तव्यमिति प्रष्टुममात्यराजमेकाकयेवाहमस्म्यत्र सम्प्राप्तः । नयनसुभगेन यथा क्रियमाणं स्वामीष्टसाधकं कार्यं सर्वदा प्रशंसास्पदं भवति सर्वेषाम् ।

परं सक्रोधमुच्चैः परुषाक्षरमाबभाषेऽमात्यः—" कुमारापहरणं भवद्भिः कथितमिति मयाऽङ्गीकृतमेवेति नास्त्येव। महाराजेन मत्करसमर्पितोऽयं बालो न्यासः। महाराजायैव मयाऽयं प्रत्यर्पणीयः। तदलमतः परं बालबलिप्रलापेन। अहो सामर्थ्यं राज्यक्रान्तिकरणे वः!। सर्ववैदिकपरिषद्गताः सर्वे यूयं वैदिका नाम पिण्डीकृत्यानीता आमलका एव। राजसभायां यथापेक्षं सकोपमाभाषितुमपि न पारितं युष्माभिः पुरो राज्ञः। अधुना तु कथमपहरिष्यन्ति कुमारममुं भवन्तः?। प्रथमममात्योऽयं प्राणांस्त्यक्ष्यति पश्चात् कुमारो भवत्पाणौ पतिष्यति। स्फुटमेव कथयाम्यधुना वः—मदीयोऽयं कुमारः। सरित्पूरपतितोऽयं देव्यैव कृपया भूयो मे करयोरर्पितः। यदि बलिदानसमुद्यता यूयं तदात्मैव स्वीयः किमर्थं न वितीर्यते युष्माभिः?। किमनभीष्टानि युष्मदङ्गानि भवान्याः?। शोभनमेवैतदुप-योजितमञ्जनं भवान्या नेत्रयोर्मे। अपेहि। मा मे संमुखं मुखं दर्शय भूयः। आचारान्तराहितमतिर्यतस्त्वं स्वेच्छया यावच्छक्यमुद्धर्तुं शाक्त-धर्मम्। यदि पुनर्बालबलिमधिकृत्य शब्दमात्रं वक्ष्यसि तदसिनाऽनेन रसनां स्वां छिन्नां द्रक्ष्यसि। तदपेहि द्राङ्मे पुरतः। न नखमानमपि कुमारस्यास्य मे यास्यति पुनर्गोचरता चक्षुषस्ते" इति।

एवमवमानितोऽमात्येन रुद्रभटः सर्वं सहसैव विपर्ययमुपगतं तन्त्रमात्मीयं विज्ञाय सुतरां चकितचेतास्तूष्णीमधोमुखो निरगात्।

परित्यक्तगूहनस्थाना मीराऽपि रोदनपराऽश्रुप्लाविनमुखी सम-म्येत्य गद्गदस्वरमभाणीत्—" मतिविकारदूषितया यन्मया स्वच्छन्दतोऽ-भाणि परुषं तत् क्षन्तुमर्हत्यमात्यराजः। कोऽत्र प्रतिकारो मदापदः?। चेतनां त्याजयित्वा तेन नराधमेन भ्रंशिताऽहं तस्माद्दिनादारभ्य पापपिण्डमेवाकल्पयाम्यमुं कायम्। न जाने कदाऽस्य विसर्जनं भवि-ष्यतीति। विस्मारिताऽहं मनाक् तद्दुःखमनेन मे बालेन। मोघवर्णन-

पितैवामात्यपदवर्ती स्वयमर्हतितरां प्राणसंशयपतितं परिरक्षितुमेनं कुमारमिति ”।

“ कथमज्ञायि त्वया प्राग् दिनत्रयाद् यदयं मदीयस्तनय इति ? ”

“ किं पृच्छसि कथमज्ञायीति ? । एष करण्डक एवैतदखिलं ते निवेदयिष्यति ”।

इत्युक्त्वा विघटितग्रन्थिर्वसनान्तादाकृष्य तं करण्डकं पुरस्तादमात्यस्य प्रक्षिपन्ती प्रोवाच—“ उद्घाटयैनम् । देवैर्देवकरैरयमङ्कितः” इति ।

ततो झटित्यौत्सुक्यान्निपुणं निरीक्षमाणोऽमात्यो वाचयन्नक्षराणि सहसैव चेतनामत्याक्षीत् ।

अथाङ्गजस्यैव भूमिस्थापितमुरारिर्नीला ससंभ्रममुत्थायानातिदूरवर्तिनि रजतभाजने स्थितं जलं मूर्धनि नेत्रयोराननें च क्षिपन्ती सुचिरं जीर्णवसनान्तेनात्मनो वीजनपरा तस्थौ ।

घटिकार्धमात्रेण लब्धसंज्ञोऽमात्यो विरतवाक् बाष्पगद्गदं रुदन् किमप्यसंबद्धमाभाषमाणो जजल्प—सत्यमेतद् धात्रि, ममैवायमात्मजः । पयःपूरनिपतितोऽसौ भाग्येनैव भूयस्त्वत्करेण प्रत्यानीतः । वराकी सा मे भार्या शिशोरस्य माता दूरीभूता । पत्नीपुत्रगतस्य द्विविधस्यापि प्रेम्णो मेऽतः परमयमेक एव स्यादास्पदं बालः ” । इत्युक्त्वा स्वाङ्कस्थापितमुरारिरमात्यः सस्नेहमनेकशः करेण परिमृशन्नेनमसकृच्चुचुम्ब ।

नीला तालिकावादनपरा समुत्थाय नृत्यं कुर्वत्युज्जगार—“ प्राप्ता पुनः पयस्विनी पयसा पयस्विन्याः । अवसितं मे जन्मकार्यम् । संप्रत्ययं कायः, स खलो रुद्रभटः, तच्च सरित्तटवर्ति पितृवनमेतावानेवावशिष्टो विषयो मे विचारणायाः । अत्रामात्यराज परिपाल्यतामात्मीयोऽयमात्मजः । एषाऽहं प्रस्थिता स्थानादस्मात् । द्रष्टव्यो हि मयाऽध्वा स्वानुकूलः ” ।

इत्याभाष्य जिगमिषुर्यावद् द्वारान्तिकमायाति तावदेव द्वारान्तर-प्रविष्टो द्वाःस्थः कश्चिन्निवेदितवान्—"अमात्यराजदिदृक्षया संप्राप्तो रुद्रभटमहाभागो द्वारि तिष्ठति" इति।

श्रुतिपथमुपगत एव नाम्नि रुद्रभटस्य कोपपावकास्फुरद्गात्रयष्टि-र्नीलाऽभ्यधात्—किमागतः स खलो भूयो दिदृक्षया ते?। प्रविशतु द्रागभिमुखं मे। समक्षमेव भवतः कर्तितकण्ठनालं नीला यापयिष्यति यमालयं तम्" इति।

श्रुत्वैतदमात्यः कथितवान्—"बहिर्द्वारवर्तिन्यासन एवोपविशतु संप्रति रुद्रभटः। पश्चात् प्रतिसंदिष्टे मया प्रवेशय तम्" इति।

अथ बहिर्गते द्वाःस्थे नीला सावेगमुदगिरत्—चण्डाल, दुरात्मनाऽनेन रुद्रभटेन संमन्त्र्य जनितलोकक्षोभः प्रजाकोपसामर्थ्याद् राज्यपदं जिघृक्षसि किम्?। पत्नीमात्मनः पालयितुमशक्नुवंस्त्वं कथं प्रभविष्यसि प्रीणयितुं पालयितुं वा प्रजा एताः?। धर्मकञ्चुक-प्रवेशिना व्याजोपजीविना कर्मचाण्डालेन तेन रुद्रभटेन संगतस्य ते स्वार्थधिया समाकीर्णं संप्रति मानसं कार्त्स्न्येन। त्वयैव प्रापितः स नराधमो माहात्म्यं मिषेण। किं राज्येन ते परस्य?। किं हीयते तेऽधुना विना राज्यम्?। समक्षं राज्ञोऽप्रतिमामभिनीय राजभक्तिमेवं मन्त्रणा कपटप्रबन्धानां स्वभवने?। मूर्तो धर्मः स महाभागो नरपतिः। तद्विश्वासघातमेवमातन्वानः कदा नु मत्तारिष्यति पातकं तज्जनितम्?। शाक्तधर्मसंवर्धनाय बालानपि बलीकर्तुमुद्यत-स्त्वम्!। किमयमेव विधिरलं संवर्धनाय ते धर्मस्य?। परापत्यविनरणे किं छिद्यते ते?। परं संप्रत्येव मयाऽयं वितीर्णस्ते चिरविनष्टस्तनयः। अपि सज्जो भवानेनमर्पयितुम्?। देहि समक्षं मे। एषाऽहं तेऽसमर्पणा देवी भवान्येव पुरो वर्ते। अपि विदितं ते चरितमस्य रुद्रभटस्य?। अपि ज्ञायते त्वया यदनेन नरपशुनाऽद्य यावद् धर्मव्याजेन मद्यं पाययित्वा

बलाद् भ्रंशिताः सहस्रशः कन्या इति ?। पश्य—पुरः स्थितैषा तथाविधैवा-स्म्यहं कन्यकैका । तमनेन कृतमपकारं प्रत्यपकारेण निर्यातयितुमेवास्ति मयाऽयमसिः सर्वदा संरक्षितः समीपे मे । परं तदहमेव चिन्त-यिष्यामि कथं घटनीयमिति । आहूय तमिह दुरात्मानं रुद्रभटम् । शुश्रूषुरेवाहं गूढमन्त्रणं युवयोः । मुरारिमालोक्य मुखपतितमेव स्वभक्ष्यं मंस्यते स वृकः । परं वृकहन्त्र्येषा भ्रष्टमतिर्व्याघ्री तदन्तिक एव तिष्ठतीति कथं नु जानीयात् स प्रागनुभवात् ?।

ऊरीकृतनम्रभावोऽमात्यो निपत्य पादयोरेतस्या अवादीत्—"वनिते, को नु गणयेत् त्वां भ्रष्टमतिकाम् ?। देवी त्वं मूर्तिमती । त्वत्प्रसादादेव तव मुरारिर्मम च चण्डभानुरयं मया भूयः संप्राप्तः । न नखमात्रमप्येतयोरात ऊर्ध्वं द्रक्ष्यति स रुद्रभटः । पश्य समक्षमेव भवत्याः कथमहं सत्करोमि तं रुद्रभटम् । तिष्ठ त्वं द्वारान्तर्हितशरीरा समी-पवर्तिनि प्रकोष्ठे तस्मिन् ।"

"तथा" इत्युक्त्वा कक्षान्तरे द्वारान्तरितविग्रहं स्थितायां नीलायां, दूरीकृतावरणं सजलजलधरप्रभाभासुरमसिमेकं निधाय चरणान्तिके भृत्यमुखेन रुद्रभटमन्तर्गृहं प्रवेष्टुमादिदेशामात्यः ।

समाकृष्टासिरेवात्मानं सत्करोत्यमात्य इति वीक्ष्य विस्मितमना अपि रुद्रभटो, राजसमासमारब्धपूर्वं कपटनाटकमेवाद्यापि नाव्यतेऽनेनेति मन्यमानः सस्नेहमिवाभाणीत्—नाद्याप्युपस्थितममात्यराज, प्रयोजनमसि-मेनंविधेन । राजभक्तिं भवदीयामस्पृष्टदोषां परिरक्षितुं स्वयमङ्गीकृत-कुमारापहरणदोषैर्यानिश्चिंतं कृतकार्यैरस्माभिः कदा धर्मकार्य-करणायागन्तव्यमिति प्रष्टुमहमत्रागमेकाक्येवाहमस्मद्य संप्राप्तः । नयनसुभगेन यथा क्रियमाणं स्वामीष्टसाधकं कार्यं सर्वदा प्रशंसास्पदं भवति सर्वेषाम् ।

परं सक्रोधमुच्चै परुषाक्षरमाबभाषेऽमात्य —‘ कुमारापहरणं भवद्भि कथितमिति मयाऽङ्गीकृतमेवेति नास्त्येव । महाराजेन मत्करसमर्पितोऽय बालो न्यास । महाराजायैव मयाऽय प्रत्यर्पणीय । तदलमत पर बाल्बलिप्रलापेन । अहो सामर्थ्यं राज्यक्रान्तिकरणे व ? । सर्ववैदिकपरिषद्गता सर्वे यूय वैदिका नाम पिण्डीकृत्यानीता आमलका एव । राजसभायां यथापेक्ष सकोपमाभाषितुमपि न पारित युष्माभि पुरो राज्ञ । अधुना तु व यमपहरिष्यन्ति कुमारमनु भवन्त ? । प्रथममसात्योऽय प्राणांस्त्यक्ष्यति पश्चात् कुमारो भवत्पाणौ पतिष्यति । स्फुटमेव कथयाम्यधुना व —मदीयोऽय कुमार । सरित्पूरपतितोऽयं देव्यैव कृपया भूयो मे करयोरर्पित । यदि बलिदानसमुद्यता यूय तदात्मैव स्वीय किमर्थं न वितीर्यते युष्माभि ? । किमनभीष्टानि युष्मदङ्गानि भवान्या ? । शोभनमेवैतदुप-योजितमञ्जन भवान्या नेत्रयोर्मे । अपेहि । मा मे समुख मुख दर्शय भूप । आचारान्तराहितमतिर्यतस्त्व स्वेच्छया यावच्छक्यमुद्धर्तुं शाक्त-धर्मम् । यदि पुनर्बालबलिमधिकृत्य शब्दमात्र वक्ष्यसि तदसिनाऽनेन रसनां त्वां छित्त्वा द्रक्ष्यसि । तदपेहि द्राङ्मे पुरत । [illegible] नखमात्रमपि कुमारस्यास्य मे यास्यति पुनर्गोचरता चक्षुपस्ते ” इति ।

एवमवमानितोऽमात्येन रुद्रभटः सर्वं सहसैव विपर्ययमुपगत तन्त्रमात्मीय विज्ञाय सुतरां चकितचेतास्तूष्णीमधोमुखो निरगात् ।

परित्यक्तगृहनस्थाना नीलाऽपि रोदनपराऽश्रुप्लाविनमुखी सम-भ्येत्य गद्गदस्वरमभाणीत्—“ मतिविकारदूषितया [illegible] मया स्वच्छन्दतोऽ-भाणि परुष तत् क्षन्तुमर्हत्यमात्यरान । कोऽत्र प्रतिकारो मदायत्त ?। चेतनां त्याजयित्वा तेन नराधमेन भ्रंशिताऽह तस्मादिनादारभ्य पापपिण्डमेवाकलयाम्यमु कायम् । न जाने कदाऽस्य विसर्जन भवि-ष्यतीति । विस्मारिताऽह मनाक् तद्दुःखमनेन मे बालेन । मोघवर्णन-

प्रयत्नोऽस्मिन् मे दृढीयाननुरागः । परममात्यान्मेऽस्यापि जीवितं पातितं संशये तेन नराधमेन । अधुनाऽहं वीतचिन्ता । परिरक्षतामप्रमत्तं ममायं वत्सः । एषाऽहं प्रस्थिताऽस्मि । नाहं पुनस्ते दृष्टिपथमेष्यामि" इत्युक्त्वा शर इव धनुर्मुक्तो नीला सावेगममात्यभवनमत्याक्षीत् ।

× × ×

मुक्तामात्यभवना नीला सरभसमसन्निहितान्तरणं भवानी-भवनमागत्य भ्रान्तचित्तामिव पाणिना किमप्यभिनयन्तीमश्रूणि च मुञ्चन्तीं भवानीमुपेत्य पुरस्तस्थौ । सतालिकं पुरो वर्तमानां नीलामालोक्य प्रत्यागतचेतनेव सा प्रोवाच—" भ्रान्तमतिके, कुत्रासीस्त्वं गता दिवसानेतावतो मां परित्यज्य । " इति ।

नीला—भर्त्रा ते भवनान्निःसारिताऽहं किमन्यद् कुर्याम् ! । भर्तुस्ते भवनमेतत् न भवत्याः । अधुनापि द्राक् प्रतिनिवर्तनं मनसि विधायैवोपागताऽस्मि ।

" किमर्थं तर्ह्युपागतासीह, हताशे ! "

" यथैका मे हृदयव्यथा दूरीभूता तथैव तवापि तां दूरीकर्तुम् । "

" कथमिव दूरीकरिष्यसि त्वं ताम् ! "

" निवेद्य ते मोदजननीं वार्तां मुरारेः । "

श्रुत्वैवैतदानन्दनिर्भरा भवानी सावेगमुत्थाय नीलांसयोः पाणि-युगमात्मनो निधायाननं स्वं नीलाननस्य निकटं कुर्वाणा प्रोवाच—" किं तत् । कथय कथय तूर्णं यद् विवक्षसि ' ।

नीला—कुशलं मुरारेः । नातः परं स्यादस्य कुशले विघ्नितं केनापि । दूरीभूतामवेह्यस्य सर्वथा प्राणविपदम् ।

" कथमिव ! "

" नगरामात्यपदवर्तिनोऽस्य पितुरेव प्राणावसौ पतित । प्रविष्ट सरित्पय सरितमेव " ।

" पर निर्घृणशाक्तपक्षपात्येवामात्य इत्युच्यते सर्वै " ।

" एतदेवात्र कौतुकस्यानम् । निर्मूलयति सुतस्नेहरुढ्यानि छद्मिनाम् । सरित्पूरपतितोऽयमात्मन एव सूनुरिति यदा प्रत्यभिज्ञातमेतेन तदा मोदाभिभूतहृदय स चिर दूरीभूतचेतनोऽतिष्ठत् । मयैव स प्रत्यागतचेतनोऽकारि । दर्शितकृपाणेन तेन तर्जितो रुद्रभट । कोऽधुना करिष्यति वार्तामात्रमपि मुरारेर्बलिदानस्य ? " ।

" केन खलु शयनान्मेऽपहृतो मुरारि ? । "

" यो देव्याऽऽदिष्टस्तथा कर्तुं तेन " ।

" किं त्वयैव नीत ? । किमित्यनिवेद्य मे नीत ? " ।

तदाकर्ण्याविष्टेव नीला जगाद—अनात्मज्ञे, अनन्यादृश मौर्ख्यं ते । यदहं तथाऽकरिष्य तन्न त्व मह्य तमदास्य , प्राणान् वाऽस्य परिरक्षितु प्राभविष्य । स्नेहप्रवृत्तिरपि पतिदेवाधीनेयसस्पृष्टासि निर्मिता त्व विधात्रा । पापस्यैव पुण्यधिया समाचरणे न न्यून ते मौर्ख्यं रुद्रभटात् । पततु ज्वलने सा ते धार्मिकता, त्वां च पशुता प्रापयन् स ते धर्म । पुराणवर्णिता चागुणाङ्गना त्वं मूर्तिमती । न किं पतिवचनानुवर्तिनी साऽनुतुपदतियिमुखलारइतमर्दितेन माखेन सूनोरामन ? । अहो मूर्खताया प्रकार । । यदहं तत्राभविष्य तत् परित्यज्य बालक बालपल्लवलिप्सु तमनिधिमेव मुसलैरसकृदाहत्याहनिष्यम् । भगिनि, कथयामि किमिति न जीवन्त्यपत्यानि ते । यदि जनिष्यन्त्यपत्यान्येतस्यास्तदसशयमिय मोहात् वर्तिष्यति तानि बलिबुद्ध्या पुरो देव्येति चिन्तयन्तस्तेषा दयमाना देवा विशोजयन्ति तानि शैशव एव प्राणै । । कथमिव पृच्छसि किमर्थं न निवेद्य नीत इति ? । यदह

तयाऽकरिष्यं तददत्तमुरारिर्भवती केवलमाक्रोशपरा भर्त्रे निवेद्य तं विदितमत्संकल्पमकरिष्यत् ।

एवं सावेगमाभाषमाणां नीलामालोक्याङ्गीकृतात्मदोषा भवानी प्रकटितमन्दहासा प्रोवाच—"भवतु । सर्वं तत्तया यथा त्वं भणसि । त्वमेव मद् वत्सलतरा दक्षतरा च । अत एव रोचसे मे । अस्तु । मच्छयनादपहृत्य कुत्र त्वया नीतो मुरारिः कथं च त्वया ज्ञातममात्यस्यैव स सूनुरिति सर्वमधुना मे निवेदय तूर्णम् । ब्रूहि निःशङ्कम् । न कोऽपि सम्प्रति सदनेऽत्र," इत्युक्त्वा दृढगृहीतनीलाकण्ठनाला भवानी बलात्तामासन उपावेशयत् । ततस्तां तोषयितुं नीलाप्यामूलात् सर्वं यथावृत्तमाचख्यौ ।

अथ भवानी भूयः पप्रच्छ—"क्व गत्वा त्वमधुना निवत्स्यसि ? ।

नीला—अवशिष्टैककार्याऽहमद्यापि । अवसिते तस्मिन् पितृवन एव स्यान्मे शाश्वतो वासः । अनर्होऽयं कायो नियस्तुं जगत्येतस्मिन् । प्रागनुष्ठानात् तस्य मे कार्यस्य मातुर्नन्दाया एवगृहमहमधिवसेयम् । सुशीला चतुरा च सा वृद्धा भाजनं मे प्रेम्णः । अनतीदूर एवास्या उटजस्य वर्तते स्मशानमित्युटजवास एव संप्रति मे लाभवत्तरः । तेन हि सान्निध्यं स्मशानस्य स्यादत्र मे भूयसे लाभाय ।

इत्युक्त्वा तालिकावादनपरा सा क्षणं नर्तितुमारेभे । नासीन्नतिथिकारस्फूर्तेरेतस्याः कदाचिदप्यकालो नाम । यत्र कुत्राप्यसावनियतवेलमन्तरान्तरा प्रादुरभूत् । "अन्तिममेवैतदद्य ते दर्शनं मे भवानि" इति भाषमाणा साऽऽननमात्मनः सकृद् भवान्याः कपोले स्थापयित्वा समुत्प्लुत्य च पलायनपरैव भवनान्निर्जगाम ।

—इत्यष्टादशः परिच्छेदः—

एकोनविंशः परिच्छेदः

(घोषगताः संलापाः)

यदि नृपतिपदं स्याद्धस्तगं मे तदाऽहं
परिणयगृहमेकं कारयेयं विशालम् ।
प्रथममथ समस्तान् बौद्धभिक्षूनुदूढान्
विगतसुरतचिन्तानल्पपापान् विदध्याम् ॥१॥

* * *

शमघनमृणयोर्विवाहहेतोः
स्वयममहमारचयेयमत्र वेदिम् ।
निजकचपरिमृष्टसर्वभागां
ननु ममसूर्धसुमैश्च भूषयेयम् ॥२॥

परिसमाप्तत्वाद् गृहकर्मणामखिलानां प्राङ्गणवर्तिनि खट्वासने विरचितपद्मासना समुपविश्य निमीलितनयना जपमालिकामणीन् क्रमेण गणयन्ती नन्दाऽथ सायं ध्याननिरताऽवर्तत । अवसितनगरपरिभ्रमणा नीलाऽपि स्वनिवासमिमुपगता चरणान्तिके नन्दाया वत्सतरीमेकां मूर्धनि पाणिना मृदु प्रहरन्त्यतिष्ठत् ।

अत्रान्तरेऽन्योन्यस्कन्धसमर्पितकरौ संलपन्तौ मृणालिनीशमघनौ निजनिवासाभिमुखमागच्छन्तावालक्ष्य नन्दाऽङ्कमापीडयन्ती पाणिना तामवादीत्–मातः, किं दृष्टं त्वयाऽन्योन्यबद्धमात्रमेतद् बुद्धविहारगतं युगलं त्वदिदृक्षयेत एवाभ्येतीति ? ।

अथ विच्छिन्नजपा नन्दाऽन्तिकमुपगतौ तावाल्पयामाणीत्—" आगम्यताम् । बहुभिरहोभिरनुगृहीताऽहमद्य भवद्भ्यां दर्शनेन " इति ।

अन्तिक एव गृहीतासनौ तौ वीक्ष्य नीलयाऽभाणि—अव-सितधर्मप्रचारकार्याभ्यां भवद्भ्यां मन्ये समारब्धमधुना प्रेमप्रचारकार्य-मद्यतनम्।

नन्दा—नीले, किं पीडयस्येतौ हृदयमर्मच्छिदाऽऽलापेनैवम्?।

नीला—किमिव प्रोक्तं मयाऽत्र हृद्बाधकमेतयोः?। किमन-भीष्टमेतयोरन्योन्यप्रेम चक्षुषोर्मे?। धर्मप्रसारधियैताभ्यां वृथा याप्यते यौवनमात्मीयमित्येव विषीदति मे मनः। सत्यं सकोपमेतयोरेतत्कृते मे हृदयम्।

नन्दा—सुप्राप्यमेव सौख्यं वैवाहिकं सर्वेषाम्। परं धर्मसेवा-भिलाषिणा यदि केनचिद् धर्महेतोर्व्ययीकृतं यौवनमात्मीयं तत् किं दोषास्पदमत्र?। कथं मन्यतेऽत्र शमधनः?।

न किमपि प्रत्युक्तं शमधनेन। परं मृणालिन्याऽवाचि—"सम्यक् भाषितं मात्रा नन्दया"।

नीला—परिचितैतेषां धर्मसेवा मे। न दूषयाम्यहमुभावेतौ। परं प्रत्यक्षीकृतबौद्धविहारसकल्कार्योऽहं स्फुटं कथयामि यद् धर्म-सेवाव्याजेन वनिताविहारवासनामात्मीयां पूरयन्त्येते विहारवासिनो भिक्षवः। किमिवान्यत् कुर्याद् युवयुवतीनां गणो रहो निरुद्धः?। निरोधका एवात्र दूषणीयाः। एतयोरपि विचारिते चरिते किमन्यद् स्याद् गोचरं चक्षुषोः?। करेण धर्मकार्यं कुर्वतोरप्येतयोः किमस्ति हृदये विना प्रेम्णा?। कामं भवतु तत् शुद्धम्। परं न तदन्यद् किमपि प्रेम्णो यौवनसुलभात्। अपि च त्वामेव पृच्छाम्यहं किमर्थ-मुभावेवैतौ परस्परगृहीतपाणी सततं परिभ्रमतः?। सदैवान्यो-न्यकीलितनेत्रावेतौ। बलादनशनमनुभावितस्य भानवस्य सर्वदा नेत्रे मंक्ष्याभिमुखे एव। आश्रमवासी स जीर्णमन्युनामा भिक्षुस्तु स्फुटं दृश्यते

चण्डकामः। स्पर्शलोभान्मृणालिन्या बलादेव कुक्कुर इवान्तिकमसकृदुप-सर्पति। न जाने पीडनयन्त्रपतितमिक्षुमिव कदैनं पाणिपञ्जरगतं नीरसी-करिष्यति शामधन इति। प्रेक्षमाणायामवलोकितायां विहारवासिनः सर्वे भिक्षवो विनीता अनघा धर्मात्मानश्च। कीटपिपीलिकादीनां क्षुद्रजन्तूना-मपि चरणाघातनाशं न सहते हृदयमेतेषाम्। परं को नु स्फुटं वर्णयेल्लीला-यितमेतेषां परोक्षे भगवत्याः!। परितो भ्रमन्ति द्विता भिक्षवो युवतीमेकां सस्पृहं सर्वत्र। रजन्यां लीलेयां चेष्टितानां न शक्यं वर्णनं कस्यापि। जनैर्गर्ह्यमाणं नैव तद् विद्यते व्यसनं जगत्येतस्मिन् यदेभिर्धर्मप्रचारकै-र्भिक्षुभिर्निशायां नाद्रियते। भवन्तु ज्वलनसात् धर्मप्रसारकास्ते विहारा बौद्धानाम्।

श्रुत्वैममखिलं नीलालापमुपजातमन्युर्मृणालिनी शामधनमवोचत् —अक्षमाऽहं श्रोतुं गर्हणामेताम्। तदुत्तिष्ठ। यात्र स्वनिवासमावाम्।

परं शामधनोऽब्रवीत्—तथ्यमेव कथ्यतेऽनया। मयाऽप्यनेकशः श्राविता भगवत्यवलोकिता वृत्तान्तमेतम्। किन्तु नैवाद्रियते वचनमस्माकं भगवत्या।

अवलोकितापक्षपातिनीमात्मानं दिदर्शयिषुर्नन्दा कृतकं कोपम-भिनयन्नवादीत्। "अविश्वसन्त्या तया यदि न ते वचनमाद्रियते तत् को दोषो भगवत्याः?"।

नीला—आत्मौपम्येन यत् परेषां दर्शनं प्रोक्तं पण्डितैस्तत् केवलं परपीडापरिहारैकहेतुकमेव वचनम्। धर्माधर्मविचारणायाम-प्यात्मौपम्यमेव स्वीकृतं न स्यात् संमतं मतिमतः। तिष्ठतु कथैतयोर्मृणा-लिनीशामधनयोः। परं तस्मिन् बुद्धविहारेऽप्यन्तराकल्पितविवाह-संस्काराः प्रकाममनुभवन्ति भिक्षवो युवानो गार्हस्थ्यसौख्यान्यभीष्टानि। कतिचिद् भिक्षाधनं मुषित्वा पृथक् संपदं संचिन्वन्ति। अन्ये वेषादि-

भिक्षुभिरात्मीयैर्मोहयित्वा नगरकुमारीर्वञ्चयन्ति। भिक्षुयुवतीनामपि गणोऽत्रानन्यकर्मैव। यद्यहं राज्याधिकारिण्यभविष्यं तत् प्रथमं—

नन्दा—(सस्मितम्) किमकरिष्यः?।

नीला—किं पृच्छ्यते "किमकरिष्यः" इति? शृणु—नाहं कस्यापि शीर्षमभेत्स्यम् किन्तु विहार एतेषां स्थाने स्थाने विवाह-वेदीरनेका अस्थापयिष्यम्।

इयन्तं कालं स्तम्भितजिह्वोऽपि नीलालापेनानेन मनाग् रञ्जित-मनाः शमधनः पप्रच्छ—"किमर्थम्?"।

नीला—प्रथितं कार्यं विवाहवेद्याः। विवाहार्थमेवैता उपयुज्यन्ते। शमधन, यथा स्वीक्रियते भवद्भिः कुमारकुमारीणां गणो धर्मकार्याय तथा परिणीतानां वधूवराणामपि गणो न किं स्वीक्रियते?।

बौद्धसंघाधिकारिण्यहमेव प्रश्नमिममुत्तरीकर्तुमर्हामीति मन्य-मानया मृणालिन्या मध्य एव प्रत्यवाचि—"स्वीक्रियते। कोऽत्र दोषः?"

नीला-अभीष्टं तत्। तासु वेदिष्वहं, विना विवाहाद् विवाह-सौख्यमनुभवन्तीर्युवयुवतीर्विवाहं कारयिष्यामि। तेन हि प्रतिदिन-माचर्यमाणं पापं तावत् प्रशमिष्यति। कृतोद्वाहा अपि युवयुवतयो क्षमा एव धर्मप्रचारस्य। केवलं न ते "वयं ब्रह्मचारिणो धर्माचार्याः" इति स्फुटं कथयितुं पुरोऽन्येषां प्रभविष्यन्ति। अप्रबुद्धमतीनां भक्ति-भाजां भक्तिर्मनाग् लघुतां यास्यति। परं धर्ममिषेण प्रतिदिनमाचर्यमाणाः पापगिरयः क्षयिष्यन्ति।

नन्दा—(सपरिहासम्) अपि तत्र पालयिष्यसि पृथगेकां वेदिं हेतोरेतयोः शमधनमृणालिन्योः?।

नीला—आः एतयोः कृते ■ प्रथमा वेदिः। स्नेहैकायतनं मदीयमिदं युगलं यदि वेदिसमुद्वाहमभिलषिष्यति तदियं नीला स्वद-

स्तेन ता वेदिं रचयिष्यति आनन्दाश्रुभिः सिक्ता तां केशैरात्मनो मार्जयिष्यति । प्रत्यहं धार्यमाणैरेतैः श्वेतकुसुमैः शिखरमेतस्या भूषयिष्यति । परं भातः, किमर्थं मया काननेऽस्मिन् करणीयः परिणय एतयोः ? । राजान्ता सपदेनयोः सदने । प्रतिदिनं प्रतिपाल्यतो महाकुलसम्भवौ गृहं प्रति निर्वर्तनमेतयोः पितरौ । गृहं प्रति निवृत्तयोरेतयोरानन्देन नगरगतानि देवतालयशिखराण्यखिलानि दीपितानि भविष्यन्ति । परिणयदिनमेतयोरुत्सवदिनं गणयिष्यन्ति निखिला नागरा । नर्तिष्यति मोदो मूर्तिमान् सर्वत्र । अपि च भातः, नान्यसदृशं कलङ्कितमेतयोः शीलम् । यन्मया कथितपूर्वं तद् अन्येषां विहारवासिनां चरितम् । बहवस्तेषां वर्तन्ते विहीना गृहैः । येषां गृहाणि वर्तन्ते तैर्निराहारैर्जीव्यते । ये कथमप्याहारं लभन्ते ते न कन्यकापितृभिरादियन्ते । यथैव केचित् तत्र कुमारास्तथा कुमार्योऽपि । एष बौद्धविहारो नामैवंविधानां युवयुवतीनां सुखनिवासस्थलं विना मूल्यम् । मुण्डितमुण्डा, पीतवाससो न चिराद् भवन्त्येते धर्मोपदेशेऽधिकृता विनाऽऽयासम् । अहो मौर्ख्यमस्माकं नागराणाम् । यतो वेषवैचित्र्यमात्रविमोहिता एते मुण्डितमुण्डमेतं भिक्षुगणमुपदेशदानावतीर्णं धर्ममेव मूर्तं गणयन्ति । एवंविधानामेव युवयुवतीनां हेतोः स मे विवाहवेदिविरचनाशयः स्फुटीकृतो मया ते पुरः । सैव गृहिणी यथार्था या गृहकर्मनिरता कक्षारोपितबालका बालानुरञ्जनपरा पाचयति पाकान् । तथैव स्वीकृतगार्हस्थ्यो यः शुचिरात्मश्रमोपजीवी सदाचारनिरतः परेषामुदाहरणतां याति स एव भवति भाजनं प्रेम्णो देशस्य । न स सत्यो भिक्षुर्यो भिक्षते । स एव भिक्षुर्यः पराङ्मुखो भिक्षायाः । परित्यज्य राज्यं भिक्षामङ्गीकुर्वन्नशात प्रशस्यो भगवान् बुद्धः । परं तथा कुर्वतानेन यत् कुपात्रकृतापि भिक्षा मान्यतां नीता तदनुचितमेव ।

सर्वमेतद् शृण्वती मृणालिनी पर्यपुलकितचित्ताऽवर्तत । एतदालोक्य विषयान्तरचिकीर्षया न दयाऽभाणि—सखया नैनस्मिन् बौद्धविहारे

संपत्स्येते परिणयमङ्गलं नः सख्युरेतस्य । यद्येतदत्र समपत्स्यत तन्नेत्रयुगलमस्माकममोदिष्यत । अस्तु । शमधन, यदा तत्संपत्स्यते ते नगरे तदा दास्यसि निमन्त्रणं नः स्मृतिपूर्वम् ? ।

एतदाकर्ण्य कपोलस्फुरितमन्दहासावुभावपि तावन्योन्यमुखमवलोकयांचक्रतुः । नीला प्रोवाच—मातः अद्यापि कार्यान्तरितः स समयः परिणयस्य ।

समापितधर्मप्रचारकार्यो दृश्यतेऽधुना शमधनः । परमद्याप्यपूरिताखिलमनोरथैवालक्ष्यते मृणालिनी । धर्मप्रचारकार्येऽङ्गीकृते शाक्तधर्मदूषणावेक्षणमद्याप्यवशिष्टमेतस्याः । नगरेऽस्मिन् कारिष्यमाणे महति श्रीचक्रसमारंभे तदियमवलोकयिष्यति । ततः सर्वं यथादृष्टमवलोकितायै निवेदयिष्यति । ततो नगराधिपतिना महाराजेन धर्मान्तरं कारयिष्यति । एवं दर्शितविक्रमैषा काले परिणेष्यति ।

नन्दा—राज्यपदस्वामिनीयं नीला किं किं कुर्यादिति कथयितुमुत्सुकतया त्वया तत् परित्यज्य कथमियं मध्य एव महाराजस्य धर्मान्तरस्वीकरणवार्ता निवेद्यते नः ? ।

नीला—न मृषोद्यमिदम् । पृच्छतु भवती मृणालिनीमेवैनां येन स्फुटं ज्ञायेत ।

मृणालिनी—सत्यं सत्यमिदं वचनं नीलायाः । अथ यावदाचरितं धर्मप्रसारकार्यं कथं स्याद् विफलमस्मदीयम् ? । तथाविध एव प्रभावः पाणिभगवत्या अस्माकमवलोकितायाः । असंशयमयं विजेष्यते न चिरात् । द्वित्रैर्दिनैः समापितयात्रोऽहमागमिष्यामीति कथयित्वा कुत्र संप्रति गतं मन्यन्ते महाराजं भवन्तः ? । स्वभावाप्तबुद्धदर्शनोऽसौ बुद्धोपदेशमनुसृत्य स्तूपदिदृक्षया बुद्धगयामस्ति गतः ।

असंमतात्मकत्वनः शमधनो मनागिव संक्रुद्धो मृणालिनीभाषितेन विषयं तं परिच्छेत्तुं पप्रच्छ—नीलाभगिनि, अपि सत्यैषा वार्ता या नगरे सर्वत्र बहुलीभूता ?।

यथा किल यात्राप्रस्थितेन महाराजेनामात्यसात् कृतो बालोऽमात्यस्यैव सूनुरित्यन्ततः स्फुटीभूतमिति ?। आश्रममस्माकमुपानीय कृतं भवत्या पूर्वं कर्तव्यमात्मीयमस्माभिरपि च राजचरणयोस्तं निधायानुष्ठितं कर्तव्यमस्मदीयम् । परं महाराजस्तममात्यसात् करिष्यति, स चामात्यस्यैवात्मजो भविष्यतीति कस्यासीत् स्वप्नेऽपि चेतसि समुत्पन्नम् ?। सर्वथा स्वन्ततो गतं भवदङ्गीकृतं कार्यमित्यभिनन्दितुं भवती यदृच्छयाऽत्रोपागतावावाम् । एतत्कृते चिरमपि समाचरितं भवत्या अभिनन्दनमपर्याप्तमेव स्यादिति तर्कयामः ।

नीला—सत्यमेतत् । परं नाहमेकाऽधिकारिणी कार्त्स्न्येनैतत् स्वीकर्तुमभिनन्दनम् । आश्रमवासिनो यूयं भिक्षव एषा च वृद्धा, एतेऽप्यत्र संविभागिन एव । अतः सर्वेऽपि वयमेतत्संविभजामः । यतो मया स कुमारोऽपहृतः, भवद्भिश्चाश्रयदानेनानुगृहीतः,परं महाराजेनामात्यसात् कृतः स कुमारोऽमात्यस्यैवात्मज इति यदहममात्यं प्रत्याययितुं प्राभवं तद् केवलं चातुर्यादेव वृद्धाया एतस्याः ।

मृणालिनीशमधनौ—कथमिव ?।

नीला—तदित्थम्—अपहृत्य मुरारिमहमिमं नन्दाया घोषोटजं प्रथममनैषम् । ततोऽनया नन्दया मया च ■ घोषोटजं प्रापितः । परं संभ्रमवशात्तदानीमुटज एवास्मिंस्त्रुटितसूत्रबन्धनो रक्षाकरण्डकः कण्ठान्मुरारेः पतितः । न स तमसि तदा मयाऽनया वा लक्षितः । ततश्च ....किमतःपरं वृत्तं मातः ?।

नन्दा—आश्रमाद् युष्माकं प्रतिनिवृत्याऽहमुद्घाटितद्वारा यावदुटजं प्रविशामि तावदेव केनापि शीतस्पर्शेन वस्तुना स्पृष्टं मे पदमित्य-

-ज्ञासिषम् । कदाचिद् वृश्चिकः स्यादिति शंकितचित्ताऽहं दीपहस्ता जिघांसया समन्ततो वीक्षमाणाऽद्राक्षं करण्डकमेनम् । न मया प्रथममज्ञायि मुरारेः कण्ठपतितः स्यात् स इति । परमन्येद्युरुपागतयाऽनया नीलया स दृष्टमात्र एव विज्ञातः ।

नीला—बाह्याङ्गं केवलमस्यासीत् परिचितं मे । परं विदलिताद् विभागाद् यदाऽन्तर्गतं पदकमुपगतं दृष्टिपथं मे तदा मयाऽज्ञायि मुरारिरात्मजोऽमात्यस्येति । अथामात्यगृहं गते मुरारावनुपदं गताऽहं करण्डकेनैवामुना " तवैवायमात्मजः " इत्यमात्यं प्रत्याययितुं प्राभूवम्—

शमधनः प्रोवाच—सर्वमेव सत्यं कौतुकावहमत्र ।

मृणालिनी—सर्वथाऽनुगृहीतोऽयं भगवता बुद्धेन ।

अत्रान्तरे सकडकडाशब्दं व्यद्योतत विद्युत् । तेन संभ्रान्ताः सर्वे नभोदत्तदृष्टयः संलापाद् व्यरमन् । अथ झटित्येव समुत्थितः शमधनो मृणालिनीमवादीत्—उत्तिष्ठ मृणे, उपरि शिरसो दृश्यन्त आसारसमुद्यतास्तोयदाः । नांशतोऽप्यभूदक्षिगोचरमासारचिह्नं मध्याह्ने । अत एतदप्यन्यदाश्चर्यमेव । प्राक् प्रारंभाद् वृष्टेः स्वाश्रमनिवर्तनं श्रेयः ।

"सत्यमेतद्" इति सममेवोदीर्य "यात्वमधुना युवां पुनर्दर्शनाय" इति भाषमाणे नीलानन्दे उभौ तौ सानन्दं व्यसर्जयताम् ।

— इति नवदशः परिच्छेदः —

-- विंशः परिच्छेदः --

(कथं संपन्नं बलिदानम् ?)

रचिता सुमशय्या रुचिरा
ज्ञातं किन्तु न बहुवृश्चिककुलमुपविष्टं चान्तरा।
पुरस्तात् स्वादु षड्रसान्नम्
ज्ञातं किन्तु न कणैरन्तरा विषस्य तत् पूर्णम्।
किरीटः शिरसि मौलिरत्नम्
खड्गं वेत्ति न किन्तु निपतितं गले महातीक्ष्णम्।
प्रणामं कुरुते जगदखिलम्
ज्ञातं किन्तु न शिरः कस्यचिल्लत्ताभिर्व्याकुलम्।
कण्ठे कालपाशबद्धे
अमरं मत्वा वृथैव रमते विषयेऽसौ मुग्धे ॥ १ ॥

(रे. टिळक.)

प्रातिकूल्यादमात्यस्य महाबलिदानेन शाक्तधर्मोद्धरणे नैराश्यमुपगतोऽपि रुद्रभटोऽङ्गीकृतपूर्वं कार्यं न परित्यक्तुमियेष। अनेकविधा वर्तन्ते मार्गा धर्मोद्धरणस्य। नित्यात् कर्मणो बहुफलं नैमित्तिकं महाकर्म धर्मविधाविति मन्यमानेन तेन निखिलां निशामनुपजातनिद्रेण किं स्यात्तथाविधं महाकर्मेति चिन्ताविशेषेणैवास्थीयत। निश्चितमन्ततस्तेन- " चिरमदृष्टश्रीचक्रसमारंभा नागराः। अतः स एव संप्रत्यनुष्ठातव्यः। तत्र हि शाक्तधर्मविशिष्टाः संगच्छन्ते पञ्च मकाराः सौकर्येण। सर्वेऽपि नरनारीगणाः शक्नुवन्ति समाचरितुं साहचर्येण। नैष्यति परिपन्थिता

महाराजः । स्वार्थादनभिमतमहाबलिदानोऽपि संमतमार्गान्तरसंश्रयणोऽमात्यवरः । अतः परित्यज्यौदास्यं माव्यं मयाऽकालहीनं महाश्रीचक्रसमारंभसंभारसंग्रहतत्परेण " इति ।

अथाचिरादेव समाहूय सर्वानात्मनः शाक्तधर्मीयाननुयायिन आदिदेश रुद्रभटः—' यस्मिन् मुहूर्ते आसीदस्माभिर्विनिश्चितपूर्वमनुष्ठानं महाबलिदानस्य तस्मिन्नेव सुदिने यथाऽनुष्ठीयेत महाश्रीचक्रसमारंभस्तथा यतितव्यं भवद्भिः सर्वैः ' इति । " महाबलिदानकल्पमेव फलं तन्त्रकथितं महाश्रीचक्रसमारंभस्य । एष एव पन्थाः प्रीणनस्यादिशक्तेरिति जानानाः सर्वेऽपि ते सहसैव संभारसंग्रहाय बद्धपरिकरा बभूवुः । शाक्तैककरणीयतयाऽस्य विधेर्नासीदयं पूर्वपरिपद्वदतितरां दुष्करः । अपि चैकीकृतानां पंचानामपि मकाराणां प्राप्तेः स भविता समय इति सर्वेऽपि सोत्साहमस्मै सर्वसंभारसिद्धीकरणमञ्जसा प्रतिशुश्रुवुः ।

पंचम एव मकारः प्रामुख्यमावहति समारंभेऽस्मिन् । आवश्यकी तत्र रूपयौवनवती तेजस्विनी । तस्या अंशनमेव हि महते पुण्याय । कैतादृशी प्राप्येत कन्यकेति विवादव्यापृतेषु कश्चिद् दूरवर्ती शाक्तः सरभसमग्रतः संप्राप्योवाच—भो भो धर्मबांधवाः, अलमत्रविषये चिन्तया । अहमानयेयं तन्त्रकथितां शीलवतीं कुमारिकां समारंभाय नः । प्रागेव कपटजालनियन्त्रिताऽस्माभिर्बुद्धसंघवर्तिनी सा मृणालिनी कुमारिका कार्यकर्त्री । स्पृहयति सा दर्शनाय शाक्तधर्मसमाचरितानां सर्वेषामाचाराणां भीषणानाम् । प्रतिश्रुतं चास्माभिरेतस्यै दर्शनमेतेषाम् । सा च संप्रति शाक्तदर्शं पृच्छति सस्पृहं प्रतिदिनम् । कदा प्रभविष्यन्ति भवन्तः पूरयितुं प्रतिज्ञामात्मीयाम् ' इति । अतः श्रीचक्रसमारंभदर्शनायामन्त्रिता साऽसंशयमागमिष्यति । शाक्तमेलापकवर्तिनीं च तां सहसा समुद्धृत्य पूजामंचकस्थापनं सुकरं नः ।

परिचितपूर्वमेव शाक्ताचरित कपटनाटक वाचकानाम् । तन्नाटकनटैर्नैकेनाभाणि भापितमेतदिति न भूयो निवेदनीय वाचकेभ्यो धीमद्भ्य ।

समताऽभूदिय प्रयुक्ति शाक्तानाम् । सुतरा तुतोष रुद्रभट श्रवणेनैतस्या । स उवाच—" हन्त शत्रुपक्षप्रधानभूतेय यदि यास्यति साधनतामस्माक समारम्भे तदनायासेन द्विविध सपत्स्यते कार्य न । एक यथातन्त्र देवतार्चन, अपचाज्ञानभ्रष्टा ता गणयिष्यता बौद्धभिक्षूणामपकार । पर कथमद्वितीयेव सैष्यति समारम्भमस्मदीयम् ? " इति ।

प्र० शाक्तः—अलमनया चिन्तया । कदाचित् प्रसगतो व्याजेन शाक्तधर्मनिन्दकानस्मान् निरीक्ष्य समुत्पन्नविश्वासा साऽस्मासु दृढ विश्वसिति । अस्मदाचारनिरीक्षणे सुलभ स्यादात्मधर्मप्रचारकार्य बुद्धानामिति मन्येत सा । निदितास्मद्धर्मदूषणाऽवलोकिता राज्ञे निवेद्य प्रभवे समुन्मूलयितु न चिरात् धर्मं शाक्तानामिति मत तस्या । अत कर्णपथमापतितायामेव श्रीचक्रममारम्भनिवदन्त्या तद्दर्शनसमुत्सुका साऽस्मत्कथित व्याजेनैवमास्थाय यस्मिन् कस्मिन्नपि वासरे समागन्तुम सहाया समुद्यता स्यात् । व्याजस्त्वयमस्माक निगूहति सा सर्वदा सहचरादपि सख्यु । असहायपरिभ्रमण हि मोदाय तस्या । तथैव ससाहसस्तस्या समुत्साहोऽपि । किं बहुना, विन्यस्य मयि मृणालिन्यानयनकार्य नि शङ्क सज्जीकुर्वन्तु भवन्तोऽन्यान् श्रीचक्रसभारान् । यथाऽस्मद्विपरस्ते बौद्धहतका यावज्जीव न विस्मरिष्यन्ति वैरनिर्यातन विधिमस्माक तथाऽद्य तानपकरिष्याम ।

यदृच्छासम्प्राप्तेनानेन छद्मेन स्फुटमेव सर्वोऽपि सम्प्राप्तनवसमुत्साहोभून्नाटकगण ।

यथानिश्चय सिद्धीकृता सर्वेऽपि श्रीचक्रसमारम्भसभारा । प्रातरेवानीयन्ताथ रक्तकुसुम सजो मद्यघटाश्चोत्सवमुत्र शकटै । महोत्सवहेतो

देव्याः पुरः कारित आसीद् विशालः शोभमानो मण्डप एकः । सूर्योदयादारभ्यैवाद्य बहवः शाक्तनरनारीगणा गतप्रतिनिवर्तमाना अलक्ष्यन्त पुरतो मन्दिरस्य देव्याः । मध्याह्ने पुनः संगच्छमानानां जनानामसंख्यानां तया संमर्दोऽभूद्यथोपरितनाद् विभागात् प्रक्षिप्तास्तण्डुलास्तिला अपि वा न भुवः स्पर्शमाप्तुं शेकुः । कांस्यताल—मृदंग—झंकारैर्भक्तजनगीयमान-स्तोत्रशब्दैर्निनादिततयाऽस्य स्थलस्य कर्णनिहितमुखमाभाषमाणानामेव जनानां विचक्षूणामश्रूयन्त संलापाः । देवीप्रसाद इत्यहमहमिकया साग्रहं मिथो दीयमानानि मद्यभाजनानि, अनादानात् देवीकोपमुत्प्रेक्षमाणैर्भक्त-गणैरनिच्छद्भिरपि सादरमसेव्यन्त । प्राक् केवलं गीतपरा नरनार्यः क्रमेण शनैः शनैर्नर्तनपरा अजायन्त । कदलीचतुष्टयविभूषितकोणं भव्यमेकं चतुष्कासनमलमकुरुत प्रोच्चैः सभागृहमध्यभागम् । मनोहर-रचनाविगुम्फितैर्लताकुसुमैः परितः परिवेष्टितैर्नयनहरतरतां पुपोषाद्य पूजयिष्यमाणाया आसनं कुमारिकायाः । का नु पुर आनेष्यते पूजन-हेतोः कन्यका, कया वा पुण्यवत्याऽद्यतनी लप्स्यतेऽर्हणेति सर्वेऽपि पर्युत्सुकेन मनसा प्रतिपालनपरास्तस्थुः ।

+　　　+　　　+

प्रागखिलादेतस्माद् व्यतिकरात् वस्त्रसंवेष्टितं किमपि पाणौ दधाना प्राप्तमतिभ्रमा भिक्षुयोषिदेका बौद्धनिवासाभिमुखं प्रस्थिता शामघनवसतिगृहं विवेश । मध्याह्ने विश्रान्तिमनुभवन्नेकाकी वर्तमानः शामघनो मनागिवात्राप्तनिद्रोऽलक्ष्यत । तं तथा प्राप्तनिद्रमालोक्यैकाकिनं कर्णान्तिकमुपगतया नीलयोच्चैः करतालिकारवोऽक्रियत । तेन च द्रागेव मुक्तनिद्रः ससंभ्रममुत्थितस्तां क्षणमेकमीक्षमाणो नीलां प्रत्यभिज्ञाय प्रोवाच—अहो नीला संप्राप्ता । किमित्यस्यां वेलायमिहोपस्थीयते भवत्या ? ।

नीला—सर्वनाशवारणे प्रयतितुम् ।

शामघनः—किमुच्यते ? । न मयाऽवगतोऽर्थः ।

नीला—कीदृशोऽर्थ ? । उपस्थितप्रायेऽतिभीषणेऽनर्थे कथमेव विश्रम्यते भवद्भि ? ।

शमधनः—अद्याप्यनवगतार्थ एवाहम् । कीदृशोऽनर्थ ? । को बाध्यते तेन । किं च मया कार्यं तद्विषये ? ।

नीला—न केवलोऽनर्थः परमतिमहाननर्थः । अन्विष्यतामादौ निभृतमात्मन प्रिया मृणालिनी । तत प्रष्टव्याऽहम् । एतदाकर्ण्य मृणामालिनीमेव व्यसनगतामुत्प्रेक्षमाणो झटिति समुत्थित शमधनो नीला तत्रैवोपवेश्यान्तर्गृहं प्रविष्टस्तत्र तत्र निपुणं निरूपयन्नपि कचिदनवेक्षमाणो निवृत्य मनागिव पर्याकुलितहृदय प्रोवाच—सत्यमेव नीले, नात्र कचिदपि दृश्यत मृणालिनी । तद् ब्रूहि कुत्र वर्तते सा । किं प्रयाता सा गोचरता कस्यापि व्यसनस्य ? ।

नीला—नाद्यापि कात्स्न्येन सा ग्रस्ता व्यसनेन । परं सह मया ससम्भ्रममनागतेऽत्रभवति नि संशय सा ग्रस्येत ।

शमधनः—कृपया प्रोच्यता सर्वं विस्पष्टम् । सज्जोऽहं यत्र कुत्राप्यागन्तु सह भवत्या ।

नीला—तदेहि सर्वमेव मार्गे कथयिष्ये ।

उभावपि द्रुतपदं चलितुमारभेताम् । श्रीचक्रसमारम्भस्थलमधिकृत्य प्रतिष्ठमानयोस्तयोर्नीला स्थूलस्थूल नि श्वसती वक्तुमुपचक्रमे—' असंशय महाराज्ञीपदमर्हति ते प्रिया मृणालिनी । परमुभयोरपि युवयो प्रातिकूल्याद् भागधेयस्य यौवन एव यस्तयाऽनुष्ठितो धर्मप्रसारदीक्षास्वीकरणाख्य प्रमादस्तस्य फलमधुना परिणतप्रायम् । अस्ति नगरेऽद्य समारब्ध श्रीचक्रसमारम्भ शाक्तहतकै । तस्यापि स चाण्डालो रुद्रभट एव हेतु । निपततु ज्वलने स समारम्भ । तत्राईणायै मोहयित्वाऽस्ति नीता मृणालिन्यसहाया । "

" कोऽत्र समारंभे संबंधो मृणालिन्याः ? " ।

" स्वयमेवात्मन्यङ्गारानाकर्षति जनो मन्दभाग्यः । परः केवलो निमित्ततां याति । शाक्तदुराचारदर्शनलालसामनयाप्यनुभवामेतामालोक्य मुग्धकन्यकां तद्दर्शनव्याजेन शाक्तकितवैर्निमन्त्रिता सा स्वयमेवास्त्वद्य तत्र गता । शाक्तगणपरिवृतां तां कुमारिकापूजनायाकृष्य ते पातकिनो न चिरात् कौमार्याद् भ्रंशयिष्यन्ति " ।

" कथं संभवति पूजाविधौ कौमार्यभ्रंशः ? " ।

" शाक्तधर्मविधाविदमज्ञानं भवदीयं सत्यमतितरां विस्मापयति माम् । परमकालोऽयं विस्मयस्य । पावित्र्यपरिरक्षणमेव ते कायस्य प्रियायाः प्रथमं कर्तव्यं संप्रत्यावयोः । तच्छीघ्रं विन्यस्यन्तौ पदानि । परिवृता स्यादधुना वराकी सा हरिणी शाक्तवृकैरनेकैः । भवते मम च कृते सन्ति मया समानीतान्येतानि शाक्तवेषोचितानि वसनानि । अगृहीतशाक्तवेषयोर्हि दुष्कर आवयोरुत्सवगृहे प्रवेशः । प्रविष्टोत्सवगृहो भवान् प्रत्यक्षीकृतव्यवहारः स्वयमेव वेत्स्यति परस्तात् करणीयम् । भवदीयं प्रेम शौर्यं च भवन्तमुपदेक्ष्यति कथं तत्र प्रतिविधातव्यमिति । अशस्त्रस्यापि ते सिंहसदृशं बलमलं तेषां पातकिनां वारणायेति दृढं विश्वसिति मे हृदयम् " ।

एतदाकर्ण्यैव रामधनः शीघ्रपदं चचाल । नीलयाप्यनिरगमत्ताऽभाति ।

* * *

अधुना शाक्तसंसदि सभागृहे परां भुवमासीदुपगतं रामणीयकं श्रीचक्रसमारंभस्य । धर्मभक्तेर्मदमोहस्यैव वाऽऽधिक्यं व्यलसदखिलेषु संगतेष्विति न स्फुटमज्ञायत । निकषा पूजामंचकं सिंदूरचर्चितललाटा रक्तपुष्पमालाविभूषितकण्ठाः कतिपये शाक्तवरा बभूवुरुपविष्टास्तन्मध्ये पर्यन्तवर्तिनमालोकमीक्षमाणा मृणालिनी च । हास्यच्छटाच्छुरितमालोक्यत

मुखमेतस्या । अदृष्टपूर्वं भिक्षुजनविनिन्द्यमेव किमपि मया विपक्षगण-समाचरितमीक्ष्यते गूढ चक्षुपा स्फुटमिति मनाग् विजयकल्पनया विकसितानना सा तत्र साभिमानाऽप्यवर्तत् । " तथा वर्णयिष्यामि श्व पुरोऽवलोकिताया शमधनस्य चात्र प्रत्यक्षीकृत वृत्तान्तमेन यथा तावुभावपि चिर विस्मयस्तिमिततामेष्यत । अथ स्वधर्मकार्ये सोत्साहमनुष्ठातुमुपदेक्ष्यत्यवलोकिता भगवती । मधुरैर्मनोहारिभिश्चैतस्या आलापै स्थिरीभविष्यति ततो दोलायमान मनो महाराजस्य । तेन च लब्धाधिकराजसाहाय्यो भूयो भविष्यति धर्मो बौद्धानाम् " एभिरन्यैश्चैतादृशस्तत्कालोचितैर्मधुरैर्विचारै पर्याकुलमभूत् तदानीं मानस मृणालिन्या ।

अत्रान्तरे पुरस्तादुपगतो रुद्रभट पूजामचकमुपेत्य त यथाविधि पर्यपूपुजत् । ऊर्ध्वं पूजाविधेर्मृणालिन्या अग्निकोपविष्टान् शाक्तान् स समसूसुचत् हस्तसङ्केतेन " समाप्त समय, समारोप्यता पूजामचके कन्यका समुद्दिष्टा " इति । अथ तेष्वेक शाक्तो मृणालिनाश्रवणसंसक्तमुखस्तामवादीत्—" अपि प्रत्यक्षीकर्तुकामाऽत्रभवती निन्द्यान् नो धर्मनिधीन् ? । तत् पुरो गत्वा मचकासनमारुह्यताम् । माऽऽत्मनो मनसि दीयता स्थान विकल्पाय " इति ।

प्रेक्षकरूपेणोपस्थिता मा न कोऽपि कस्मिन्नपि कर्मणि योजयिष्यतीति मन्वाना सा शाक्तशब्दानेतानाकर्ण्याप्यनवगतार्था चिर स्थिरैवासीत् । तदालोक्य तत्सहचरोऽन्य शाक्त प्रोवाच—किमेव स्थीयते ? । सर्वमन्य व्यतिकर सम्यग् दर्शयितुमेवात्रभवती समानीतेहास्माभि । ते च प्रकारा मचकस्थितयवात्रभवत्या सुख दर्शनीया । तद् विनोदयतु भवती मचकगताऽऽत्मान दर्शनेन व्यतिकरस्य सम्पत्स्यमानस्य । मचकमारोढुमुपदिशन्त सर्वेऽप्यत्रभवन्तामतितरा समानमेव दर्शयन्ति । न किमवमानिता भेयुरत्रभवत्या विकल्पदर्शनेन ? । नाय कोऽपि शाक्तात् प्रवेश्यत इहास्माभि । अतो यथा दर्शितस्तैर्विधामोऽत्रभवत्यां

तथाऽत्रभवत्याऽपि तेषु दर्शनीयः। यदि भवती विकल्पेत प्रातिकूल्यं वा दर्शयेत ततोऽस्माकमखिलमपीङ्गितमन्यैर्ज्ञायेत। अशाक्तदुष्प्रवेश्येऽत्र विहितो ऽयं प्रवेशो भवतीमपराधिनीं विधाय हेतुतामुपगतानस्मान् शासनास्पदतां नेष्यति। तन्मैवं विकल्प्यताम्। पुरो गत्वा सत्वरमर्चासनमलङ्क्रियताम्। शाक्तकृतमत्रभवत्या अर्चनमर्चनमेव। नैतद् दूषयेदशाक्तामप्यत्रभवतीम्" इति।

एवमुक्ताऽपि स्वस्थानान्न चचाल मृणालिनी। तदालोक्य बलात्तामुभौ शाक्तौ भुजयोर्गृहीत्वा समाकर्षन्तौ पूजामंचकमुपवेशयामासतुः। साध्वसाक्रान्तहृदया मृणालिनी किंकर्तव्यमूढा मंचकासनं परित्यक्तुं यावदितस्ततः सर्पति तावदेवान्तिकस्थितौ पीवराङ्गौ द्वौ शाक्तौ तां सरोषं तत्रैव हठात् स्थैर्यं निन्यतुः। अथ शक्तिदेवीमधिकृत्य भक्त्या तारस्वरेण सर्वे तथा जगर्जुर्यया भयाभिभूतमानसा मृणालिनी भ्रान्तेव सर्वतो वीक्षितुमारेभे। ततो रुद्रभटोऽभ्येत्य तस्याः कण्ठे समर्पितरक्तपुष्पमालः, चरणस्थापितगन्धकुसुमः, सिन्दूरचर्चितनिखिलभालः, अञ्जलिमितानि रक्तकुसुमानि तस्या अङ्गेषु प्राक्षिपत्। तदालोक्य देवीनामग्राहं प्रोच्चैर्जगर्ज भूयः शाक्तगणोऽखिलः। अनन्तरं रुद्रभटो मद्यकुम्भादेकस्माद् रौप्यचषकमेकमापूर्य तं मृणालिनीं पाययितुं तस्या आननान्तिके कृतवान्। तदानीं सावेगमारमतोऽङ्गानि चालयन्त्या तया स्वाननार्पितः स चषकः पाणिना बलाद् दूरीकृतः।

तद् दृष्ट्वा मंचकमारोढुं तां पूर्वमनुनयन् शाक्त उवाचोवाच—"मा तावत्। नैवं प्रतिकृतं सहेतास्माभिः। शाक्तदुराचारदिदृक्षां निवारयितुमपारयन्तीयमङ्गनाऽस्माभिरिह समानीता। तत् कथमधुनैवं प्रतिक्रियेत?। कथमस्माभिरस्मद्धर्मावमानः सहेत?। नैष विहारो बौद्धानाम्। न वा राजाश्रयमदोद्धतानां बौद्धधर्मप्रसारव्याजेन पर्यटतां भिक्षूणां स्वेच्छाचारानुकूलश्चतुष्पथः। अस्मदीयोऽयमुत्सवमण्डपः। अत्रागच्छता

जनेनास्माकं धर्मो माननीय एव"। एतावदाभाष्य स रुद्रभटं जगाद—"किं विशङ्क्यते ? । अलं विलंबेन। पाययतु भवान् कोमलाङ्गीमेनां कन्यकां द्राक् मद्यप्रसादम्। उत्सुकाः सर्वे वयं यथाविधि समापयितुं श्रीचक्रसमारंभमेनम्" इति।

नायं शाक्तोपदेशोऽभूदावश्यको रुद्रभटस्य। सर्वेष्वपि शाक्तेष्वगृहीतमद्यः स एवैकोऽप्रमत्तोऽवर्तत। मृणालिनीलावण्यहृत-हृदयतयैव तन्मुखं सस्पृहमीक्षमाणस्य तस्य पाणिः क्षणमचलोऽतिष्ठत्। तन्मुखादनाकृष्टदृष्टिरेव स भूयो मद्यपात्रं तस्या आननान्तिकं निनाय तां चानुद्घाटितमुखीमालोक्य तत्कपोलनिहितवामहस्तोऽङ्गुलिना तदोष्ठपुटमुद्घाटयितुमारेभे। आघ्रातमद्यगंधैव मृणालिनी बलादावलित-वती वदनमात्मनः। परमस्वतन्त्रतामुपगतं पाणियुगलमात्मनो विज्ञाया-शरणा सा करुणमुच्चैश्चक्रन्द।

श्रुतिपथमुपगत एव क्रन्दिते मृणालिन्याः प्रेक्षकगणे शाक्तवेषा नीला शमधनश्च सहसा समुत्तस्थौ। नीला निषेधयन्ती तारस्वरेणोवाच—"संहर हस्तमात्मनश्चाण्डाल। पश्यायमत्र तिष्ठति ते मृत्युः। मामेयं दूष्यतामबला स्पर्शेनात्मनः" इति। शमधनोऽप्युच्चैरुज्जगार 'अलमलं भयेन मृणालिनि। एषोऽहं द्रुतपदमागत एव परिरक्षितुं त्वाम्' इति। एतावदाभाष्योभावपि तावगणितमार्गस्थितजनगणं कथमपि सर्वान् समु-ल्लङ्घ्याकालहीनं मंचकान्तिकमुपजग्मतुः। अथ ग्रहणयन्त्रेणेव लोह-निर्मितेन पाणिना वामेन दृढं कण्ठे गृहीत्वा रुद्रभटं, दक्षिणपाणिमुष्टिं प्रेक्षकान् दर्शयन्नुदघोषयत्—"य इहागमिष्यति पुरः स प्रथमं पश्चात्वं यास्यति" इति।

नीलाऽपि निजवस्त्रनिह्नुतं प्रस्फुरत्तीक्ष्णधारमसिमाकृष्य सर्वेषां पुरो विधूनयन्नुवाच—"शाक्ताधमाः, स्वासनस्थिता एव जीविष्यथ। उज्झितस्थानास्तु मरिष्यथ" इति। शमधनेनात्मनः पाणिना तथा दृढं

निगृहीतो गलो रुद्रभटस्य यथा स निरुद्धश्वासः सोद्वेगमात्मनो हस्तपादं प्रकम्पयितुमारेभे । तदालोक्य नीलयाऽभाणि—" शमधन, मनाक् शिथिलयतु भवान् अधमस्यास्य गलग्रहं स्वीयम् । नानेन निरुद्धश्वासेन भवत्पाणेरासादयितव्यं मरणम् । मत्पाणिरेव यापयत्वेनं पञ्चताम् । भवद्धस्तहतेऽस्मिन् कथमिव मयाऽपाक्रियेत ? । प्रेतव्यापारितशास्त्राऽहं न विन्देयमानन्दमभीष्टम् । तदेषोऽसिर्ममप्रविश्यास्य हृदयं पास्यति प्रकामं प्राणजलमेतस्य " । एतावदाभाष्य पार्श्वयोः सत्रासं चेष्टमानस्य रुद्रभटस्य हृदयेऽसिनानया तथा प्रहृतं क्रमेण यथा न चिरात् सावेगं बहिरुद्-गच्छन्तीभी रुधिरधाराभिस्तयोऽपि ते रुधिरक्लिन्नवाससो बभूवुः । रुद्रभटश्च शब्दमात्रमपि वक्तुमपारयंश्छिन्नमूलो द्रुम इव सहसा भूमौ पपात ।

अथ तद्धृदयसमर्पितपदस्तिष्ठन् शमधनो भीषणामात्मीयां दृशं तथा व्यक्षिपत् प्रेक्षकेषु यथा न कोऽपि तेषु स्वासनं परित्यक्तुमुदसहत । यतः पार्श्वस्थिताः पुरो धावितुं यतमानाः केचिच्छाक्तास्तेन लीलयैवा-सन् पश्यतां सर्वेषां दूरमुत्सारिताः । नीलाऽपि च रक्ताक्तं तं द्योत-मानमात्मीयमसिं दिक्षु चतसृषु भ्रामयन्ती प्रोवाच—" नूनमधुनाऽवसितो नरमेधः । अनेन दुरात्मना नराधमेन पूर्वमेवमेव श्रीचक्रसमारम्भमेकं कार-यता पूतो मे देहो दूषितः । तेन दुःखेन भ्रष्टमतिरहमियतो दिवसान-परिचिकीर्षुरवसरप्रतिपालनपरा पर्यभ्रमम् । लब्धोऽन्ततः स समयः । प्रयातं पूर्णतां पापमस्य पाप्मनः । प्रक्षिप्यतां दहने स वः शाक्तधर्मः । देवीपूजनं निमित्तीकृत्य पीतमद्या भवन्तः पशुतां यान्ति । तथैव पूजा-मिषेण युष्मदीयाः केचित् कामुका एवंविधा निरागस्काः कन्यका निधाय पीतमद्या बलाद् रमन्ते सह ताभिः । एतादृशान् भवतां सर्वानपि दुराचारान् सहमाना सा वो देवी निःसंशयमधमाधमा राक्षस्येव । अथवा किं देव्या गर्हणेन । न किमपि स्वयमनुतिष्ठति वराकी सा । यूयमेव भक्ततामाश्रित्य देव्या अर्चनमिषेण दुष्यमानः

कामान् पूरयथ । धिगेतादृशान् पापकृत्तमान् व शाक्तान् । एवमह-
र्निशं दुराचारनिरतानां भवता शाक्तानां कृते कीदृशो नु भैरवनिरयो
महानिरयो वा निर्मितो विधात्रा परलोके । अथवा किमनया मे भवतां
निरयविचारणया । यान्तु भवन्त स्वेन धर्मेणा निरय महानिरय वा ।
न मे प्रयोजन शाक्तानां गणेन धर्मेण वा । अवसित विरहकल्पित
वैरसाधन मे । सप्रति स्वतन्त्राऽह कार्त्स्न्येन पितृत्वेन ज्वलन्त वैश्वानर
तर्पयितुमनेन म देहेन । एहि शमधन । अवसित कार्यमस्माकम् " इति ।

मन मतापपूरितहृदयतया चक्षुर्भ्यां ज्वलत स्फुलिङ्गान् बहि
प्रक्षिपन् शमधन एतावदेव प्रोक्तवान्–" बौद्धसघ प्रविशता मया
सशपथमङ्गीकृतमथमग्रमहिसाव्रत मामकीनम् । तथैवैतस्या कन्य-
कायाः, प्रेम्णा योऽय मयाऽभूदूरीकृतो विहारवास प्राक् सोऽप्यस्मात्
क्षणात् प्रभृत्येव परित्यक्त " । इत्युक्त्वा क्रन्दनक्षण एव गतचेतना
ता मृणालिनीं स्कन्धेनादाय वज्रसदृशमात्मनो मुष्टिमखिलान् दर्शयन्
निर्भीक एव समागृहान्निरगात् । नीलाऽपि रक्ताक्षित तमात्मनोऽसिं
धूनयन्ती शमधनपदप्रतिमार्पितपदा तमनुससार ।

सभागृहमलङ्कुर्वाणा सर्वेऽपि सभ्या प्रायेण वारुणीमदनष्ट-
चेतना अभूवन् । चिराभ्यस्तमद्यपानत्वाद् येऽप्यप्राप्तमोहा अभूवस्तेऽपि
भीषण ■ व्यतिकर वीक्ष्य साध्वससमाविष्टमनसो हृतजिह्वा इव नि-
शब्दा स्वस्थान एव तूर्ष्णीं तस्थु । नैकोऽप्येतेषु हस्त पाद वा स्वीय
चालयितुमियेष ।

\+ \+ \+

मुक्तसभावुभावपि तो नीलाशमधनौ विना विश्राम द्रुतपद
गच्छन्तौ न चिराद् बौद्धविहारमुत्र प्रापतु । माध्याह्निकीं विश्रान्ति-
मासेव्य स्वासनोपविष्टा भगवत्यवलोकिना तत्र ग्रन्थवाचननिरताऽवर्तत ।
सघ प्राप्तवमान हरिणशावकमिव दूरीभूतचेतन त मृणालिनीकाय-

मात्मनः स्कन्धादवतार्यावलोकितायाः पुरो निधाय शमधनो विनम्रमुखो बद्धाञ्जलिरतिष्ठत् । तदालोक्य विस्मयास्तिमितमुखी किमप्यजानाना सा तमवादीत् ' किमेतत् ' इति ।

" धर्मप्रसारकार्योत्साहातिरेकस्य फलमेतत् परिणतम् " इति ताभ्यामुभाभ्यामपि सममेव प्रत्यभाणि ।

एवं कथितेऽप्यज्ञातवृत्तान्तां तां विज्ञाय शमधनो बभाषे—"अप्रमत्तया करणीयं प्रचारकार्यं नगर्यामेतस्याम्, नैकाकिन्या पर्यटितव्यम्, नैतेषु विश्वसितव्यम्, नैभी रहो मन्त्रयितव्यम्, नैतद्दोषाणामन्वेषणाय प्रयतितव्यम्, सर्वमप्युपदेशकार्यमृजुनैन मार्गेण सर्वदा निधातव्यम्" इत्यनेकशो मया प्रबोधितयाऽप्येतयाऽनुष्ठितनिजक्रमयैवास्थायि । अन्ते चाद्य श्रीचक्रसमारंभदर्शनव्याजेन मुग्धमतिरेषा विप्रतार्य शाक्तैः समागृमनीयत । तत्र पीनमदिरामेना विधाय कौमार्यमस्या बलाद्धर्तुकामाना तेषां शाक्तानां कूटसंकल्पा भाग्यात् परोपकारनिरतया कालं एव कर्णे मे सर्वमपि वृत्तं कुर्वाणयाऽनया नीलया मोघीकृताः । समये संप्राप्य तत् सभागृहं शाक्तानामाभ्यामद्य परिरक्षितेयमनुचितान्मर्यादातिक्रमात्तेषाम् । हतः स नराधमः शाक्तधर्मगुरू रुद्रभटः " इति ।

दूरीभूतसंकटां विज्ञाय मृणालिनीमवलोकिता तुतोष । परमस्मिन् कर्मणि निहितो वधो न रुरुच एतस्यै । शमधनेन नाम स्वाश्रमवासिनैकेन बौद्धेनैव समनुष्ठितोऽयं वध इति मन्यमानया तयाऽभाणि—' शमधन, अपि भग्नमहिंसाव्रतमात्मीयं भवता ? । अपि वितथीकृता दीक्षासमयस्वीकृता सा प्रतिज्ञाऽऽत्मनः ? ' ।

एतदाकर्ण्य हास्यमात्मनो निरोद्धुमक्षमा नीला चिरमुच्चैर्विहसन्ती प्रत्युवाच—मैवम् । अलमनर्जियये चिन्तया भगवति । नायं भगवत्याः सद्भिप्योऽनुष्ठितोऽस्त्वेनः । मयाऽऽत्मपाणिना हतो रुद्रभटः । कृतं

न्मया न्याय्यं वैरनिर्यातनम्। न मे धर्मः प्रतिबध्नाति मां वधकर्मण्ये-तस्य। अहं हि शाक्तधर्मसंभवाऽद्यापि शाक्तैव। परं यद्यपि नीलाऽद्य तं नाहनिष्यत् तथापि शमधनस्य पाणिरेव निःशङ्कं पञ्चतामापयिष्यत् भवत्येतत्। परमहिंसामौढ्यमिदं व. सत्यं हासयति माम्। यथा ते शाक्तास्तथैव यूयं बौद्धाः। उभावप्यतितरां मूर्खौ बुद्धिहीनौ। अनधि-कारिण्यहमेवं भाषितुम्। परं नाहं क्षमा निरोद्धुं वाक्यमेतद् यदतिक्रान्तमर्यादमिदं युष्माकमप्यहिंसाव्रतं समाचर्यमाणम्। दुष्टानां हिंसनमेव यथार्थो धर्मः। निरागस्का अशरणा अबला बलाद् दूषयतः खलानहत्वा नैव वर्तिष्यते जगदेतत्। यदि धर्ममूढा दुराचारनिरतास्त शाक्तास्तथा धर्मं विडम्बयन्ति तद् यूयमपि बौद्धा अहिंसानुधावनातिरेके-णैवं मौढ्यमं श्रयध्वे। सर्वेषोमात्रपि मूर्खावेव। परं किं मे कार्यं भवतां धर्मेण। अवसितमायु कर्तव्यं मे। अधुनाऽन्ततो भगवत्याश्चरणयोरेवैव प्रार्थना मे—मोचय त्स्मिन्नेव क्षणे भगवती मृगाङ्किनीशमधन बुभावपि दीक्षामतिह या बौद्धानाम्। परस्परानुरक्तावेतौ संसारसुखलिप्सयैव भवदीयं संघं सम्प्रविष्टौ स्तः। मनोगतां वाञ्छामात्मनो निरुध्य यदनयाऽनुष्ठीयते धर्मप्रचारकार्ये तत्र केनऽप्यस्या महामनस्कता भावनावशता वा हेतुः। भवत्सदृश्या धीमत्या वयोवृद्धया दृष्टसर्वलोकसंव्यवहारयाऽङ्गनया प्रागेव स्याद् ज्ञातःश्चोऽयमर्थः। परं ध्येयवादिनी भगवती परानर्थदर्शने नेत्रविकलैव। धिग् भवतीं यैव समानीय युवयुवतिगणं विहारे धर्मप्रचा-राख्या शिशुलीलामिमां वार्धक्येऽप्यातनोति। परित्यज्य लौकिकाना-चारानेवमसमय एव युवयुवतिषु यतिधर्मं सिसृक्षोस्त उपहाससम्प्राप्ति-स्त्वासीत् कदाचिदपरिहार्यैव। साधु सपन्नमिदं यत् कालान्तरिता साऽधैवानेन व्यतिकरेणैवमनुभूतिमुपगता ते। विहारे प्रत्यहमुत्तरोत्तरं गूढपापमाचरद्भिर्भिक्षुभिर्भवत्यैवमध्यापयितव्या पौरा धर्ममिति विपरीतेय रीतिर्न जाने किमभिधानमर्हतीति। यदि मे मन संमतं ते तदेवमनुष्ठातुमर्हति

भवती–उच्छिद्यतामय बौद्धसघ । अयवा प्रार्थनापीठेष्वेतेषु परिणयवेदीः स्थापयित्वा यथाऽऽश्रमस्था युवानो युवतयश्च प्रकाश परिणीय परिपूरितमनोरथा भविष्यन्ति तथा तावद् विधीयताम् । प्रकाश स्वीकृतगार्हस्थ्या एते पर्यटन्तु धर्मप्रचारायाभीष्टाय यदि निर्बंधस्ते । तादृश्या निष्फलकयाङ्गीकृता धर्मप्रचारदीक्षा नातितरा खेदयेद् हृदयानि सचेतसाम् । भगवत्याऽपि पूर्वे वयसि समुपभुज्य सुखानि सासारिकाणि तुष्टिमुपगते, कारणेन वा केनचिद् विषयसुखविमुखे कार्त्स्न्येन मनसि न किमिय स्वीकृता दीक्षा धर्मप्रचारस्य ? । अशतोऽपि तावदात्महृदयानुमानेनान्यहृदय ज्ञेय जनेन । स्वय क्षमो धर्मः परिरक्षितुमात्मानम् । स्वभावविकासमनुसृत्यैव कृतानि कार्याणि परमेश्वर प्रीणयेयुः । परानुपदिदिक्षुणा येन केनापि जनेन स्वय सदाचारनिरतेनामुक्तजनसगेन स्वात्मैवान्येषामुदाहरणता नेय । प्रस्तरचयनिरोधितोऽपि न विरमति प्रवाहो नद्या. । स सेतु भिन्द्यात् समाश्रितमार्गान्तरो वा स्वकार्यमेव प्रकुर्यात् । किमिव लब्ध सदारसुत राज्यपदमात्मीय परित्यजता तेन वो वृद्धगुरुणा ? । अनायाससप्राप्तमासीद्धस्तगत राज्यपद तस्य । अपरित्यक्तराज्य एव स सुखलब्धमधिकार यदि विनाशायासतामुन्नमनाय च सतामुपायोक्ष्यत् तदसशयमतितरा जनानुपाकरिष्यत् । भवतु । क्षमता भगवती यदहमेव स्फुटमवोचम् । परमेतावतो दिवसान् सत्य सघचरितमीक्षमाणाऽप्यहमद्य मृणालिनीव्यतिकरममु प्रत्यक्षीकृत्य न नियन्तु प्राभूव वाचमात्मीयाम् । अत एवैतानि निरगमन् वाक्यान्याननान्मे । भवत्या पुनरतितरा सादर मे हृदयमित्यन्त्योऽय प्रणाम पदयोर्भगवत्या "।

इत्युक्त्वा पुरो गता नीला " एहि भ्रातः " इति शमधन सप्रणयमन्तिकमाहूयावनौ निश्चल निपतितायाः मृणालिन्याः कर तत्करे कृत्वा " प्रेम्णा गार्हस्थ्यसुख सुचिरमनुभवन्तौ युवामनाथामिमामा मनो धर्मभगिनी स्वनिकटे स्थापयतम् " इत्यभिदधाना परिचुम्बितमृणालिनी–

कपोलाऽश्रुभिरभिषिच्य तां पुत्रनमप्यैव गत्वा ततः स्थानात् सरभसं निरगात् ।

एवं पुरः प्रवर्तमाने व्यतिकरे तूष्णीमेवासीद् भगवत्यवलोकिता । न शब्दमात्रमपि वाक्यं निरगमदाननादेतस्याः । प्रतिवाक्यं हृदयमर्मस्पृशश्शीलोपदेशः क्रमेण तद्धृदये स्थिरीभवितुमारभत । गतायां नीलायामवलोकिता मृणालिनीं स्वाङ्के स्थापयित्वा वारिणा शिरसि नयनयोरानने च सिञ्चन्ती तां प्रत्यागतचेतनामकार्षीत् । प्रकृतिमापन्ना मृणालिनी "मुक्तश्रीचक्रसमारंभस्यत्वाऽहं बौद्धाश्रम एवावलोकिताङ्के शये" इत्यालोक्य सुतरां व्यस्मयत । अथ समुत्थाय गच्छन्तीं तामन्तिके समुपवेश्य शमधनं चाहूयोभयोरपि पृष्ठयोः प्रेम्णा स्पृशन्ती नमोदत्तदृष्टिरवलोकिताऽवादीत्–"वत्सौ, यस्य कस्याप्याननेनेश्वरः श्रावयति संदेशमात्मनः । मन्मनःपूतत्वान्मयाऽनुस्त्रियमाणोऽयं मार्गो यद्यपि न मां दोषपक्षे स्थापयति तथापि सत्यभूयिष्ठाऽभूद् वाग् भ्रष्टमतिकायास्तस्या योषित इति विश्वसिति हृदयं मे । अथवा काऽहं तां भ्रष्टमतिकामभिधातुम् ? । अस्तु । इतो गच्छन्त्या तया युवयोरुभयोरेकत्र ग्रथिताविमौ करौ नाहं पुनर्वियुयुक्षुः । न युवामप्येतौ वियोजयतम् । आश्रमप्रवेश एवासीत् पृष्टं मया प्रथमं "अपि दम्पती युवाम् ?" इति । तदाऽवनमितवदनाभ्यां युवाभ्यां ह्रियैवाविष्कृतः प्रेमा हृद्गतः । तदधुना स्वपुरं प्रतिनिवृत्तौ युवां परिणीयानुभवतं दाम्पत्यसुखं सुचिरम् । अथ यावत् साधु समाचरितं युवाभ्यां धर्मप्रचारकार्यमस्मदीयम् ' प्रतिपाल्य सम्यग् दीक्षाप्रतिज्ञामात्मीयां न मनागप्याज्ञामङ्गसंजनितेनैनसाऽऽत्मा स्वीयो दूषितः । अत ऊर्ध्वमपि भवत्कृताया भूयस्याः स्वीकरणं सेवाया न स्यादुचितमस्य नः संघस्य "।

एतावदामाष्याश्रुप्लुतास्याऽवलोकिताऽन्तर्गृहं प्रविवेश । अथ प्रेमावेशमात्मनो नियन्तुमक्षमा मृणालिनी परिष्वज्य शमधनमानन-

मात्मीयं समानीय कर्णान्तिकं शमधनमवादीत्—"शमधन, समये सत्वरं साहाय्याय संप्राप्तो भवानित्येव नाहं विडम्बनामधान्वभूवम् । यद्यहं तामन्वभविष्यं तदसंशयमामृत्योर्दुःखमाग् भ्रष्टमतिका चाभविष्यम् । द्राक् समापनमायुषः परित्यज्य च न किमप्यन्यन्मे शरणमभविष्यत्" इति ।

शमधनोऽपि सीव्यन्निवाङ्गान्यङ्गैरात्मनस्तां दृढमापीड्य भुजाभ्यामाबभाषे—"कथमिव, मृणे, तया घटयितुं प्रवर्तेतेश्वरः ? । ईश्वरार्पितभारोऽहमनन्यमना इयतो दिवसानत्र वसन्नद्य तेनैव कृतार्थतामस्मि नीतः । सत्यं सुतरामुपकृतं भगवत्याऽवलोकितया यस्याः सन्निधावहमियत् तपस्तप्तुं प्राभवम् । केवलमेतदेव कथनीयं मया यन्नेदं वैराग्यप्रभवमासीन्मे तपः परं प्रेमप्रभवमेवेति" इति ।

— इति विंशः परिच्छेदः —

———

—एकत्रिंशः परिच्छेदः—

(नीलाया आत्मार्पणम्)

शाश्वतधर्मनिरतः पृथुलाङ्गः
पाणिपादसहितो नररूपः।
अम्ब, भैरवपुरे महिषोऽद्य
कालिकाबलिकृते निहतोऽत्र ॥१॥

बौद्धविहारविनिर्गता नीला क्वचिदप्यनिरुद्धगतिर्नन्दाघोषान्तिकमेत्य विरराम। विहारं प्रति गच्छन्त्या तयाऽध्वन्येव, 'निष्प्रयोजनोऽयमधुना कृपाणः करकलितः' इति चिन्तयन्त्या शोणितारुणितः स पल्वलजले कुत्रचित् प्राक्षेपि। परं परिधानवसननिपतिताः परिस्यन्दार्द्रभावा रुधिरबिन्दवोऽनिरला वसनेऽस्याः स्फुटमभूवन्नयनगोचरा जनानां प्रेक्षकाणाम्। अदृष्टपूर्वया कान्त्या प्रशान्त्या च द्योतितमभाद्य सानन्दमाननमेतस्याः।

असमये समुपस्थितामद्य नीलामालोक्य मनाग् विस्मिताऽपि नन्दा गृहकर्मव्यापृतमना न सुतरामागमनेऽस्या आदृताऽभूत्। नीलाऽप्यनालपन्ती प्रविश्य पर्णकुटीं मूकेव देवताभिमुखं प्रसार्याङ्गान्युपधानीकृतपाणिः सुष्वाप। अचिरादेव निमीलितनयनया घर्घरायमाणयाऽनया प्राप्तगाढनिद्रानन्दयाऽभावि।

अल्पेनैव कालेन स्वोटजं प्रविष्टा नन्दा स्वापसुखं सेवमानां नीलामालोक्य निद्राभङ्गभयान्निवृत्य बहिर्गताऽवशिष्टसकलकार्यजाता

यथानित्यमङ्गणवर्ति काष्ठासनं स्वीयमध्यासांचक्रे। अचिरेणैव मुक्तनिद्रां नीलां विज्ञाय तारस्वरेण तां नामग्राहमाजुहाव। श्रुतनन्दाह्वाना नीलाऽपि निर्गत्य बहिरागता नन्दान्तिक एव स्वासन उपविवेश। अथ नन्दा नीलामप्राक्षीत्—"प्रतिदिनमासायाह्नं बहिरेव पर्यटन्ती त्वमद्य कथमेवमाशुतरमुपगताऽसि ?। के के जना विलोकिता अद्य ?"।

नीला जगाद—पूर्णतां गतमद्य मे दर्शनकार्यम्। न कोऽपि जगतीह संप्रत्यवशिष्टो यस्य दर्शने स्पृहावनीयं नीला। अत एवाकाले प्राप्ताऽहमद्य घोषमिमम्। सायं स्वकुलायं प्रतिनिवर्तमानाः पक्षिणः प्रातः पुनर्विहरणं निर्गमनं चिन्तयन्त एव स्वापसुखं संसेवन्ते। न तथाविधं निवर्तनं मे। दर्शनं भैरवपुरस्यास्य जनानां चात्रत्यानामन्त्यमनुभूयैवास्मि संप्रति संप्राप्तेह।

शोणितबिन्दुदूषितं विलोक्य वसनं नीलाया शङ्कितहृदयया नन्दयाऽभाणि—कुत एते रक्तवर्णास्तत इतो दृश्यन्तेऽङ्का वसने ते ?। किं केनचित् प्रक्षिप्तः सिन्दूरः शरीरे ?।

नीला—कः क्षेप्स्यति सिन्दूरं शरीरे मे ?। कथमहं सहिष्ये तथा करणम् ?। एते रक्ताङ्का नाम धर्मनिष्ठाया मे सत्यं साक्षिण एव।

नन्दा—कथमिव ?

नीला—अयि किं विस्मृता भवती यदहं शाक्तकुलसमुत्पन्नाऽस्म्यद्यैनेति ?। न किं मया प्रापणीयो मोक्षो बलिदानेन पुरो देव्याः ?।

नन्दा—तत् को [illegible] हतस्त्वं पशुर्बलिदानाय ?। अन्यदा हि बलिदानशब्दोऽपि श्रुतिपथमापतितो नाभूत् ते सद्यः ?।

नीला—ननु सत्यं तत्। परं तथाऽद्य दिव्यं बलिदानसाधनं दस्ताभ्यासमुपनतं मे यथा महानपि चिरवर्धितो बलिदानविद्वेषो द्रुतं

निरगमन्मे मनसः कार्त्स्न्येन। कथमित्राशरणं कृमप्यबलं पशुं समभ्य तुष्येन्मे हृदयम्?। अतः सुमहान् हतो मया नररूपधरोऽद्य महिषः। सुविदितसकलशाक्तधर्मतत्त्वतया स धर्मगुरुरेव शाक्तानामिति गृहीतेऽपि त्वया न भवेदयथार्थम्। मुरारिः पुनरल्पवया अज्ञो बालः। कथमेष्यति देवी तोषमस्याल्पैः पललैः?। यथेयं देवी महिष्घ्ना तथैव न किमस्याः क्षुधाऽपि महिषघ्नैव?।

एभिरन्यैश्चैतादृशैर्वचोभिर्लीलाया आशयं मनागिव जानाना नन्दा निजगाद—सर्वथा चिरकाङ्क्षितं कृतमेव त्वया वैरनिर्यातनमन्ततः। अहो धार्ष्ट्यं ते!। प्रथमं प्रविश्योटजमन्यद् वसनं निवस्यागच्छ। जहीहि शोणितबिन्दुदूषितमेतदादावमंगलं वसनं ते।

"अहो चातुर्यं ते!। किमेतद् वसनममङ्गलं गणयसि?। नास्त्यन्यद् मङ्गलतरमेतस्माद्। रुधिरं स्वयममङ्गलमपि वैरनिर्यातनकर्मणि रिपुहृदयनिर्गतं तत् केवलं मङ्गलायते। अहं तु नैतदपनिनीषामि वसनमिदमामृत्योः शरीरान्मे। किमेतदपूततरं मन्यसे भवत्यदेतस्माच्छरीरान्मे?।

नन्दा—(सविस्मयम्) किमुच्यते। किमेतदेव वसनं सकलेऽप्यायुषि शरीरे चिकीर्षसि?। कथमिदं ते शक्यं नाम?।

"अयि कियदतः परमखिलमायुर्मे?। न दूरेऽधुना मेऽवसानम्। अनुभूतं मयाऽभीष्टमन्यदर्शनसुखं दर्शनीयानाम्। केवलमुटजस्थितानामेतासां देवतानामेतयोस्ते चरणयोश्च दर्शनमासीदवशिष्टम्। तदप्यधुना पूर्णतां गतमेव। एषाऽहमधुना प्रस्थिता प्राप्तये मोक्षस्य। कालवृष्टिसंवर्धितैः पयोभिर्निर्वाप्य वाहिताः पितृवनस्थिताश्चिता अखिलाः पुरोवर्तिन्याऽनया नद्या। भवतु। न कोऽपि विशेषः पयःपानकयोः। तुल्यप्रभावावेतावुभावपीश्वरगृहवर्तिनौ महाभूतावेव।

यस्य कस्याप्यधीनता गता मामसंशयं स प्रापयिष्यति समीपमीश्वरस्य। तद् यामि । पश्चिमोऽयं पदयोस्ते प्रणामो मे " ।

इत्युक्त्वा सकृत् नन्दायाः पादौ स्पृष्ट्वा शरशलाकेव धनुर्मुक्ता सरभसं निर्गत्य नदीतीरमुपगता नीला नीरनिधिकल्लोलमालिकानिभ-भेषु नदीनीरेषु प्रक्षिप्यात्मानं न चिरान्नेत्रयोर्जनानामविषयतामयासीत्।

इत्येकविंशः परिच्छेदः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

— विज्ञप्तिः —

ये केचिदत्र लघुचित्ततया विमूढा
निन्दन्ति मत्सरयुता अयथावथ न ।
तान् मानवाधमगुणोपहतस्वभावान्
प्रत्युत्तरं किमपि नैव वयं प्रकुर्मः ॥१॥

नित्यं स्वोदरपूरणैकमनसो येऽस्मादृशाः प्राकृता
आयुर्यैरतिवाहितं मद्गुरुतैरध्याप्य " मन्त्रभंगु " ।
नूनं याननुधावति प्रतिदिनं छायेव चिन्तातति
स्तेषां लक्षणमप्रमादरुचिरं स्वप्नेऽप्यपेक्ष्येत के ? ॥२॥

अतः —

अज्ञानादलसत्वादुपेक्षणवशात् प्राचुर्यतः कर्मणां
सर्वत्रात्र लसन्ति दोषनिचया हेयाविधो स्वीकृते ।
प्रज्ञारात् यदि पद्धिरस्य प्रकटितान् मुद्रं पुनर्मुद्रणे
तद्दूरीकरणं यतेमहि ततो मोदात् कृपया ययम् ॥३॥

— शिवम् —

– शुद्धिपत्रम् –

प्रथमः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१५	मनिपिपदर्शनम्	मनिमिपदर्शनम्
३	५	परिचित	परिचिता
३	७	केन्याप्यु	केनाप्यु–
४	१	दानदाने	ज्ञानदाने
४	१६	त्वत्तोऽपिप्रच्छादनम्	त्वत्तोऽपि प्रच्छादनम्
६	४	कथमे	कथ मे

द्वितीयः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	३	थैतैद	थैतद्
१०	३	दत्त	दत्त–
१०	२१	स्यापन्त्यस्य	स्यापयन्त्यस्य
११	९	प्रारभन्त	प्रारभत
१२	१८	सविशेपंविभूषिता	सविशेपं विभूषिता
१३	१८	दधानामुहुः	दधाना मुहुः
१५	९	खेदितेन	खेदयित्वा
१६	२४	मन्त्रापितुम्	मन्त्रयितुम्
१७	६	मनुतीते	मनुनीते
१९	९	खेदयितत्र्यः	खेदयितव्यः
१९	१०	पुरागंत	पुरोगतं
१९	१६	प्रायो	प्रायो
२०	७	वीक्ष्यमानवं	वीक्ष्य मानवं

तृतीयः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१	१२	समुद्घटितानने	समुद्घाटितानने
२२	११	मुहूर्तादेन	मुहूर्तदिने
२३	१३	हृदय	हृदये
२४	१२	सदेव	सहैव
२६	११	माचस्ताऽपि	माचरताऽपि
२६	२२	स्यदुचिता	स्यादुचिता
३०	१७	एवस्वार्थाय	एव स्वार्थाय
३२	६	मृणालिनी मुख	मृणालिनीमुख
३२	२३	हृदय	हृदयम्
३३	१६	कर्हिचिद अल्पीयसी	कर्हिचिद् अल्पीयसीं
३७	१०	बधिराः	बधिराः
३९	१	स्वीकृताभिक्षु	स्वीकृतभिक्षु
४०	३	सनिरगच्छत्	स निरगच्छत्
४४	६	समर्प्यन्त	समार्प्यन्त
४४	७	समर्प्यत	समार्प्यत
४५	७	व्याराजतैकं	व्याराजतैकं
४८	१९	पाणि;	पाणिः
५२	२२	म नो	मनो
६१	२१	यूयं	यूयं
६८	१४	काम	कामं

नवमः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७९	१	इत्याभाप	इत्याभाप्य
८१	५	तयार्न्मा	तारन्मा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८१	७	प्रदता	प्रदत्ता
८१	९	ह्रदयम्	हृदयम्
८४	१०	मोक्षदानोधतः	मोक्षदानोद्यतः
८४	२४	भवतो	भवतो
८६	१२	दुबलं	दुर्बलं
८६	२३	जिह्व्या	जिह्वया
८६	२४	तर्पयामि	तर्पयामि
८७	१३	यन्मयोवतं	यन्मयोक्तं
८८	४	करिप्यासि	करिप्यसि
८८	१३	वत्से	वत्स
८८	१३	समाह्वयेयम्	समाह्वयेयम्
८८	२३	स्वीरोपि	स्वीकरोपि
८९	१५	मश्लिप्या	माश्लिप्या
८९	१८	रोक्षन	रोदन
८९	१९	प्रकृतेः	प्रकृतेः
९०	४	इत्युकत्वा	इत्युक्त्वा
		दशमः परिच्छेदः	
९१	७	अश्लिप्य	आश्लिप्य
९१	८	स्वाल्लिप्सया	स्वापल्लिप्सया
९१	१८	प्रामतेनाम्	प्रामरताम्
९१	१९	हृघता	हृदयता
९३	२	नयेयमयं	नयेयमहं
९३	२	स्वापात्य	स्वापाय
९३	१३	मेतः	मनः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३	१५	निरोद्धं	निरोद्धुं
९४	२४	मुल्लङ्घयेमम्	मुल्लङ्घयेयम्
९५	५	तस्या:	तस्याः
९६	९	दीपाक्तिकोप	दीपान्तिकोप
९६	१५	पूर्वेऽप्येप	पूर्वोऽप्येप
१११	१	मेवत्रसित	मेवावसित
११४	११	कर	कट
११५	२	कर	कट
१२०	१८	नालुकूल	नानुकूला
१२३		निह्रतो	निह्नुतो

त्रयोदशः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८	२२	संप्रान्त	संप्राप्त
१२९	२२	स्त्रीभावे	स्त्रीभाये
१३४	२५	गमनेन	गमनेना–
१३६	२३	स्तिरो भूतानि	स्तिरोभूतानि

चतुर्दशः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४०	११	शय्यायधि	शय्यामधि
१४२	१४	स्वीक्रितो	स्विकृतो
१४३	३	क्रान्किकरणाय	क्रान्तिकरणाय
१४४	१४	वरमेति	वरमिति
१४४	१४	मीयः	मार्यः
१४५	५	दिदृक्षस्तार्य	दिदृक्षतयार्य
१५३	११	पय	पर्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५९	२	शैवः वो	शैवो
१६२		पशुरेव । गण्यते	पशुरेव गण्यते
१६४	१	परमाथ साधने	परमार्थसाधने
१६५	४	तस्थुः	तस्थुः
		— सप्तदशः परिच्छेदः —	
१६९	१४	प्रकट्टित	प्रकटित
१७०	१८	दभीष्ठ	दभीष्ट
१७२	२२	दद्देत्	ददेत्
१७५	३	ह्वादृश्यत	इवादृश्यत
१७८	१	सेवितो	सेविनो
१७८	५	वश्य कमेव	वश्यकमेव
१७८	८	भवताम्	भवतः
१८३	४	विमलमासि	विमलमसि
१८३	७	तद्वयापार	तद्व्यापार
१८४	१३	शक्यऽपि	शक्येऽपि
१८४	८	पाणी	पाणिं
१८४	२२	इत्यदिभिः	इत्यादिभिः
१८४	२४	यामपद्व	यामद्वय
१८५	६	मंशतः । समीप	मंशतः समीप
१८५	११	स्वीकृत	स्वीकृत–
१८५	१७	आर्शीवला	आशीर्वला
१८५	१८	चैतस्यामः	चैतस्या
१८५	२१	मात्रभिपतेत	मामभिपतेत्
१८५	२१	भवन्ते	भवताम्

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८५	२५	स्तधमु	स्तदयमु
१८६	२	वाले	बालो
१८७	१५	कश्चिद्द्वंसः	कश्चिद्धसः
१८८	१	स्वहथिमु	स्वहर्म्यमु
१८८	४	हतो	इतो
१८८	६	कदाचिद	कदाचिद्
१८८	२२	तदानयन	तदानन
१८९	१	मात्मीया	मात्मीयां
१८९	१२	पर्याकुलितचेन्त	पर्याकुलितचेता
१८९	१३	पय.पूर	पयःपूर
१८९	१८	हस्तममगतः	हस्तमुपगतः
१८९	२५	महिलामति	महिलाप्रति
१९१	१	मध्यम	मद्यम्
१९१	३	कथयित्वा	कथयित्वा
१९२	१	विभाग	निभाग
१९२	२	यमात्य	स्यमात्य
१९३	२२	यदयममत्य	यदयममात्य
१९४	११	यानाति	यानति
१९४	२३	अमात्यराज	अमात्यराज
१९६	२०	मैर्नगिधेन	नैगनिधेन
१९८	२	परिरक्षता	परिरक्ष्यता
२०३	११	श्रत्वैम	श्रुत्वैम
२०४	४	नृणु	नृणु
२०६	१	सप्रस्पेने	संप्रतयन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१०	१५	व्यापृतेषु	व्यापृतेषु सर्वेषु
२११	१२	मन्येत	मन्यते
२१२	५	नभुवः	न भुवः
२१२	२२	वेलायामिह्रो	वेलायामिह्रो
२१२	२३	प्रययितुम्	प्रयतितुम्
२१३	७	मृणामालिनी	मृणालिनी
२१७	१५	मामेयं	मा मेयं
२१८	६	असिरेमम	असिरेव मम
२१८	१८	अपरिचिकीर्षुः	अपचिकीर्षुः
२१९	६	ज्वलन्त	ज्वलन्तं
२१९	१८	साध्यस	साध्वस
२२१	९	निरतास्त	निरतास्ते
२२१	१३	शमधनवुभा	शमधनावुभा
२२७	१	समन्य	समर्प्य

—+—